

અંગુલિનિર્દેશ

મનુષ્યનેા જાતીય પ્રશ્ન આજના સમાજનું બારે ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. એ ધ્યાન ખેંચવાનું માન જાતીય વિકૃતિઓને ફાળે જાય છે. શરીરના કોઈ પણ એક ભાગ ઉપર નાનકડી ફેડફી થાય ત્યારે શરીરનું લોહી બગડ્યું છે એવું બાન જન્મ માણસને થાય છે, તેવી જ રીતે જાતીય વિકૃતિઓ રૂપી સંખ્યાબંધ ફેડફાઓ સમાજશરીર ઉપર દેખાવા લાગ્યા એટલે આપણને પણ સમજવા લાગ્યું કે સમાજશરીરમાં ફેડનું લોહી આપણે ન દેખી શકીએ તેટલું ગંદું થયું છે. સમાજશરીર ઉપર થયેલા એ ફેડફાઓએ સમાજના આખા દેહ ઉપર બારે ધમસાણુ મચાવ્યું. એણે સ્વચ્છ અને સુસ્ત્ર બનને રીતે અનેક પ્રકારના રોગોનું દર્શન કરાવવા માંડ્યું. મનુષ્ય નાના મોટા શારીરિક રોગોથી પીડાવા લાગ્યો. આ રોગો તુરત જ મોટાથી દઈ શરીરને નિરોગી કરી શકાય, તેવા સ્વરૂપના નહિ, પરંતુ સાસ્વાર કરવા છતાં આખરે અસાધ્ય નીવડે અને માણસનેા જીવ લીધે જ છુટકો કરે તેવા સ્વરૂપે ધારણ કરવા લાગ્યા. મોતના કરતાં પણ વધારે ત્રાસદાયી વસ્તુ એ નીવડી કે માણસ જીવતો રહે, છતાંયે સજગતા નફમાં જીવતો હોય તેવું જીવન જવે. સમાજે જીવન વ્યવહાર માટે જે નીતિ નિયમો કે ધર્મ બાવનાઓનું નિર્માણ કર્યું હતું તે નિયમો અને બાવનાઓ પણ આ જાતીય વિકૃતિઓના હથોડાથી બચા શકી નહિ. નીતિના નિયમો સમાજને ન દેખાય તેવી રીતે વહેવા લાગ્યા. ધર્મબાવનાને પોતાની અતૃપ્ત વૃત્તિઓને છુપી રીતે સંતાપવા માટે ઢેંબે ચડાવવામાં આવી. નીતિના નિયમો કે ધર્મની બાવનાઓ સ્વતઃ ટકવા જેવા સ્વરૂપના રહેલી છે કે કેમ એ પ્રશ્ન અહીં અસ્થાને છે, પરંતુ, એ નિયમો અને એ બાવનાઓને ધ્વંસ મનુષ્યે પોતાની કામવૃત્તિઓને છુપી સંતાપવા માટે કર્યો એમાં તો નર્યો હલકો સ્વાર્થ જ રહેલો છે. એવા હલકા સ્વાર્થને માટે કોઈ વ્યક્તિ કે સમાજને દોષ દઈ શકીએ તેમ પણ નથી. જાતીયવૃત્તિ તરફ પરંપરાથી એક એવા પ્રકારની ધૂણા ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે, અને જાતીયવિકૃતિઓ તરફ આંખમીંચામણા કરવાની એક એવી મૂઠ માન્યતા ધર કરી ગયેલી છે, કે એવાં કાયંકર પરિણામો આગ્યા વગર રહે જ નહિ. આવા પરિણામોને માટે વ્યક્તિનું અને સમાજનું ધાર અજ્ઞાન કારણભૂત છે. છેક જ બાળપણની ઉંમરથી માંડીને માણસ ધરડો થાય ત્યાં સુધી તેની પાસે આ જાતીય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન મૂકવામાં

આવતું જ નથી. હવે એવા પ્રયત્નો ન્યાં ન્યાં અને ન્યારે ન્યારે થયા છે ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે તેવા પ્રયત્નોને અનીતિના જનક ગણીને વખીડી કાઢવામાં આવ્યા છે. અકસોસની વાત તો એ છે, કે મનુષ્યને એટલું જ્ઞાન પોતાની આસપાસની સ્થૂળ પરિસ્થિતિનું હોય છે, તેટલું પણ જ્ઞાન પોતાના શરીરનું હોતું નથી. શરીરની અંદર હૃદય, ચેટ કે ફેફસાં ક્યાં ગોઠવાયેલા છે એટલું પણ નહિ નાણુનારની સંખ્યા એવડી મોટી છે કે આપણા અજ્ઞાન ઉપર એ ભણ્યા પછી આપણને તિરસ્કાર આવ્યા વિના રહે જ નહિ. ન્યાં સામાન્ય શરીર રચનાનો પણ ખ્યાલ નથી ત્યાં શરીરના જુદા જુદા અવયવો શું કામ કરે છે અને કેવી રીતે કામ કરે છે તેના જ્ઞાનની આશા તો કયાથી રાખી શકાય ?

પ્રજનનશાસ્ત્ર એવું શાસ્ત્ર મનુષ્યના જીવન વિકાસમાં અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. એનો સામાન્ય ખ્યાલ પણ આપણી સમાજમાં આજે નથી. પ્રજનનશાસ્ત્રનું આજું અજ્ઞાન અશિક્ષિત લોકોમાં જ રહેલું છે એવું નથી. આપણા શિક્ષિત બાઈ બહેનો પણ એ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી સારા એવા પ્રમાણમાં વંચિત હોય છે. આપણી સમાજમાં આજે જે પ્રકારની લગ્નપ્રથા પ્રચલિત છે તે લગ્નપ્રથા અંધારામાં ધૂળકા જેવી છે. ભૂતી લગ્નપ્રથા હશે કે નવી પ્રેમલગ્નની પ્રથા હશે, બધી પરિસ્થિતિમાં પ્રજનનશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિથી આપણને ઘોર અંધારું દેખાય છે. કેવાં સ્ત્રી પુરુષો એક બીજા સાથે સંલગ્ન કરવાને યોગ્ય છે, કેવી પરિસ્થિતિમાં તેવાં લગ્નો હયાતિમાં આવવા ધટે અને લગ્ન જીવન સારું ક્યાં પછી બાવિ પ્રભળી દ્રષ્ટિથી એ વ્યવહાર ઉપર કેવી દ્રષ્ટિ રહેવી જોઈએ, એ બધુંય નાણુવાની હજી સુધી કોઈએ પૂરવા કરી નથી. લગ્ન જીવન જેવા મહત્વના વિષયને રૂઢિના દ્રષ્ટિ-બિંદુથી અથવા તો સ્નેહના દ્રષ્ટિબિંદુથી ચર્ચાઈ છે. લગ્ન જીવનના વિષયને વ્યક્તિ સ્વાર્ત્થ સાથે જોડી દેવામાં આવે છે. પરંતુ રૂઢી, સ્નેહ, કે સ્વાર્ત્થ, માનવ ભતિના વિકાસમય જીવનની દ્રષ્ટિથી એક મહત્વના અને મહાન શાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખે છે એનો જરા સરખો પણ ખ્યાલ રાખવામાં નથી આવતો. પ્રજનનશાસ્ત્ર જે દ્રષ્ટિબિંદુએ આપણી પાસે ખડાં કરે છે તે દ્રષ્ટિબિંદુએ રૂઢી, સ્નેહ કે સ્વાર્ત્થને જરૂર કરનાં વધારે મહત્વ આપી શકતાં નથી. પ્રજનનશાસ્ત્રનું ગ્રાજીવું સમગ્રતા ભજવે છે, એને તો કોઈ એક વાત તાક વધારે પડતો પડાપાટ નથી જોઈતો.

એને જોઈએ છે માનવ જાતિનો વિકાસ. એ વિકાસ કેવળ શરીરનો નહિ, કેવળ બુદ્ધિનો નહિ, કે કેવળ મનનો નહિ. પ્રજનનશાસ્ત્રની નજર તો મનુષ્યના સર્વતોમુખી વિકાસ તરફ રહેલી હોય છે. ઉત્તરોત્તર ચાલતી આવતી પ્રભુ દિનપ્રતિદિન વધારે સરાજત યાય, વધારે સમૃદ્ધ યાય, વધારે વિજ્ઞાન પ્રેમિ યાય અને વધારે જ્ઞાનવાન યાય એના તરફ એ શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિ હોય છે. પ્રજનનશાસ્ત્રમાં જાતીયશાસ્ત્ર, રોગશાસ્ત્ર, સ્વાસ્થ્યશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર એને મનુષ્યે પોતાનો વિકાસ કરવાને માટે સર્જેલા એવા બીજા બધા શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. મનુષ્ય જીવનને બધી રીતે બાધી લેતું આ શાસ્ત્ર કેટલું બધું મહત્વનું છે એનો ખ્યાલ એ શાસ્ત્રના આવરણક જ્ઞાન વિના આવી શકતો નથી.

આ પુસ્તકની અંદર મોટે ભાગે પ્રસુતિના વિષયને ચર્ચવામાં આવ્યો છે. પ્રસવકાળ પહેલાં અને પ્રસવકાળ પછી માતાની શી સ્થિતિ હોય છે, ગર્ભની શી સ્થિતિ હોય છે, બાળકની શી સ્થિતિ હોય છે અને શી શી સ્થિતિઓ હોવી જોઈએ એનું વિસ્તારથી અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જાતીયવિજ્ઞાન કે પ્રજનનશાસ્ત્રની સીધી વાતો આ પુસ્તકમાં નથી, પરંતુ એ બંને વિજ્ઞાનોમાંથી ક્ષીત થતો મહત્વનો ભાગ જે માતાપિતા, વડીલો, દાચણુ વગેરેએ જાણી લેવાની જરૂર રહે છે, તેનો વિસ્તારથી રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પુસ્તકનો મોટો ભાગ પ્રસુતિ વિભાગે રોજી લીધેલો છે. એ વિભાગની આસપાસ માતાને ઉદરોને કે દાચણુને ઉદરોને અથવા તે ક્યારેક સમગ્ર સમાજને ઉદરોને થોડું થોડું કહી નાખવામાં આવ્યું છે ખરૂં. પ્રસુતિ વિભાગને જોઈને બીજાવટથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે તે બીજાવટ આજની સમાજના માતાપિતાઓ સમજતાં થઈ જાય તો પ્રજનનશાસ્ત્રનો એક મોટો કોયડો ઉઠેલાઈ જાય.

આજે આપણી આસપાસ સંખ્યાબંધ બાળવત્ર થતાં દેખાય છે. બાળલગ્નોને પરિણામે થતી અપકવદશાની બાળ પ્રસુતિઓ કેટલીએ માતાઓના જીવ લે છે. કસુવાવડ એ આપણી સમાજની સ્ત્રીઓમાં એક સર્વસામાન્ય રોગ થઈ પડ્યો છે. બાળ મરણનું પ્રમાણ ઘણું મોટું વધી ગયું છે. સુવાવડના કામ દરમિયાન શરીરની સ્થિતિ અત્યંત મુલાયમ અને રોજી થઈ જવાથી સુવાવડમાં જ અનેક માતાઓ મૃત્યુ પામે છે. કેટલીએ

માતાઓની માનસિક હાલત ખૂબ મુશ્કેલીમાં થઈ જવાથી આખો જન્મારો તેવી જ ખરાબ સ્થિતિમાં તેમને ગળવો પડે છે કેટલીએ માતાના ગર્ભાશયો ખરાબ કે વિરૂદ્ધ થઈ જવાથી આખો જન્મારો વાંચી રહેવાનું દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે પડે છે મુલાવડેલાના કાકાદેના આપરેસનેનો પાર રહ્યો નથી. આ બધી વસ્તુઓ એ પૂરવાર કરે છે કે પ્રસુતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કોઈ પણ માતાને નથી કોઈ પણ પિતા, માતાને તેવા અજ્ઞાનમાંથી બહાર લાવી શકે તેટલો જ્ઞાની પણ નથી. આના પરિણામે માતા અને બાળકોના કમ્પરિસન નીકળ્યા જ કરે છે પિતા આખી છદ્મી મુધી દુખી અવસ્થામાં રહે છે લગ્નજીવન આંશિક નહિ પણ શ્રાપ સમાન થઈ પડે છે

આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ માટે બીજી પણ કેટલીએક વસ્તુઓ જવાબ દાર છે દીકરી હમ્મરમાં આવે ત્યારે અને જલ્દીમાં પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે પણ ઘાત અંધકારમાં પડેથી હોય છે ખુદ માતા કે પિતાને શરીર રચનાનું કે જનન અવયવોની રચનાનું કંઈ જ્ઞાન હોઈ નથી. દીકરી હમ્મર લાયક થાય ત્યાર પછી પરણે, ત્યાર પછી માતા યાદ, સદ્ભાગ્ય હોય તેટલું જીવે, દુર્ભાગ્ય હોય તો કોઈ એક મુલાવડમાં જીવે એવે અને એથીએ મોટું દુર્ભાગ્ય હોય તો જીવન આખું રોગી અવસ્થામાં પસાર કરે ત્યાં મુધી ને વિજ્ઞાનના જ્ઞાન ઉપર મનુષ્યનું જીવન નિર્ભર રહે છે, ને વિજ્ઞાનના જ્ઞાન ઉપર પ્રભુ તેજસ્વી સાતત્ય જળવાઈ રહે છે તેનો એક પણ અક્ષર એને કંઈ પડતો નથી.

લગ્ન પ્રથા પણ એક પ્રકારનો આધિભો વ્યવહાર બની ગઈ છે માત્રાપુત્ર પુત્રીઓના લગ્ન કરીને કેડ માણવાના અભિલાષ સેવે છે એક સામાન્ય ઉત્સવ સિવાય એને બીજું કંઈ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી. લગ્ન પ્રલસાતલનું એક મહત્ત્વનું સમય છે અને જેટલા પ્રમાણમાં જીવન શાસ્ત્રને ધ્યાનમાં રાખીને લગ્નોની પ્રથા રચવામાં આવે, તેટલો પ્રમાણમાં વર્તમાન પ્રલ તેમ જ બર્ધિયની પ્રલ સમજ અને દીર્ઘાયુષિ રહેવાની છે, તેનો ખ્યાલ આજે આપણને કોઈને નથી લગ્નોના આધાર કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર નહિ રાખતા પરણનાર દંપતિના શરીર અને મનની સ્થિતિ ઉપર રાખવામાં આવે એજ સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ છે પુત્ર કે પુત્રીને પરણાવના પહેલાં એની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ પરિચક્ષતાને પામી છે કે નહિ

એ જાણી લેવું જણ મહત્વનું છે. લગ્ન પહેલાં પુત્ર પુત્રીને શરીર રચનાનો ખ્યાલ, ભત્રીય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન, માતાપિતાની જવાબદારીનો ખ્યાલ. વગેરે આવશ્યક વસ્તુઓ પહેલાંથી જ આપી દેવાની જરૂર છે. આજે તો કોઈ માતાપિતા પાસે આ જવાબદારી નથી. એ જવાબદારી માટે જરૂરી એટલું જ્ઞાન પણ નથી. જન્મનો ભય તથા છે ખરો, પરંતુ હજી બ્રહ્મચર્યના પોઝીટિવ ઉપદેશો અને સંયમની ઉપરબધી વાતો કરવામાં જ આજના વડાઓ પોતાનું ઇતિ કર્તવ્ય માને છે. સમાજ દિલ્લિચિત્રોએ જલદી ભગીને આ વિષયો ઉપર વૈજ્ઞાનિક ઢંગે લખેલા પુસ્તકો સંખ્યાબંધ પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. પુસ્તકોના વાચનથી માતાપિતાના જ્ઞાનમાં જરૂરી એવા વધારો થાય, અને પુત્ર પુત્રીઓને પણ પોતાના લગ્ન જીવનમાં આવશ્યક એવું માર્ગ દર્શન મળે એ તેવા પુસ્તકોનો એક માત્ર હેતુ હોવો જોઈએ. આ પુસ્તક લગ્નજીવનના પ્રસુતિકાળ જેવા મહત્વના અંગ ઉપર જરૂરી એટલી બધી આહિતી પુરી પાડે છે.

જન્મ પ્રસુતિ અને તેની આસપાસની તમામ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન માતાપિતાને આવશ્યક છે તેમજ જનન અવયવો દ્વારા શરીરમાં ધર કરતાં નાના મોટા એપી રોગોનું જ્ઞાન પણ દરેક માતાપિતા માટે અત્યંત આવશ્યક છે. ચાંદી કે પ્રમેહ, જેવા રોગોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, અનેક માતાપિતાઓ એના ભોગ થઈ પડી જઈ ગયા હોય છે. કેટલાએક હાથી મળેલા વૈદ ડોક્ટરોનો ધંધો એના ઉપર નમે છે, એ આજના સમાજમાં આપણી રોચનીય દશા સૂચવે છે. પ્રમેહ કે ચાંદી જેવા રોગો થયા હોય તેવા પિતાઓ બાળકોના સ્પર્શક બને, અને તેથી માતાઓ બાળકોની જન્મદાત્રી બને એ ભયંકર અજ્ઞાનનું સૂચક છે. એટલું જ નહિ પણ હવે તો એને એક મોટો ગુન્હો ગણવો જોઈએ. આવા રોગોના ભોગ થઈ પડેલા માતાપિતાઓ માટે સ્ટેરીલાઈઝેશન માટેના અનિવાર્ય કાયદાઓ પ્રગતિશીલ દેશોમાં હયાતિમાં આવવા લાગ્યા છે. આપણે ત્યાં પણ તેની જાહેર જનર દિનપ્રતિદિન ઉભી થતી જાય છે. જો તેમ નહિ કરીએ તો પ્રજાના અંદર ભયંકર રોગો વધતા જરો, પ્રજા અલ્પાયુષી અને નિર્માલ્ય બનશે, એને જતે દિવસે આપણી આખી પ્રજાનું પ્રજા તરીકેનું અસ્તિત્વ નાબુદ થશે. આ પુસ્તકમાં એ રોગો માટે રોગોની ઉત્પત્તિ માટે અને રોગોના નિવારણ માટે જે જ્ઞાન કરવામાં આવ્યું છે. તે દરમિયાન વાચકને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે.

૧૮ સી 'માતા યાજ તે પહેલાં તેણે કઈ કઈ બાબતો ઉપર ખાસ લક્ષ આપ્યું. પડે, ગર્ભવતિ હોય ત્યારે કઈ કઈ બાબતો તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર રહે છે, અને પ્રસુતિ થયા પછી કેવી રીતે છવન વિતાવવું થટે એ બધાયનો દુકો અને સામાન્ય પરિચય અહીં કરવામા આવ્યો છે. માતા, દાણા, બાળક, એ બધાય માટે સ્વચ્છતાના, નિયમિત ખોરાકના અને રહેણીકસણીના આવશ્યક સૂચનો પુસ્તકમાં છુટા છવાયાં વેરાએલાં થયાં છે, બાળકનો જન્મ થયા પછી એને ક્યારે ક્યારે ધવસાવવું, કેવી રીતે ધવસાવવું, ક્યાં સુધી ધવસાવવું અને ધાવણ હોય તે કાળ દરમિયાન કેવો ખોરાક આપવો વગેરે બાબતોના આંકડાઓ પણ આપવામાં આવ્યા છે. સામાન્ય રીતે અજ્ઞાન માતા એમ સમજતી હોય છે કે, બાળક રૂંટે છે એ એની જુખવું કારણ છે આ વાત હંમેશાં સાચી નથી અજ્ઞાન માતા તો રૂંવાળા એક માત્ર નિવારણ તરીકે બાળકને ધવસાવી દેવાનું સીખી હોય છે. આવા અજ્ઞાનના કારણે કેટલાયે બાળકો નાના મોટા રોગોના ભોગ થઈ પડતા હોય છે, તેમાથી બચી જવા માટે પણ દૂધી માહિતી પુસ્તકમા આપી છે.

આપું પુસ્તક વૈદકચાત્રના જ્ઞાન વિનાના અને સરીરશાસ્ત્રના જ્ઞાન વિનાના સામાન્ય માણસ માટે અધર પડે તેવું છે. સામાન્ય માણસ નોંદ્ર્ય તેટલો લાભ આમાંથી ઉઠાવી નહિ શકે એવો મને લગ્ય રહે છે. બાપા પણ કેટલેક ઠેકાણે કિલ્લ થઈ ગઈ છે. પુસ્તકમાં જરૂરી ઠેકાણે ચિત્રો મુકવામાં આવ્યા હોત તો વધારે સારૂ થાત. કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઉપદેશ આપવા એવો ભાવ પણ આવી જાય છે. છાપના દોષો પણ એકા નથી આ બધી ત્રુટીઓ હોવા છતાં પુસ્તકને સંપ્રદાયમાં હું મારો સાર પુરાવું છું. કારણ કે આવા પુસ્તકો લખાવાથી જ આપણી પ્રજાને કેવા પુસ્તકોની આવશ્યકતા છે તેનો ખ્યાલ આપણને સાચી રીતે બંધાશે. આવા પુસ્તકોના પ્રકાશનથી જ આ જાતના અનેકવિધ પુસ્તકોમા પ્રકાશનો પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવશે.

આ લખી રહ્યો છું ત્યારે લેખક અને પ્રકાશક સંબંધની એક દુઃખદ ઘટના મારે કાને અછાપ છે. એ ઘટનાનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરવો અહીં જરૂરી દેખું છે. લેખકોએ નિસ્વાર્થ સેવા સુધ્ધિથી લખાણો લખવાની રૂિત કેળવવી એ એટલું અનિવાર્ય છે, તેટલું જ અનિવાર્ય પ્રકાશકોએ લેખકોને સૂચી લેખની રૂિતમાંથી છૂટી જવું એ છે. આજે તો લેખકો ભણતી

બનવા માંગ્યા છે. પ્રકાશકો, કેવળ વેપારીઓ - બનવા-માંગ્યા-છે, લેખકની કદર આર્થિક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે એ જરૂર હિતાવહ અને અંગત્યતું છે. પ્રકાશક પોતાની જરૂરી કમાણી પ્રકાશનમાંથી મેળવે તે પણ વાંધા ભરેલું નહિ ગણી શકાય. પરંતુ એ બંને સ્થિતિને મર્યાદા હોવી-ધટે છે. એ બંનેમાંથી લેખક કેવળ સાદુલી જ બની જશે અને પ્રકાશક લોહીચૂસણુ વેપારી જ બની જશે, તે પ્રકાશનો દ્વારા ઉપાડવો નોઈતા પ્રભ કલ્યાણનો માર્ગ રૂંધાઈ જશે. આટલો સામાન્ય નિર્દેશ મને પ્રકાશને અને અંગે આવશ્યક જણાયો છે.

અંતમાં, પુસ્તકનો ફેલાવો પ્રભમાં ઠીક પ્રમાણમાં થાયો. અને પોતાને કેવા લખાણની જરૂર છે તેનું સાચું જ્ઞાન પ્રભ, લેખકો અને પ્રકાશકોને કરાવે એવી અભ્યર્થના સાથે વિરમું છે .

હરભાઈ

ભરી ધબકો વિલોગલુ વિર્જા !

અજવાળો દે મારા રૂંઠ અવાસ; નણુદી.

આવો-આવોને મહિયર મીઠડાં,

તમે આવોને મારી સાચુના ધ્યાસ. નણુદી.

પ્રસૂતિચર્યાની ખામીના લોગ બનેલા
સ્વ૦ સૌ૦ કમુંબા બહેનને શરણે
ભાભી

અનુક્રમ

અકરણ	પૃષ્ઠ
૧ નારી જીવનની વિશેષતા	૧
૨ માતૃત્વનો વિકાસ	૫
૩ લગ્નની ઉંમરનો નિર્ણય	૯
૪ લગ્નની જવાબદારી	૧૧
૫ માતાનું ધ્યેય	૧૯
૬ નાનકડાં બાળકોનાં જીવન	૨૪
૭ નાનકડાં દરમિયાન અસ્વાભાવિક લક્ષણો	૨૯
૮ જન્મ ચત્રાદિ અને તેની કાર્ય પદ્ધતિ	૩૫
૯ ગર્ભની રક્તચક્તિ	૪૦
૧૦ ગર્ભનો ક્રમિક વિકાસ	૪૧
૧૧ ગર્ભનો લક્ષણ	૪૩
૧૨ ગર્ભાવસ્થામાં પાળવાના નિયમો	૫૭
૧૩ ગર્ભાવસ્થામાંની સ્થિતિ, સમય અને પ્રસવના દિવસોનો નિર્ણય	૧૦૩
૧૪ પ્રસવ પૂર્વે શું કરવું જોઈએ ?	૧૦૪
૧૫ પ્રસવ વખતે શું કરવું જોઈએ ?	૧૦૮
૧૬ પ્રસવ વખતે કયા ઉપાયો વડે ચેપી રોગ અટકાવી શકાય ?	૧૧૩
૧૭ પ્રસવ સમયે કામ કરતી વેળા દાખલે કઈ કઈ દવાઓ તૈયાર રાખવી	૧૧૪
૧૮ પ્રસવ વખતે પાળવાના નિયમો	૧૧૫
૧૯ બસ્તિપ્રદેશ અને પ્રસવપ્રભાક્ષી	૧૨૨
૨૦ પ્રસવ અને તેના લક્ષણો	૧૨૩
૨૧ પ્રસવની ત્રણ સ્થિતિ	૧૨૬
૨૨ બાળકના શરીરમાં લોહીનું પરિણામ	૧૩૪
૨૩ અસ્વાભાવિક પ્રસવ (Abnormal Labour)	૧૩૫
૨૪ છૂલુંનું અસ્વાભાવિક પ્રદર્શન કે અવસ્થા	૧૪૬
૨૫ સુવાવડમાં પાળવાના નિયમો	૧૫૯
૨૬ બાળકને ધવસાવવાના નિયમો	૧૬૮
૨૭ પરિશિષ્ટ	૧૭૮
૨૮ આનંદના અને બાળકના સ્વસ્થતા	૧૮૧

ભરી ઇખડો વિજેગણુ વિજળી !

અજવાળો દે મારા રંકે અવાસ; નવુદી.

આવો-આવોને મહિયર મીઠસાં,

તમે આવોને મારી સામુના થાસ. નવુદી.

પ્રસૂતિયર્થની ખામીના ભોગ બનેલા
૨૧૦ સૌંદર્ય હસુંબા બહેનને ઘરણે
ભાણી

નારીજીવનની વિશેષતા

સૃષ્ટિકર્તાની સરજનધીલામાં સ્ત્રી અને પુરુષ બનેલી સરખી જરૂર છે. તેમાં પણ સ્ત્રીજાતિ ઉપર તો લવિધ્યની પ્રજનો સપૂર્ણ આધાર હોવાથી પુરુષ કરતાં પણ તેના પાલનની જવાબદારી વિશેષ છે. સૃષ્ટિનું રક્ષણ અને ઉન્નત જાતિનું ઘડતર સફળતાથી પાર ઉતારવા માટે નારીજાતિને પદ્ધતિસર જીવવાની વ્યવસ્થા કરવાની સૌથી વધુ જરૂર છે. આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે કે આવા અગત્યના વિષયમાં કંઈ પણ કરવામાં આવતું નથી અને કરવામાં આવે છે તે તદ્દન પ્રાથમિક દશામાં છે. સ્ત્રીજીવણીના નામે અભારે આપણી બાલિકાઓને જે જીવણી આપવામાં આવે છે તે એટલી તો અપૂર્ણ છે કે પોતાની જાતને લગતા કેટલાક ગુપ્ત બાધિઓ અણસમજમાં છુપાવી મુવાન સ્ત્રીઓ પોતાનું અને તે સાથે લવિધ્યની પ્રજાનું અહિત કરે છે. કેટલાક ગુપ્ત રોગો કેવળ વહેમને વશ થઈ અસાધ્ય બનાવી દેવામાં આવે છે, કેટલાક ગુપ્ત રોગો કેવળ શરમને લીધે બહાર પાડવામાં આવતા નથી અને તેનું પરિણામ હમેશાં વિપરીત જ આવે છે.

સંતતિના હિત ખાતર માતાનું શરીર હમેશાં તંદુરસ્ત રહે તે તરફ લક્ષ આપવાની ખાસ જરૂર છે. અને તંદુરસ્તી કંઈ રીતે મેળવાય એ જ્ઞાન માતાને પોતાને ન હોય તો એમ બનવું અસંભવિત છે. માટે માતાએ ખાસ કાળજીપૂર્વક આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ; અને પોતાની પુત્રી ઉંમરમાં આવે તે પહેલાં તેને આ બધું

—નવયુગ ગ્રંથાવલિ—

૧૫ સંધ્યાના રંગ	[જાંશુરાવ જોશી]	૧-૪-૦
૧૬ કેરી કિતાબ	[મુલવંતરાય આચાર્ય]	૧-૮-૦
૧૭ જીવન ચક્ર ...	[ધ્રુમકેતુ]	૧-૪-૦
૧૮ વિલંગકલ્પા ...	[દુર્ગેશ શુક્લ]	૧-૮-૦
૧૯ લેખ ધર્મ કે કરાર?	[ભોગીન્દરાવ દીવેટિયા]	૧-૮-૦
૨૦ પાંખડીઓ	[ગિરિશ ભટ્ટ]	૧-૮-૦
૨૧ રામરોટી	[નટવરલાલ પ્ર. શુભ]	૧-૮-૦
૨૨ સંહાર ...	[ઐયુજખાન ખલીલ]	૨-૦-૦
૨૩ એન્જીસિનિયા પર આધાર	[ચં. ડા. ભટ્ટ]	૨-૦-૦
૨૪ મારા વિના નહિ ચાલે	[ધનવંત્રી ઝોઝા]	૧-૦-૦
૨૫ બ્રહ્મચર્ય મીમાંસા	[ડા. જટાચંકર નાદિ]	૩-૮-૦
૨૬ શુક્ત પંખી	[સૌરિન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય]	૨-૮-૦
૨૭ ગાંધેશ્વરી	[ચીમનલાલ પ્ર. હુડાર]	૨-૦-૦
૨૮ રૂપરાણી	[ધર્માડોરા રૂકનની આત્મકથા]	૩-૦-૦
૨૯ નિવેદીતા ભા., ૧-૨	[મુલવંતરાય આચાર્ય]	૩-૮-૦
૩૦ પિન્દુ	[પ્રદલાલ ભટ્ટભટ્ટ]	૧-૪-૦
૩૧ નારી	[સૌરિન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય]	૨-૦-૦
૩૨ નયના	[રસિકલાલ જોશી]	૩-૦-૦
૩૩ અદ્વૈત્ય માનવી	[એચ. જી. વેલ્સ]	૩-૦-૦
૩૪ પ્રથમ આપાદ.	[નીર દેશર્પ]	૨-૦-૦

મગરાનું
સ્થળ:

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર

સજ્જકોટ
[અધિવાસ]

કરતાં સ્ત્રીજાતિનું કર્તવ્ય કેટલું મહાન છે, તે આ ઉપરથી સમજાય છે. માતાના સ્નેહમય વચનોથી બાળક ઊંઘી જાય છે, અને તેનીજ આજ્ઞાથી જમતના હિત ખાતર દોડે છે. માટે દરેક માતાએ પોતાના જીવનની આ મહત્તા અનુભવી પ્રભુના વિવિધ લીલાક્ષેત્રને વિશે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા તૈયાર થવું જોઈએ.

બાલિકા મનજ અને તંદુરસ્ત બની પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી તેનાં કાન કરવાં યોગ્ય નથી. કારણકે માતૃત્વનાં કર્તવ્યો બજાવવા માટે દુર્બળ શરીર તદ્દન નિરુપયોગી છે. સખળ શરીર અને અત્યુદ્ધ આરોગ્ય એજ માતૃત્વની બારે જવાબદારી ઉઠાવવા સમર્થ બને છે. માતા બાલિકા હોય તો તેનું સંતાન કદિ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવનારું હોઈ શકેજ નહિ એટલું જ નહિ પણ દુર્બળ બાલિકા માતૃત્વની જવાબદારી ઉઠાવવા તૈયાર થાય તો અનેક જાતના રોગ તેના શરીરને ઘેરી વળે છે ક્ષય જેવો બપાનક રોગ સ્ત્રીવર્ગને માટે ભાગે એની જવાબદારી ઉઠાવવાની અશક્તિમાંથીજ વળગે છે. બાલક વધુ જે કંઈ આહાર કરે તે વડે કદાચ તેના શરીરની પુષ્ટિ થાય, પરંતુ જ્યાં સુધી તે હંમરે ન પહોંચે ત્યાંસુધી ગર્ભને પોષણ આપવા જેટલી તાકાત તેનામાં હોતી નથી. તે જે કંઈ ખાય છે તે તેના શરીરની પુષ્ટિ પુરતું જ હોવાથી ગર્ભને માટે ખોરાક કાળજ પડતો નથી. માટે ગર્ભાવસ્થામાં બાવી પડેલી બાલિકા કાં તો પોતાનું શરીર બગાડે છે અથવા તો ગર્ભને ગુલસાન કરી બેસે છે. બનતાં સુધી બાવી સ્થિતિમાં કસ્ટવાવડ ચર્ધ જાય છે અગર કોઈ કોઈ રચને બાવી ગિયાતમાં માતા ડિઝન્ટરિઆ અથવા એકલામરિઆ જેવા રોગથી ઘેરાઈ જાય છે અવિદ્યમિત માતા કદાચ મતાન પ્રસવ કરે તો પણ બાળકને ઉપયોગી કંઈ તેના સ્તનમાં હોતું નથી. અને તેથી બાળકને સ્તનપાન કરાવતી વેળા લોહખોર કેટલોક ભાગ વિકૃત બની દૂધમાં ફેગટાઈ જાય છે આથી બાળકનું પોષણ જેવું જોઈએ તેવું થતું નથી. એટલું જ નહિ પણ માતાના લોહીનું સત્ત્વ આ પ્રમાણે

બહાર નીકળી જઈ હોવાથી તેનામાં સાધારણ રોગ નિવારણ શક્તિ [Vitality] ઓછી થાય છે. આથી બહુ જ સહેલાઈથી ક્ષય, અજીર્ણ, સુવાતરમાં લાગુ પડેલા અતિસાર અને મરડો વગેરે રોગો તેના શરીરમાં ધર કરી જાય છે.

શરીરપાલનના નિયમો બરાબર જાણમાં ન હોવાથી નાના પ્રકારના અસાધ્યરોગો લીધે ગર્ભાશય વગેરે શારીરિક યંત્રોમાં પણ લુપ્ત લુપ્ત રોગો પ્રગટ થાય છે. આથી શરીરપાલનના સંબંધમાંના મુખ્ય નિયમો દરેકના જાણવામાં હોવા જોઈએ. મનુ વગેરે પૌરાણિક મહાનુભાવોનાં શાસ્ત્રો વાંચવાથી પણ આ સંબંધમાં આપણે ઘણું ઘણું જાણી શકીએ છીએ. મનુસ્મૃતિ વાંચવાથી સ્થિતિત્વ અને તેના મહત્ત્વ તથા રક્ષણ પદ્ધતિ સંબંધમાં જે કંઈ જાણના જાણવામાં આવે છે, તે પરથી આપણે સ્પષ્ટ સમજ શકીએ છીએ કે જૂના કાળમાં પણ આ સંબંધમાં પુષ્કળ શોધખોળ અને ચર્ચા થયેલી છે. જેમને સારાં મનાનો પ્રાપ્ત કરવાં છે તે પ્રવરણોએ અતિ સાવચેતી રાખી શરીરપાલન સંબંધીના નિયમો પાળવા ધટે. તેમ ન કરવામાં આવે તો બાલિયારદોષથી દુષ્ટ રોગો તેના શરીરને વગમવાનો પુરપૂરો સંભવ રહેશે અને શરીર રોગગ્રસ્ત થઈ જશે આ જગતમાંના સર્વ સુખોનો લભભગ અંત જ આવશે એમ સમજવું રહ્યું.

આ બધા શારીરિક તંદુરસ્તી માટેના નિયમો યોગ્યતા માટે ઓછા અને પુરોષોએ ઉંમરે પડેલાં પડેલાં સ્ત્રીઓને પાળવું જોઈએ. દુર્ભાગ્યે દિવસ જેવા દેશમાં તો સ્ત્રીઓની વાતો એ નરસંક્રાંતી થતો જેવી કલ્પના જ મનમાં છે. તેથી ઉલટું પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ આજની પૌરાણિક પ્રથાને જાણી સખી પોતપોતાના સમાજને સુધારી રહી છે. ખ્રિસ્ત ધર્મ પ્રચરક પાદરીઓનાં પુસ્તકો વાંચી દાહના નવી જગતની ભોલા નવપુરોષ આ સંબંધમાં ઘણું જાણી શક્યા છે. આવાં આપણે કેટલાં જોઈએ તેમનાં આવી પડેલાં છે કે નહીં

બાળમરણ અને પ્રસૂતિનાં મરણની સંખ્યા દર વરસે વધતી વધતી અસારે છેવટની હદે આવી પહોંચી છે, અને એ સંખ્યા અસારે દેશના વિચારશીલ વર્ગને કંપાવી રહી છે. આ બધાના પાયામાં આપણી દુર્ઘટિઓ જ આવી રહી છે, શરીરપાલન સબધીનું અગ્નિ આવી રહ્યું છે, અગર એ બાળતના નિયમો અમલમાં મૂકવાના દૃઢ મનોબળની ખામી આવી રહી છે. હુંકામાં અસારે આપણે પવિત્ર અને ઉન્નત જીવન ગાળવા માટે બની શકતા સર્વ પ્રયત્નો અમલમાં મૂકવાની જરૂર છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે પ્રત્યેક માતા, બહેન અને કન્યા ઉન્નત અને પવિત્ર જીવન શુભરવાનો સંકલ્પ કરશે અને આ પુસ્તકમાં લખેલી હકીકત લક્ષમાં રાખી પોતાનું જીવન ઉન્નત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

૨

માતૃત્વનો વિકાસ

આપણા આ ગ્રીષ્મપ્રધાન દેશમાં ઘણીખરી તદુરસ્ત બાલિકાઓ ૧૨-૧૩ વર્ષ દરમિયાન કુમારી અવસ્થા પૂરી કરે છે અને આ ઉંમર પૂરી થાય તે પહેલાં થોડા રોજથી તેની સ્ત્રી પ્રકૃતિના અંગનાં ટાંપ ટાંપ લક્ષણો પ્રગટ થવાં શરૂ થાય છે. હજા મુલકોમાં સ્ત્રી સ્વભાવનું આવું પરિવર્તન ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉંમરે થવું શરૂ થાય છે. આ પરિવર્તનની પહેલી નિશાની એ માલમ પડે છે કે એ ઉંમર પછી પ્રત્યેક બાલિકાનાં સ્તન વૃદ્ધિ પામવા માટે છે. સંતાન ગર્ભમાં

પેદા થાય તે પહેલાં કુદરત તેને માટે જોરસક સંધરવાનાં સ્થાનો યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસાવી રાખે છે, અને બાળકને માટે તેમાં દૃઢનો સંધરો કરી પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પોતાની અપાર દયા દર્શાવી આપે છે. વર્ગી બરાબર બાળ સમય દરમિયાન બાલિકાનું માનસિક પરિવર્તન પણ થવા માંડે છે. આ વિચિત્રતામય જગતના સ્પષ્ટ કૌશલ સંબંધમાં પણ તે કંઈક કંઈક સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેના શરીરનું સૌંદર્ય વૃદ્ધિ પામે છે અને તે સાથે સ્ત્રીસ્વભાવ-સુલભ લક્ષણ તેના શરીરના લાવણ્યને બમણું વધારી મૂકે છે. બહારના આ પરિવર્તન સાથે શરીરની અંદરનાં કેટલાંક પરિવર્તનો થતાં શરૂ થાય છે. જનનવંત્રાદિ જે પહેલાં નાના આકારનાં હતાં તે હવે વૃદ્ધિ પામવા માંડે છે. તે સિવાય શરીરમાંની કેટલીક મંથીઓમાં પણ ફેરફાર થાય છે. જનનવંત્રાદિ અને આ મંથીઓ વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ છે અને તેઓની કાર્ય કરવાની શક્તિ પરસ્પર આધાર રાખતી હોવાથી આ બધાં એકબીજાને આશરે વૃદ્ધિ પામતાં જાય છે. જે આ અંગોમાંનાં કાષ્ઠપણુ અંગની અસ્વાભાવિક અવસ્થા પેદા થાય તો શરીરમાં નાના પ્રકારના રોગો પેદા થાય છે અને તેના રોગોના નિવારણ માટે ધાત્રીવિદ્યામાં નિપુણ હોશિયાર ડાકતરને બોલાવવાની જરૂર પડે છે.

જનનવંત્રાદિ સારી રીતે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે કે તરત કુમારિકા બાલુમાં આવે છે અને ૧૪-૧૬ વર્ષની ઉંમરે તે યુવતી બની જાય છે. આ સમયે જે કે માતા તરીકેનાં કર્તવ્ય બજાવવા માટે બાળા સંપૂર્ણ તૈયાર હોવા છતાં તેની ઉંમર જ્યાં સુધી ૨૦-૨૧ વર્ષની થતી નથી ત્યાં સુધી એ અવધવાનાં દાડકાંઓ સંપૂર્ણ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતાં નથી અને જ્યાં સુધી દાડકાં સંપૂર્ણ દદ ન બને ત્યાં સુધીમાં બાલિકા જે કંઈ આવ પીએ તે વડે કેવળ પોતાના શરીરનું જ પોષણ કરી શકે છે. આ અવસ્થા દરમિયાન જે તેને ગર્ભ રહે તો તેને માટે વધારાનો ખોરાક પોતાના શરીરમાંથી પૂરો પાડવો પડે

છે અને આ સ્થિતિ એ બાલિકા માટે અસ્વાભાવિક છે તથા તેનું પરિણામ અતિ ભયંકર આવે છે.^૧ સમય આવ્યા પહેલાં કુદરતી સોજત કરવાની વૃત્તિ અસ્વાભાવિક રીતે વૃદ્ધિ પામી ભવિષ્યની માતાના શરીરનું કાષ્ઠપિણુ પ્રકારે અદ્ધિત ન કરે તે માટે બાલિકાને યોગ્ય રૂપમાં ડૂબવણી આપી તેનાં માતૃત્વનાં કર્તવ્યો પાર પાડવામાં મદદનીશ થવું જોઈએ. આ બાબતમાં જે કાંઈ ડૂબવણી અપાશે તે ઉપર કન્યાના ભવિષ્યનો આધાર છે. આ માટે પ્રત્યેક માતાએ પોતાની ઢીકરી ઋતુમાં આવે તે પહેલાં તેના જીવનના કર્તવ્ય મબઢમાં અતિશય સાવચેતી રાખી, નકામી શરમ ગમ્યા સિવાય, અતિ સરળપણે વિદ્યાતાનાં એ સૃષ્ટિ કૌશલતત્ત્વ વિષે જ્ઞાન આપવું અગત્યનું છે. માતા થવામાં દૃઢલી દૃઢલી જવાબદારી માથે ઉઠાવી લેવી પડે છે, તે બાબત પોતાની કન્યાને પ્રત્યેક માતાએ વિશદ રૂપે સમજાવવી ધટે આ બાબતનું પોતાને બરાબર જ્ઞાન ન હોય તો તે બાબતનું અનુભવી માણસો પામેથી જ્ઞાન મેળવી પોતાની કન્યાને આપવું જો આ બાબતમાં માતા નિષ્કુળ નીવડે તો તો તે પોતાની પુત્રી પ્રત્યેની માતા તરીકેની એક મોટી ફરજ ચૂકે છે એમજ કહેવું પડે. અને એ ફરજ ચૂકવા માટે એ માતા સમાજ અને ધર્મ નિકટ મપૂર્ણ જવાબદાર છે એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. આપણા દેશમાં દૃઢલીક કુમારિકાઓ બહુ નાની ઉંમરમાં ઋતુમાં આવે છે. જે બાળાને સારી ડૂબવણી મળતી નથી, તેઓ અતિશય વિદાસી બને છે. તેઓ હમેશાં

૧ દિલ્હિ સંસારમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓના જનનાદિ અવયવો સાચવનારાં હાડકાં પૂણું બન્યા પહેલાં સુવાનક આવે છે અને તેનું પરિણામ અત્યારે આપણે ભોગવતા આવ્યા છીએ. ૨૦-૨૧ વર્ષ પહેલાં પ્રસવદશામાં બાલિકા પોતાના શરીરનું આરોગ્ય અને તેની વૃદ્ધિ ગુમાવે છે. તેનું કાઠું જેવું ને તેણે જ રહે છે. અને ઉંમર વધતી જાય છે છતાં એ બાલિકા પોતાના શરીરના માસપેશી કે હાડકાઓ મજબૂત બનાવી શકતી ન હોવાથી વદન નબળી રહે છે, આ દશામાંથી નારીનતિનો ઉદ્ધાર નહિ થાય તો દિલ્હની કેટલીક જાતો કે જે સ્ત્રીઓ પ્રમાણુમાં સંખ્યા કેવળ ઓછી ધરાવે છે તે કેવળ નારીનતિ વિના નષ્ટ થાય તો તેમાં અમને નવાઈ જેવું કંઈજ લાગતું નથી.

નવલકથાઓ વાંચે છે. નાટક સિનેમા લુએ છે. અમર જે માતાઓ પોતાની પુત્રીઓ મમકા અક્ષીવ વાર્તાઓ કરે છે, રાતદહાડો લગ્ન સંબંધી વાનો કરે છે અથવા સુચાણીઓ સુવાવડ આવવાની દોષ તેરી સ્ત્રીઓને તપાસે ત્યારે અમર તેઓને પ્રસવ થતો દોષ ત્યારે કુમારિકાને હાજર ગ્રહેવા દે છે, તે બાળાઓ હમેશાં નાની ઉંમરમાં ઋતુમતી થાય છે. દેહલાંક કુટુબો તો એવાં પશુ હશે કે જ્યાં નાની ઉંમરની પુત્રીને પોતાની માતાની સુવાવડનો બાર ઉપાડવો પડે. બાવા અપરિપક્વ સમાજમાં બાર વર્ષની કુમારિકાઓ ઋતુમતી થાય એ સ્વાભાવિક છે. એક જ ઓરડામાં રહેતું કુટુંબ પશુ કુમારિકાઓને વહેલી ઋતુમતી બનાવવામાં સદાયશૂત નીવડે છે. વળી બહુ નાની ઉંમરમાં લગ્ન કરવાથી પશુ આ અનર્થ થઈ છે, માટે પ્રત્યેક માતા અને પ્રત્યેક પુત્રીએ આ બાળતમાં ખાસ યાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. જો તેમ નહિ બને તો સમાજના અકસ્માતમાં જે હર્ષ હળુ બાકી ગળું હતું તે પૂરું થશે. દેશનું અને સમાજનું કસ્માલુ સાધવાની ઈચ્છાવાળી પ્રત્યેક માતાએ આ બાળનું યાન પ્રાપ્ત કરી પોતાની પુત્રીને વખત આગે તે યાન આપવામાં આનાકાની કરી જોઈએ નહિ.

૩

લગ્નની ઉંમરનો નિર્ણય

કુમારિકાને કેટલા વર્ષે પરણાવવી તે સંપ્રદાયમાં આપણે આયુર્વેદ અને પશ્ચિમનું વૈદકશાસ્ત્ર લગભગ એક જ મતનાં છે. સોળ વર્ષ સુધી અને શાસ્ત્રો કુમારિકાને બાવિકા તરીકે ઓળખાવે છે અને સત્તરમાં વર્ષથી તેને યુવતીનું નામ આપે છે. આનો અર્થ એજ કે સોળ વર્ષ પહેલાં તે કાષ્ઠપશુ બાલામાં સંતાન ધારણ કરવાની શક્તિજ હોતી નથી. વૈદકશાસ્ત્રનો આવો મત છતાં સ્મૃતિશાસ્ત્રો આ બાબતમાં જુદો મત આપે છે. સ્મૃતિશાસ્ત્ર રમણી ઋતુમતી થાય કે તરતજ સપ્રયોગ અર્થાત્ સંતાન ધારણ કરવાને લાયક બને છે એમ લખે છે. હવે આ વાદવિવાદમાં એકજ વાત વિચારવાની રહી. સ્મૃતિકારો બાલિકા ઋતુમતી થાય ત્યારે લગ્નને લાયક થાય એમ લખે છે તે સ્મૃતિઓ રચાઈ ત્યારે સામાન્ય રીતે નારીવર્ગ રજોદર્શનમાં કેટલી ઉંમરે આવતો? જૂના કાળમાં કદાચ સોળ વર્ષ પહેલાં કાષ્ઠપશુ બાલા ઋતુમતી થતી જ નહિ અને તેથીજ સ્મૃતિકારો આ પ્રમાણે લગ્નની હદ બાંધતા ગયા છે. પરંતુ વખત જતાં આરોગ્ય બોગવતી બાલા કેળવણીને અભાવે વર્તમાન સમયમાં અગિયાર કે બાર વર્ષે રજોદર્શનમાં આવે છે. સહેજ વિચાર કરતાં આ બાબત વધારે સમજમાં હિતરશે. કેળવણી અને યોગ્ય વર્તનને લીધે જે દેશના લોકો જૂના કાળમાં સો વર્ષ જીવતા તે કાળમાં ષલ્લચર્ચના પ્રભાવથી બાલિકાઓ સોળ વર્ષે રજોદર્શનમાં આવે એ સંભવિત છે. કદાચ તે સમયની પ્રાકૃતિક અને આબુખાબુના

સંજોગોની સ્થિતિ વર્તમાન સમય કરતાં ઉત્તર હોય એ પણ સંભવિત છે.

કોઈ કોઈના મત મુજબ ૧૨ થી ૧૫ વર્ષ દરમિયાન લગ્ન થઈ જવાં જોઈએ. તો કોઈ કોઈના મત મુજબ ૧૫ વર્ષ પહેલાં લગ્ન થવાં જોઈએ જ નહિ. આ બાબતમાં સહેજ ઊંડે ઉતરી વિચાર કરતાં જણાશે કે દરેક એટલું કશું કરશે કે જ્યાં સુધી કુમારિકાના જનનાંદિ અવયવો સંપૂર્ણ ન બને, તેમ તેને લગતી માંસપેશીઓ કે હાડકાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી કોઈપણ રીતનાં લગ્ન ઉચિત નથી. જે જાતિ અથવા સમાજ બગવાન ને તંદુરસ્ત સંતાતિ મેળવવા ઈચ્છે છે તે જાતિ ઈદિપણુ આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી અસારની અવસ્થામાં આ નિયમ પાળવામાં ટદાચ દષ્ટ ઉડાવનું પડે તો પણ હાવિ પ્રજા ખાતર એ દષ્ટ ઉડાનીને પણ પ્રત્યેક માતાપિતાએ આ નિયમ પાળવો જોઈએ. વર્તમાન અવસ્થામાં પણ ટૂટીક વરવિક્રય કે કન્યાવિક્રય કરતી નાતોમાં ઊંકરી સ્વાભાવિક રીતેજ ૧૬-૧૭ વર્ષની થઈ જાય છે. માખાપને તેમ કરવાની ફરજ પડે છે એમ કહીએ તો ચાલે. તો પછી સ્ત્રીજનવણીની ઉન્નતિ સાથે પ્રત્યેક બાલિકાને વીસ વર્ષ પહેલાં કોઈ પણ માખાપ પરજીયાવવા નહિ માગે એવો જમાનો પણ થોડા સમયમાં આવશે એમ અમને લાગે છે. દારણુક જનવાએલી ઊંકરી કદીપણુ નાની કે કાચી ઉંમરમાં માતા બની પોતાનું અને પોતાના સંતાનનું અદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ. તેઓ કાચી ઉંમરમાં રજોદર્શનમાં આવતી કુમારિકાનાં પરિણામોની બલકરતા પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ ખરી રાખશે. તેઓ નાની ઉંમરમાં સંતાનપ્રાપ્તિને યોગે બોગવવા પડતાં નાના પ્રકારના કટ અને અનારોગ્ય સ્થિતિમાં આપું છવન માદગી બોગવવાનું કદી પસંદ કરશે નહિ જે માતા પોતાના સરીરને પ્રુટ જનાવવા ઇક્તિમાન નથી તે માતા પોતાના સંતાનને પ્રુષ્ટિપ્રદ ધાવણ પૂરું પાડે એવી આશા રાખતી રહ્યા છે. પરિણામે માતા ને બાલક

બંનેના શરીરનો ક્ષય અવશ્યભાવી છે. કેટલીક વેળા એવું પણ માલમ પડે છે કે બાળકને ધરાવનાં માતા પોતે જ અસાધ્ય ક્ષય રોગમાં સપડાઈ જાય છે. નાની ઉંમરમાં ગર્ભાશય વગેરે જનનયંત્રા પુરેપૂરી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરનાં નથી. પરિણામે નાના પ્રકારના બારે સ્ત્રીરોગ [Uterine Disease] પેદા થાય છે. અને તેથી માતાનું જીવન અત્યંતિમય બની જાય છે. શરીરની પૂર્ણતા સાથે જ માતૃત્વનો વિકાસ થાય છે. છોકરી દરેક બાળક સમજતી થાય સાર બાદ તેનું લગ્ન કરવામાં આવે તો કૌટુંબિક કે સામાજિક સુખશાંતિને કાષ્ઠપણુ પ્રકારની હરકત નડતી નથી. એટલું જ નહિ. પણ અસારે અવિભક્ત કુટુંબને યોગે જે કાંઈ અશાંતિ પેદા થાય છે તે પણ ઓછી થઈ જાય. છેવટે કહેવાનું એટલું જ કે પ્રત્યેક બાલ્યામાં માતૃત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ ન થાય ત્યાં સુધી તેનાં લગ્ન કરવા ઉચિત નથી. સમાજ અને દેશનું હિત ધ્વંસીતો પ્રત્યેક માણસ આ બાબતમાં ખાસ વિચાર કરીને જ આગળ પગલું ભરશે એવી આશા આ રચણે અસ્થાને નહિ ગણાય.

૪

લગ્નની જવાબદારી

લગ્ન કરવું એ ભારે જવાબદારીનું કાર્ય છે. આ સામાજિક ક્રિયા ઉપર જાતિનું ભવિષ્ય આધાર રાખે છે. આ બાબતમાં જે જાતિ જેટલી સાવચેતી રાખે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે જગતની બીજી પ્રજાઓની દરિદ્રાર્થમાં બિતરી થકે છે. કામને વશ થઈ કેવળ ધંદિયલાલસા તૃપ્ત કરવા ખાતરજ લગ્ન કરવાની ઈચ્છા થાય તો તેવા લગ્ન સમાજ પર એક જાતના ભુલમ સમાન છે, અને એવો

જીવન સમાજના એક અંગ તરીકે ગણાતા સુદ માનવીએ કદી કરવો જોઈએ નહિ અને જો પ્રાચીન ઋષિઓએ દર્શાવેલા ગૃહસ્થધર્મના પાલન માટે, પૂત નામના નરકમાર્ગી તગ્વા માટે, લગ્ન કરવાની ધમ્મજ થાય તો એ મહાપુરુષોએ દર્શાવેલુ પ્રહ્લ્લ્યર્થ પાળી, શરીર અને મન સાંત બનાવી, તેજસ્વી બની વિવાહિત જીવન ગાળવા માટે સ્ત્રી અને પુરુષ બનેએ તૈયાર થવું ધટે અને એમ બને તો જ જીવનજીવનનું પરિણામ શાંતિમાં આવશે. મુક્તિનો માર્ગ મોકળો થશે વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર વગેરે ઋષિઓના વરાધરૈ શુ તેમણે દર્શાવેલા મંગલમય રસ્તો તેઓના આદર્શ જીવનમાં ઉતારી જીવન ગાળવા તૈયાર નહિ થાય ! કાળના પ્રભાવથી ખરા માર્ગથી બદલ બનેલાં માનવીઓ પ્રયત્ન કરે તો એવા જીવન ગાળવા અસાધ્ય પણ સાધ્ય છે એમ તત્કાળ જોઈ શકે અને તેના દૃષ્ટાંતો પણ કઈ નથી મળી આવતા એમ નથી વર્તમાન સમયમાં પણ એવા માણસો જોઈ શકાય છે કે જેઓ પ્રહ્લ્લ્યર્થના પ્રભાવથી જીવનનું મોટા પ્રમાણમાં બહુ દુરી શકે છે. લગ્નબંધનથી પેદા થતું દામ્પત્યજીવન એ એક જ સસારી માનવીઓને માટે ધર્મજીવન ગાળવાનું સાધન છે અને એ સાધનને અવલખી પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ પોતાની સાધનામાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી અમર થઈ ગયા છે આવા પવિત્ર દામ્પત્ય જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ પેદા થાય તે માટે સંપૂર્ણ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે અને આવી સાવચેતી જ પ્રેમના પાયા પર અપાઘ ક્રમે ક્રમે એ અતિ સહેલાઈથી ગૃહસ્થ જીવનમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી માનવને વિશ્વપ્રેમ તરફ દોરી જાય છે.

વિવાહ એ વશરક્ષાનું મૂળ છે પુત્રાર્થે મિચતે માર્યાં સંતાન માટે જ લગ્ન કરવાની જરૂર છે તદુરસ્ત સ્ત્રી નિયમ પ્રમાણે ગર્ભ ધારણ કરે છે અને સારા સંતાનને પેદા કરે છે અને એ રીતે વંશની વૃદ્ધિ કરે છે. સુસંતાન દમેશાં વંશનું ગૌરવ વધારે છે.

આમ હોવાથી કેળવણી પ્રાપ્ત કરી સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેએ લગ્ન-જીવનને માટે તૈયાર થવું. વંશરક્ષા માટે જ પ્રભુએ સ્ત્રીજાતિને સરજી છે. સ્ત્રીજાતિ આનંદ સ્વરૂપ છે. બધાં સુખનું મૂળ છે. દયા, માયા વગેરે સદ્ગુણો પ્રભુએ સ્ત્રીજાતિના અંતઃકરણમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા ■ અને એ વડે તેને સંતાનના ધારણુપાલનને માટે ખાસ ઉપયોગી બનાવી છે. સ્ત્રી પતિને વિપત્તિના સમયમાં આશ્રયરૂપ બને છે. દુઃખના સમયમાં શાંતિદાતા બને છે. અને અન્યાય કાર્ય-માંથી અટકાવનાર થાય છે. જે સ્ત્રી પોતાના પતિ પ્રત્યે આવેલો વ્યવહાર રાખે છે, તે જ સ્વામી સમક્ષ સ્વર્ગીય આનંદરૂપિણી દેવી રૂપે ગણાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ લગ્ન બાદ એક બીજાનાં પૂર્તિ રૂપ બને છે, અને એ રીતે તેઓ સસારવ્યવહાર મલાવવવામાં સકાયમૃત થાય છે.

લગ્નજીવનની શરૂઆતમાં એક બીજાની પસંદગીનું વિષ્ટ કાર્ય કરવાનું હોય છે અને એ કાર્ય એવું તો દુર્વંદ્વ હોય છે કે એમાં લાંબા અનુભવની જરૂર પડે છે, ઉગીને ઉભાં થતાં કિશોર કિશોરી બાવી પસંદગી કરવામાં હમેશા લાગણીવશ બની જાય છે અને તાત્કાલિક લાભ ખાતર આખી જિંદગી હેરાન થાય છે માટે આ બાબતને બોળે તેઓએ અનુભવી સગાસગથીઓ પર મૂકવો ઘટે. ઘણી વેળા એવું બને છે કે હંમર લાયક પુરુષ પોતાની પત્ની પોતે જ પસંદ કરી લે છે. પરંતુ આ બાબત સરવાળે સુખદાયક નથી. કારણ કે યુવકોની વિચારબુદ્ધિ અનુભવદ્વારા શુદ્ધ બનેલી હોતી નથી, અને તેથી તે પોતાની આખે રૂપાળી દેખાતી કન્યા પસંદ કરવા તરફ વધારે વલણ બતાવે છે. બીજા જરૂરી મદ્યુણો સંબંધમાં તે હમેશાં ઓછું ધ્યાન આપે છે અગર તે બાબતમાં આંખ આડા કાન કરે છે. વળી દરેક યુવકોને માટે રૂપ એ એક એવી આકર્ષક વસ્તુ હોય છે કે તે વસ્તુને પોતાની બનાવવા તે પતંગિયાંની પેઠે દૂદી પડે છે એ માટે જ આવું

દાખવામાં મોટે ભાગે એવું જણાય છે કે પસંદગીથી વરેલાં પતિપત્ની બન્નેનો ઉભરો ચાંત ચયા પછી પરસ્પર અજાણ્યા બને છે પત્ની કદાચ તંદુરસ્ત હોતી નથી, પતિ ધ્યાય અનેક દોષથી ભરપૂર હોય છે. પતિના નજીવનના આનંદદાયક ફળ રૂપ સતતિથી તેઓ સદા વિમુખ રહે છે. આમ હોવાથી વિવાહ જેવાં મહાન કાર્યની અદ્ય હમેશા અનુભવી, માની ગુરૂજન ઉપર આધાર રાખવો એ જ ઠીક છે. અલગત એવું પણ બને છે કે વર્ગનક્ય કરતી નાતમાં પિતા કેવળ પૈસાના લોભથી તંદુરસ્ત કુટુંબની કન્યાને તજી ધનવર્તનની રોગી કન્યા સાથે પુત્રનું લગ્ન કરે છે, તેમ કન્યા-વિક્રય કરતી નાતો કેવળ એવા જ હેતુથી તંદુરસ્ત ને રૂપાળી કન્યાને રોગી કે અસક્ત પતિ સાથે પરણાવી પોતાની દ્રવ્યલાલસા તૃપ્ત કરે છે. પરંતુ કોઈપણ શુદ્ધિશાળી પિતા તો આવું કરે જ નહિ. આને પરિણામે સસારમાં તે એવી તો અશક્તિને આમત્રણ આપે છે કે પરિણામે તેનો વશવેલો નષ્ટબ્રહ્મ બની જાય છે. આ માટે આવી વ્યવસ્થા કોઈને માટે પણ યોગ્ય નથી. પુત્ર કે પુત્રીના લગ્ન કરતી વેળા સામા પક્ષનું ધન જેવા કગ્તા નિર્ભંગ શોષિત અને પવિત્ર કુલશીલ જોઈ લગ્ન કરવાં એ ઉત્તમ છે. પ્રત્યેક અનુભવી પુરોહિતે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે તંદુરસ્તી પ્રત્યે આખા આડા ઠાન કરવાથી પરિણામે અનેક કષ્ટ ભોગવવા પડે છે અને અશક્તિરૂપ વિધની જ્વાલાથી વશના પાયા કગમગી જોડે છે. આ સસારમાં તંદુરસ્તી કરતા વધારે આદરમાં આપવા જેવું બીજું ધન નથી. જેઓ ધનના લોભથી પોતાના વશનું આરોગ્ય જતું કરે છે તેના જેવો દુર્ભાગી, મદાપાપી આ જગતમાં બીજો કોઈ નથી. સત્તાન એ માળાપના આરોગ્યનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે. તે માટે માળાપ દુર્ભંગ હોય તો સત્તાન પણ તેજાજ બને છે. આ બધી બાબત પર બરાબર ધ્યાન આપી હોકરાને વગવડાં પ લાવવાં જોઈએ. જેઓ ખરા પાત્રને વિશે પ્રેમ રચાવી શકે નહિ, તેઓના અદ્યમાં કદી નિર્ભંગ સુખ ભોગવ-

વાતું લખ્યું હોતું નથી. તેવા માણસો પૈસાની જાળમાં સપડાઈ જીવનપર્યંત દુઃખ ભોગવે છે. સ્ત્રી પુરુષનું આરોગ્ય સાફ ન હોય તો લગ્નજીવનનો મૂળ હેતુ સચવાતો નથી. આપણા દેશમાં લગ્ન એ આજકાલ પૂતળાપૂતળીના ખેલ જેવો બનાવ ગણાવા લાગ્યો છે. અને તેને પરિણામે આપણી આવરણ સરેરાશ ત્રેવીસ વર્ષની બની ગઈ છે. પરંતુ જૂના કાળમાં તેમ ન હતું. લોકો ધ્વજાયર્થે પાળી લગ્નજીવન માટે તૈયાર થતા. આરોગ્યથી ભરપૂર જીવનતત્ત્વવાળાં જોડાં લગ્નજીવનથી જોડાતાં. અને તેને લીધે દેશની સરેરાશ આવરણ તે વખતે સો વર્ષની ગણાતી. મનુસ્મૃતિના ૯ માં અધ્યાયમાં ૨૭-૨૮ શ્લોકમાં સ્ત્રીનાં નીચે પ્રમાણે કર્તવ્યો ગણાવેલાં છે.

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ॥

प्रत्यहं लोकयात्राया. प्रत्यक्षं स्त्रीनिबंधनम् ॥

अपत्य धर्मकार्याणि सुश्रया रतिरूत्तमा ॥

दाराधोनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥

સંતાન પેદા કરવું, તેનું પાલન કરવું, દરરોજ, અતિથિ અને આત્મીય સ્વજનને ભોજન કરાવવું, ધરકામ કરવું, ધર્મકાર્ય, પરિચર્યા, વિશુદ્ધ રતિ, પિતૃઓને પોતાનો સંતાનાદિના જન્મદ્વારા સ્વર્ગને ભોગવેલો વગેરે મહાન કાર્ય સ્ત્રી સિવાય બની શકે નહિ.

સ્ત્રી પુરુષની એકત્ર જવાબદારી પર ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષાદિ વિષયો આધાર રાખે છે. અને એ બંનેની પરસ્પરની વિતૃષ્ણા એ માનવજીવનની સાફલ્યરૂપ બાજતો પાર પાડવામાં સદા અગ્રયણ રૂપ બને છે.

લગ્નવિધિમાં સ્વનંદ પ્રધાને કેટલું માન આપ્યું એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છે. હિંદમાં પ્રાચીનકાળમાં આ પ્રથા હતી. રિવાજ મુજબ ઉંમરમાં આવેલી કુમારી યુવની પોતપોતાના પતિને પશ્ચંદ

ચોકખી ના હોય તેવે સ્થળે લગ્ન કરતાં અવશ્ય અચકાશે. માળાપ અને કન્યા બન્નેની સંમતિથી જ સ્વયંવર પ્રથા દીપી ઉઠે છે. અને તે માટે જ કન્યાએ માતા સમક્ષ પોતાને ગમતી બધી બાબતોનો સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરવો ઘટે, અને છેવટને સરવાળે માળાપના અનુભવમાંથી ચળાઈ આવેલી વસ્તુને જ સ્વીકારવી ઘટે. આ સમય જ એવો હોય છે કે રૂપનાજ મોઢે કન્યા ને કિશોર બન્નેની બુદ્ધિ ઢાંકી દીધેલી હોય છે, અને તે વખતે જો તેઓ માળાપની સંમતિ વગર જીવનનું મહાનમાં મહાન કાર્ય કરવા ઝેરાય તો તેના સસારમાં શાંતિને બદલે અશાંતિની આગના લાડકા એવા લબૂકશે કે તેમાં દુપતિને બળી લાસમ થવું પડશે.

ભવિષ્યમાં જો સ્વયંવર પ્રથા પ્રચલિત ચાય તો દમયંતી, સીતા, સાવિત્રી વગેરે પ્રાતઃસ્મરણીય સતીઓ જે પદ્ધતિ મુજબ પતિ પસંદ કરવામાં સફળ નીવડી હતી, તે જ પદ્ધતિ પસંદ કરવી જોઈએ. પરંતુ પુસ્તકો વાંચી જે આદર્શ ચારિત્રની ઢૂંપના સહવિત બને છે તેના કરતા વાસ્તવિક જીવનમાં ઉત્કર્ષ જ જણાય છે. માટે બધી બાબતમાં ખાસ વિચાર કરી વાસ્તવિક જીવન ગાળવાને લાયક સાધન સામગ્રી એકત્ર કરવી ઉચિત છે. કુમારી પોતાના ચારિત્ર, મન વગેરે જે પ્રમાણે ધકડે ખરામર તે જ ચારિત્ર, મન વગેરેની આશા તેના સ્વામી પાસેથી રાખી શકે પરંતુ તેણે જાણવું જોઈએ કે જે રીતે પોતે પતિ પસંદ કરે તે જ રીતે તેના બાવી પતિ પણ પોતાની પ્રસંહગી મુગળ પત્ની પ્રસંદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બંનેના વિચારો અને સદગુણોમાં સમાનતા હશે તો જ તેઓનું દામ્પત્ય જીવન પ્રીતિપદ અને શાંતિમય બને છે. કેવળ કામચલાઉ લાગણીવચ્ચ બનવું કામને માટે ઉચિત નથી. પોતાના જીવનનો સોજતી જોળવા માટે તો આવી લાગણીવચ્ચતા કેટલીક વેળા ઝેરનું કામ સારે છે.

તેમાં પણ ખામ યાદ રાખવાનું એ જ છે કે દુપતિના આરોગ્ય

ઉપરથી જ ભવિષ્યની પેઢીનું આરોગ્ય સંપૂર્ણ આધાર રાખે છે. એ માટે પતિ અગર પત્નીની પસંદગીમાં પહેલું ધ્યાન તંદુરસ્તીને આપવાની જરૂર છે. પતિએ પત્નીને અને પત્નીએ પતિને હંમેશા તંદુરસ્ત જોઈ પ્રસન્ન કરવાં જોઈએ. ખામ કરીને ક્ષય, [Phthisis] મામાર્જી, [Cancer] ગણગણ, [Scrofula] ગાંઠપણ, [Insanity] ડેડ, [Leprosy] ચાંદી, [Syphilis] અથવા પરમીઓ [Gonorhea] લાગુ પડેલ હોય તેવાં મનુષ્યો લગ્ન માટે હંમેશાં નાલાયક ગણાય છે એ વાત અત્યેક લગ્ન કરવા લાયક ઉંમરના યુવક યુવતીઓએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. યુરોપાદિ દેશોમાં તો આવા રોગોથી પીડાતાં માનવીઓના લગ્ન સખધ કાયદાની મદદથી અટકાવેલા છે. આપણે ત્યાં સરકાર સમાજસ્વાસ્થ્ય જેવા અગ્રસના વિષયમાં એટલો બધો રક્ષ ભેતી નથી, અને તેથી બાવા વંશપરંપરાદ્વારા ઉતરી આવતા રોગો ફેફકે ને બૂમકે વધતા જાય છે. આ રોગો સિવાય બીજા પણ એવા અનેક રોગો છે કે જે વડે દર્પતિનું આરોગ્ય ખરાબ બનવાનો સંભવ ગ્રહે છે.

વળી લગ્ન કરતી વેળા બાવા વંશપરંપરા ફેલાતા રોગો ઉપરકે દૃષ્ટિએ માલમ નથી પડતા. પરંતુ પાછળથી એ રોગો ઉગ્ર રૂપમાં માલમ પડી આવે છે. પૂર્વજ્નેનાં પાપ બીજા કોઈ દૃષ્ટિથી ન માનીએ તો પણ વેદકે દૃષ્ટિથી તો માનવાં જ પડશે. પૂર્વજ્નના બાવા ભયાનક રોગો પુત્રપૌત્રાદિકને વાગ્સામાં મળે છે. માટે લગ્ન મુનધ જોડતી વેળા આ જ્ઞાનની પણ ખાસ જરૂર પડે છે. અને ખામ કરીને પોતાના કૌટુંબિક દાકતરની આ બાબતમાં મદદ લેવાની ખામ જરૂર છે.

પરંતુ જે દેશમાં રોગથી રીનાતાં મનુષ્યોને મામાન્ય દવા પણ મળતી નથી તે દેશમાં કૌટુંબિક દાકતરની અસા ગખરી થયા છે. એવા રેટલાય લાખલા બને છે કે જેવજ મિત્રતથી આવા રોગો પુષ્પવરામાં આવે છે અને મોટે ભાગે આમાં કન્યાને જ ઉતરવામાં

આવે છે. માબાપો અગર તો લાવી પતિપત્ની આ જાળતમાં સાવચેતી રાખે એવો સમય હતો આપણા દેશ માટે બહુ દૂર છે. છતાં સમજી માબાપોએ આ જાળતમાં પૂરતી સાવચેતી રાખવી ધટે અને જરૂર પડે ત્યાં તબીબી મદદ લેવી ધટે.

૫

માતાનું અલ્પચર્ય

છોકરીઓની ઉંમર વધતી જાય તે સાથે અલ્પચર્યના કાયદા તેની મમજમાં ઉતરતા જાય એવી પેરવી ઠરવી ઉચિત છે. પ્રાચીન હિંદુ સમાજમાં પવિત્ર જીવન ગાળવા માટે ચાર આશ્રમ હતેલા હતા. (૧) અલ્પચર્ય. (૨) શૃદ્ધસ્થ. (૩) વાનપ્રસ્થ. (૪) સંન્યસ્ત.

આમાંનો પહેલો આશ્રમ કેવળ છોકરા માટે જ ન હતો. એ તો છોકરા અને છોકરીઓ બંનેને માટે આવશ્યક ગણાતો હતો. છોકરા જેમ આઠમા વર્ષથી માંડીને જત્રીસ વર્ષ સુધી વિદ્યા ભણવામાં શકાર્થ રહેતા હોવાથી ફરજિયાત અલ્પચર્ય પાળતા, તેમ છોકરીઓ પણ તેટલી ઉંમર સુધી અલ્પચર્ય પાળી પવિત્રાવસ્થામાં ગુમારતી. અલગત અન્યારનો દેશકાળ જોતાં જત્રીમ વર્ષ સુધીનું અલ્પચર્ય તો આપણને ન પાસવે પરંતુ અલ્પચર્યાશ્રમ વિના તો આપણને ચાલવાનું જ નથી. અલ્પચર્યાશ્રમનો હેતુ જ એ હતો કે ઇદિયાદિ દ્વારા ન ઉતરાતાં મનમાં સ્થિરતા આણવી. મન સ્થિર અને કે તરત જ ભુલિ ખીલે છે અને વિવેકભુલિદ્વાગ પરિચાલિત મન અલગ સંસ્કૃતિ સમજાનો પ્રપન્ન દરે છે. આવી સ્થિતિમાં ચિત્તનો તનમનાટ ઓછો થઈ જાય

છે, અને ચારિત્ર ઉત્કૃષ્ટ બને છે. કેવળ અહ્યર્થ ઉપર સ્થપાયેલા મૃદસ્થાત્રમથી જ સત્પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેવા પુત્રદ્વારા વર્તમાન અને ભાવી વંશજોનું ભલું થાય છે. આવા સદ્ગુણી પુત્રો પૂર્વજોને પણ નરકયંત્રણામાંથી તારી, પુત્ર નામને સાર્થક કરે છે.

પુરાણાદિની કાલ્પનિક વાતો સાંભળી કોઈને વળી એવો ભ્રમ પેદા થયો છે કે અહ્યારી બનવું હોય તો, સ્ત્રીપુત્રકુંડળાદિ તજી જંગલમાં જઈ કઠોર તપ આચરવું પડે. અથવા લાંબો કાળ અવિવાહિત રહી જીવન ગાળાએ તો જ અહ્યર્થ પાલનનો હેતુ સિદ્ધ થાય. પરંતુ આવી ધારણા વાસ્તવિક રીતે તદ્દન ભૂલભરેલી છે. વનમાં જઈ એકાંતમાં વસવાથી જ જો અહ્યર્થાત્રમનો હેતુ સધાતો હોય તો ભગવાં હુમડાંવાળા, ત્રિશૂલધારી, વનચારી અને ઉદાસીનો કદી રાગ-દ્રેષથી ભરેલા હોત જ નહિ. અને જો ચિરકુમાર કે ચિરકુમારી રહેવાથી જ અહ્યારી રહેવાતું હોત તો વ્યાસ, વસિષ્ઠ, જનકાદિ મહાત્મ-ભાવો સંતાનોના પિતા હોવા છતાં વ્યાદર્શ અહ્યારી તરીકે પંકાતા ન હોત. જોએ પ્રકૃતિને વશ કરી, ભૂખ, તરસ મટાડવા પુરતો મિતાં-હાર કરે તેઓ વસ્તુતઃ ભોગવાસનાની તૃપ્તિ માટે કંઈ કરતા હોય એમ મનાતું નથી. તેઓ સંસારમાં છતાં અનાસક્ત રહી શકે છે. અને ખરૂં સુખ ભોગવી શકે છે. ખરૂં કહીએ તો સુખ માત્ર તેઓના હાથનું રમકકું છે. લગ્ન ન કરવાં એ અહ્યર્થનો માર્ગ નથી. ઉલટું જો તો પ્રચુની નીતિ વિરહનું કાર્ય છે. દુઝામાં જોએ લગ્ન જીવન ગાળતાં છતાં પોતાની વાસનાને કાળૂમાં રાખવા સમર્થ હોય છે તે જ વ્યાદર્શ અહ્યારી ગણાય છે.

અહ્યારી અગર અહ્યારિણીએ પણ પ્રચુના નિયમો પાળવાના હોય છે. અને ને માટે જ તેણે કુદરતના જુદાજુદા કાંટાઓનો અજવાલ કરી, તેનો દેવ અગ્રભવમાં ઉતારી મૃદસ્થાત્રમમાં પ્રવેશ કરવો. મૃદ-સ્થાત્રમમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણે વચ્ચે

સમાનતા સ્થાપવી પડે છે. શરીરને કર્મદ્વારા, મનને વિજ્ઞાનના અનુ-
શીલનદ્વારા અને આત્માને વિચારદ્વારા અગર ઉચ્ચ ભાવદ્વારા ઉચ્ચ
બનાવી સ્થિર બનાવવાં એજ શુદ્ધ્યાશ્રમના જીવનની હેવટની ઉન્ન-
તિના પાયા રૂપ છે. અને પાયો મજબૂત હોય તો શુદ્ધિ આ-
જગતને પોતાનાં સંતાનો વડે ઉન્નત બનાવી શકે છે. પ્રદાય પાળી
દેહ, મન અને આત્માને પવિત્ર બનાવી પોતાના જેવાજ પતિને પરનાર
રમણી માતૃત્વદ્વારા સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી, વશ અને
સમાજ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રભાવ વિસ્તારી, સંસારમાં શાંતિ સ્થાપી શકે છે.

વર્તમાન સમયમાં બાલમૃત્યુ અને પ્રસૂતિમૃત્યુનું જે ભયંકર
પ્રમાણ વધતું જાય છે તેને માટે મોટે ભાગે ઉંમર વિના ગર્ભધારણ
કરવાનું કારણ જ જવાબદાર છે. સમાજના આગેવાનોની ટુકડી
નજરને પરિણામે આ સ્થિતિ આવી પડી છે. અને હવે એવો સમય
આવ્યો છે કે એનો ઉપાય ક્યાં સિવાય ચાલે તેમ નથી.

હિંદુ સમાજમાં કેટલી નાની ઉંમરે લગ્ન કરવામાં આવે છે એ
વૃત્તાંત જાણી ખરેખર દિગ્મુદ્ધ બની જવું પડે છે. જે દેહમાં શરીર
વિકાસ અને લણતરને ભોગે લાકડે માકલ વળગાડી દેવાય તે દેશના
અંધ પતન વિષે વિચાર જ કરવાનો ન હોય.

દેશના લલા ખાતર હવે બાળલગ્ન સામે ક્રુરેશ ઉઠાવવી
જોઈએ છૂટક છૂટક પ્રયત્નોથી નહિ પણ સમૂહબદ્ધ બાવે જખ્ખર
પ્રયત્નો નહિ આદરવામાં આવે તો હિંદુજાતિ જીવજતુના જેવી
નિર્માલ્ય બની જશે અને સદાને માટે ગુલામ બની રહેશે. શિક્ષિત
માતાઓએ આ બાળતમાં ખાસ લક્ષ રાખવું ઘટે. માતા પોતે જ
જાતિની રચનામાં મુખ્ય મદદનીશ છે. માતા બાળકને ઈચ્છા મુજબ
હિંદુવા અને કેળવવાની શક્તિ ધરાવે છે. માતા ઉપર બાળકના
લસાનો આધાર છે અને બાળકનું બધું જાતિના અવિધ્યને મુખારવ

શક્તિમાન છે માતા શુ કદી પોતાની વહાણી પુત્રીને વિધવા બનાવવા આતુર હોય ?

જતા બાલવિવાહનું પ્રમાણ વધતું જ જાય છે ઈ સ ૧૯૨૧ કરતા ઈ સ ૧૯૩૧ના આકાશ આ બાબતની બચકરતા ૨૫૬ બતાવી આપે છે. સેન્સના રિપોર્ટ કહે છે કે ઈ સ ૧૯૨૧ના વર્ષમા એક વર્ષથી નીચેની બાલવધૂઓ ૯૦૬૬ હતી, બ્યારે ઈ સ. ૧૯૩૧મા આ સખ્યા ૪૪૦૮૨એ પહોચી એકી સાથે પાંચ ગણા ફરકો માર્યો. અને તે પછુ શાગદા એક્ટ જેવો બાળસન્ન અતિબધક કાયદો સરકારની ધારાપોથીમા મોબૂદ જતા

આ સાથેજ ઈ સ ૧૯૨૧મા એક વર્ષ નીચેની ઉંમરની વિધવાઓનો આકાશ જે ઉપદનો હતો, તે ઈ સ ૧૯૩૧માં ૧૫૧૫એ પહોચ્યો છે આ બાગ સન્નના આખા પ્રશ્નો શું મજબૂત સામનો કરવા ચોખ્ખા આકાશ નથી ?

સમગ્ર દિદમાં પરજીવી બાળાઓના ઈ સ ૧૯૩૧ના સેન્સસ રિપોર્ટ પરથી તારવેલા આકાશ નીચે આપવામા આવે છે

એક વર્ષ અને તેની નીચે પરજીવી બાળાઓ	૬૨ સેક્ટો	૮
એકથી બે વર્ષ સુધીની	૧૨
બેથી ત્રણ વર્ષ સુધીની	૨૮
ત્રણથી ચાર વર્ષ સુધીની	૪૨
ચારથી પાંચ વર્ષ સુધીની	૬૬
પાંચથી દશ વર્ષ સુધીની	૧૯૩
દશથી ૧૫ વર્ષ સુધીની	૩૮૧

મતદન કે પરજીવી ઓઓમાંથી સેક્ટો ૭૨ દશમાં ૫૬૨ જાની અંદરની જ છે, અને ૪૪ દશ દશ વર્ષની અંદરની .

બાળકઓનો હજુ કેટલો પ્રચાર છે તે આ આંકડા સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે.

આ રીતે પંદર વર્ષ સુધીની બાલ વિધવાઓના આંકડા પણ નીચે આપવામાં આવે છે.

એક વર્ષ અને તેથી નાની ઉંમરની વિધવાઓ.....	૧૫૧૫
એક વર્ષથી બે વર્ષ સુધીની.....	૧૭૮૫
બેથી ત્રણ વર્ષ.....	૩૪૮૫
ત્રણથી ચાર વર્ષ.....	૬૦૭૬
ચારથી પાંચ વર્ષ.....	૧૫૦૧૬
પાંચથી દશ વર્ષ.....	૧૦૫૪૮૨
દશથી પંદર વર્ષ.....	૧૮૫૩૩૬

બાળકોના જન્મ વખતે આખા હિંદમાં દર કલાકે ૨૦ માતાઓના મરણ થાય છે. હિંદમાં માતાઓનું મૃત્યુ પ્રમાણુ દર હજારે ૨૪.૫ જેટલું છે. અને બાળકોનું મૃત્યુ પ્રમાણુ દર હજાર બાળકોનાં ૧૮૧ જેટલું આવે છે.

બાળકજન અને બકાળે માતા થવાને લીધે આ દરુણ પરિણામો આવે છે અને હજુ વધારે હાથકરે આવશે. આના પ્રતિકાર કરવા સમાજના આગેવાનોએ સખત પ્રયત્નો કરવા ધટે

ઋતુ પરિચર્યા કે ઋતુસ્નાન

જનનપત્રાદિ પૂર્ણ અને અને સ્વાભાવિક માનસિક વૃત્તિઓ બરાબર વિશે તે સાથે જ સામાન્ય રીતે બાલિકા રમેદર્શનમાં આવે છે. માધારણ રીતે ૧૩ થી ૧૬ વર્ષની ઉંમર દરમ્યાન પ્રત્યેક મહીનામાં એક વાર રક્તસ્રાવ થાય છે દરેક માસે ૩ થી ૪ દિવસ આ પ્રમાણે રક્તસ્રાવ ચાલુ રહે છે આ સ્રાવનું લોહી મોટે ભાગે ગર્ભાશયમાંથી નીકળે છે આ ક્રિયા ૪૦ થી ૫૦ વર્ષની ઉંમર થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે કેવળ ગર્ભાશયમાં ગર્ભ રહે સારથી તે તેના છૂટકા થાય ત્યાં સુધીનો સમય આ સ્રાવ બંધ રહે છે આ માસિક સ્રાવનું નામ ઋતુસ્નાન અગર મેન્સ [mense] ક્રિયા કોર્સ [Course] છે આ માસિકસ્રાવ ૩ થી ૫ દિવસ સુધી સતત ચાલુ રહે છે. એથી ઓછા દિવસ ચાલુ રહે અગર વધારે દિવસ ચાલુ રહે તો તે અસ્વાભાવિક સ્થિતિ ગણાય માસિક રક્તસ્રાવનો રંગ સ્વાભાવિક રીતે કુદરતી લોહી કરતા કંઈક મેસો હોય છે એ લોહીમાં દુર્ગંધ હોતી નથી તેમ તેમાં કુદરતી લોહી જેટલું દ્રવ્ય હોતું નથી આ સ્રાવનું પ્રમાણ દરેકને માટે સરખું હોતું નથી તો ૫ થી ૨૪ ઠંડાકે દરમ્યાન ૩ થી ૪ વાર કરતાં વધારે અગર બે વાર કરતાં ઓછી વાર કંઈ અગર ચૂંટી બદલાવવી પડે તો સ્રાવનું પ્રમાણ અસ્વાભાવિક માનવું આ સમય દરમિયાન પેટમાં ખાસ કાંઈ પ્રમરની પીડા જણાતી નથી તો ૫ થી પ્રધવિગા પેટ અને કમર ભારે ભારે લાગે છે ખરાં. આનું કારણ એનું જ કે જનનપત્રાદિમાં આ સ્થિતિમાં લોહીના વધારા થયે હોય છે અને તેને લીધે જ આપે ભાર અનુભવાય છે.

શ્રીવર્ગના મોટા ભાગને ૨૮ થી ૩૦ દિવસને અંતરે માસિક આવ સાર થાય છે. પરંતુ કેઈ કેઈ વેળા ૨૬ કે ૩૫ દિવસે પણ આ ક્રિયા થતી જણાય છે. આ સિવાય વધુ મુદત ખેંચાય અગર ઓછી મુદતે આવ થાય તો તે સ્થિતિને અસ્વાભાવિક ગણવી ઋતુસ્નાને એક માસ વીતી જાય સારપછી ગર્ભાધાન થયું છે કે નહિ તે બારીકીથી તપાસવું જોઈએ.

ઋતુકાળ વખતે સામાન્ય રીતે શ્રીવર્ગની માનસિક અવસ્થા ચચળ બની જાય છે. ઋતુવતી શ્રી સામાન્ય કારણોથી કંટાળે છે. તેના મનમાં પ્રકુલ્લતા રહેતી નથી. આ સમય દરમિયાન સંગ કરવાની લાલસા વધી પડે છે આ માટે હિંદુ ધર્મ ઋતુવતી શ્રીના ચિત્તનું આચલ્ય મટાડવાં માટે તેના સ્વામીને ઋતુસ્નાન પછી સારા દિવસ જોઈ શ્રીસંગ કરવાનું ફરમાન આપે છે. અને આવા શ્રીસંગ વખતે મોટે ભાગે ગર્ભસંચાર થવાનો સંભવ રહે છે.

આ પ્રમાણે ઋતુકાળ એ શ્રીવર્ગ માટે સાવચેતીનો સમય બને છે. શ્રીવર્ગમાં જે કઈ રોગ ફેલાય છે, તેની ઉત્પત્તિ મોટે ભાગે આ સમય દરમિયાન રાખવી જોઈતી સાવચેતીને અભાવે પેદા થાય છે ઋતુકાળમાં અમુક નિયમો કેવળ આરોગ્ય ખાતર પણ અવશ્ય પાળવા જોઈએ.

ગર્ભાવસ્થામાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઋતુ બદલે રહે છે. પરંતુ કેઈ કેઈને પહેલા ત્રણ માસ દરમિયાન ઋતુ દેખાય છે, અને આ સ્થિતિમાં સ્વામી સહવાસને યોગે જોડકાં બાળકોની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ પેદા થાય છે. ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન અને બાળક જન્મ સુધી ધાવે તે સમય દરમિયાન સિવાય અન્ય સમયે ઋતુ બદલે તો તે અસ્વાભાવિક સ્થિતિ ગણાય અગાઉ કહ્યું છે તેમ આપણા દેશમાં લગભગ બધી શ્રીઓનું ઋતુસ્નાન ૩૫ થી ૫૦ વર્ષ દરમિયાન બદલે થાય છે. જે આવી રીતે ઋતુ બદલે થયા પછી ફરીથી ઋતુસ્નાવ દેખા દે તો જેમ

ખને તેમ જલદી કોઈ સારા દાખતરની મદદ લેવા ચૂકું નહિ. કારણ કે કટલાક રોગોનું આવા પ્રકારનો રક્તસ્રાવ પૂર્વલક્ષણ હોય છે. અને એવા રોગોને જલદી ન અટકાવવાથી મોટા અનિષ્ટો પેદા થાય છે.

અતુ સમયે કટલાક ખાસ નિયમો પાળવાના હોય છે તે નિયમો નીચે દર્શાવવામાં આવ્યા છે —

[૧] અતુવતીએ લંગોટ કે ચડી વાપરવી.—દરેક માતાએ પોતાની પુત્રીને લંગોટ વાપરવાની કળવણી આપવી જોઈએ કારણ કે ધણી છોકરીઓ આ બાબતમાં અજ્ઞાન હોવાથી અને તેમને આ બાબતની નિયમિત કળવણી મળી ન હોવાથી અપાર દુઃખ વેડે છે, અને ભવિષ્યમાં અનેક રોગોનો ભોગ યથા પડે છે.

લંગોટથી પ્રસવદ્વાર બહાર દબાઈ રહે તેમ કરવું કપડું પ્રસવ-દ્વારની અંદર ધુસાડવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. લંગોટનું લુગડું તદ્દન સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. લંગોટને ખત્તે લંગોટી પણ ચાલી શકે. લંગોટી પહેરવા માટે કેડે બીજું વસ્ત્ર બાંધવું પડે છે. લંગોટ કે લંગોટી હમેશા સાધુ વડે સાફ કરી તડકામાં સૂકવી રાખવાં મેલું વસ્ત્ર આ બાબતમાં કદી વાપરવું નહિ. લંગોટ લોહીથી વર્તીત થાય કે તરત તેને બદલાવી નાખવો. અને બીજાને તડકામાં સૂકવેતો લંગોટ પહેરવા આપવો. બાળામાં બાળાં બે વસ્ત્રો આ બાબતમાં ઉપયોગી નીવડે. આ પ્રમાણે કરવાથી કોઈપણ પ્રકારની અગવડ નહીં નહિ અને બીજાં કપડાં અગર પથારી પણ બગડી નહિ.

[૨] અતુવતીએ શા માટે ન નહાવું ?—તતુ બધ ન થાય ત્યાં સુધી સ્નતુસ્નાન કરવાની મનાઈ છે. કારણ કે એ સમયે ગર્ભા-શય અને તેની આલુબાલુના અંગમાં લોહીની જીદ થાય છે અને ત્યાં એકાએક રૂઝી લાગવાથી ચામડીની અંદર આવેલી ત્રીણી ત્રીણી લોહીની દિરાઓ સંકેતાય અને તેમાંનું લોહી શરીરની અંદર આવેલાં યંત્રોમાં જવાથી ત્યાં લોહીનું પ્રમાણ વધી તેમાં એક જાતનો દાઢ

પેદા થાય છે. બાવી રીતે એકાએક ઠંડી લાગવાથી ગર્ભાશય અને તેની સાથે જોડાયેલાં બીજાં અંગો પાકી પશુ જાય છે. માટે બાવી સ્થિતિમાં ઠંડી ન લાગે અને સ્વચ્છ રહેવાય એવી સાવચેતી રાખવી. પેસાળ ક્યાં બાદ ગરમ પાણી વડે પેસાળદ્વાર બરાબર સાફ કરવાની જરૂર છે. ઋતુકાળમાં બીના કપડે રહેવાથી લોહી બંધ થઈ પેકુમાં અત્યંત વેદના પેદા થાય છે. બાવા બાવા અસાચારથી જ અસાવધાન છાકરીઓ પેકુનો દુખાવો, કષ્ટાર્થ કષ્ટાઈને ઋતુનું આગમન, ધોળો સાવ વગેરે રાગથી જન્મભર પીડાય છે.

[૩] ઠંડી જમીન પર સૂવું નહિ:—ઋતુ બંધ ન થાય ત્યાં સુધી કદી ઠંડી જમીન પર બેસવું નહિ. આપણા દેશમાં હજુ પશુ ઋતુવતી સ્ત્રી ઠંડી જમીન પર એકાદ ચટાર્થ પાથરી સૂતી જોવામાં આવે છે. સાસુઓ આ બાબતમાં તદ્દન અજ્ઞાન હોવાથી આવા અન્યાયી આચરણથી તેઓ પુત્રવધુઓનો આ લોક બગાડે છે. તેઓ જાણતી નથી કે આ સ્થિતિમાં સ્ત્રીથી કેટલું અનિષ્ટ થાય છે. અને પોતાના મંસારનું ખર્ચ કેટલું વધી જાય છે. ખાસ કરીને ઠંડી ન લાગવા દેવી એ ઋતુવતી સ્ત્રીને માટે સૌથી વધારે સાવધાની બર્થ છે. જો કદાચ શરદી લાગી જાય અગર તો પહેરેલાં કપડાં બીનાં થાય તો તરતજ એ કપડાં કાઢી ગરમ કપડાં વડે હાથ, પગ તથા શરીરના બીજા ભાગો ઢાંકી રાખવા ઘટે સારબાદ એક ખાલો ગરમ ચા દવા તરીકે પીવા આપવો. સારબાદ બિજાનામાં સુવાડી પેટ પર ગરમ પાણીનો શેક કરવો. જો અગાઉ કલા તે કારણથી એકાએક સાવ બંધ થઈ જાય, તો એકાદ ઘડા હિના પાણીમાં દસ શેરે સવા રૂપીઆ ભાર એ પ્રમાણમાં રાંધેલો જુકો નાખી તેમાં પગ દુબાડી રાખવા અને હિના પાણીના વાસણ સહિત સગમ શરીર એકાદ કામળા વડે એવી રીતે ઢાંકી દેવું કે જેથી શરીરને પુષ્કળ ધામ થાય. આ પ્રમાણે ૨૦ થી ૨૫ મિનિટ નાહ લીધા બાદ પરસેવો લૂછી શરીર પર કપડાં પહેરી લેવાં.

[૪] સ્વામી સાથે સૂતું નહિ:—જ્યાંસુધી સ્વામી ચાલુ રહે ત્યાં સુધી રજસ્વલા સ્ત્રીએ સાસુ અગર બીજી કાઈ બાઈ પાસે સૂતું. આવી સ્થિતિમાં કદી પણ સ્વામી સાથે એક ઓરડામાં સૂતું નહિ. વર્તમાન સમયમાં આ નિયમ પળાતો લગભગ બંધ થયો છે અને તે મટેજ ઘેર ઘેર સ્ત્રીવર્ગનું આશંક્ય દણાતું જાય છે. અકાળે બાલા માતા થાય એ વસ્તુ જ લાયક છે મટે માતાએ આ બાબતમાં ખાસ સાવચેતી રાખવી યુવક પતિને ગાંઠ જોવો ગણી તેની આગળ કદી પણ ઋતુવતી સ્ત્રીને સૂવા જવા દેવી નહિ. આવી અવસ્થામાં સ્વામી સગ તો તદ્દન નિષેધ કરવા લાયક છે.

[૫] ઋતુવતીને કોઈપણ જાતની મહેનત કરવા દેવી નહિ:—અને આ ખાતર જ આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં રજસ્વલાને અપરસ્પર્શ ગણવામાં આવે છે. દરેક બાબતમાં એ અપરસ્પર્શ છે એમ ગણી વર્તવું, રાંધવું, પીરસવું, પાણી ભરવું અગર ભારે ચીજ ઉપાડવી વગેરે કાર્યો તો તેણે કદી ન જ કરવા ઋતુવતી સ્ત્રીએ શાળા, કોલેજ અગર ધધારોજગાર પર કદી હાજર થવું નહિ. આ નિયમ પાળવામાં નથી આવતો તો સ્વામી ઉચિત સમયે બંધ ન થતાં અનેક દિવસ સુધી લખાય છે.

[૬] મુસાફરી કરવી નહિ:—ઋતુવતી સ્ત્રીએ મુસાફરી કરવી નહિ. આગાડી માર્ગે કે ધોડાગાડીમાં બેસી ક્યાંય ફરવા જવું નહિ. આવી રીતે વર્તવાથી ગર્ભાશય સ્થાન બ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને એ સિવાયની બીજી ઘણી પીડાઓ પેદા થાય છે.

[૭] આહાર વિહારમાં નિયમ જાળવવા:—ખોરાક નિયમિત લેવો. રજોદર્શનના સમય દરમિયાન બદલજમી થાય તેવો કંઈ પણ ખોરાક ખાવો નહિ એકાંત ખુલાસે થાય તેવા ઉપાયો લેવા.

[૮] પહેલીવાર ઋતુમાં આવતી કિશોરીના લયનું નિવારણ કરવું:—બાલિકા પહેલવહેલી ઋતુમાં આવે ત્યારે તેની માતાએ તેને આ નવા ફેરફારની જાતની આપવા ખાતર આ બંધી દિવાની તેને

વિગતવાર માહિતી આપવી. રજસ્વલા થવા સાથે પોતાની પુત્રી હવે ક્યા ક્યા કાર્યો માટે લાયક બનવાની તૈયારી કરે છે તેની સ્પષ્ટ માહિતી માતાએ પુત્રીને આપવી જોઈએ અને હવેથી નિયમિત જીવન ગાળી સમ્યક્તર અને આરોગ્ય જાળવી માતાના ધર્મને લાયક બનવાનો તેને ઉપદેશ કરવો. આ સમય દરમ્યાન પુત્રી એકાએક મોટી થવા માંડે, તેનો અવાજ ફેરવાઈ જાય, કે તરતજ માતાએ તેને ઘર બહાર ક્યાંય જવા દેવી નહિ. વાંચવાનું કામ કરવા દેવું નહિ અને ખાસ કરી તેને બહુ વિચાર કરવા પડે તેવું કામ સોંપવું નહિ. આ સમય દરમ્યાન બાલિકાના શરીરનાં ચિહ્નો ક્રમેક્રમે વિદાસ પામે છે. જો કાઈ કારણથી આ સ્ત્રી ચિહ્નોના વિદાસમાં અંતરાય નડે તો બાલિકા માતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરવામાં વિલબ કરે છે. એ માટે આ સમય દરમ્યાન માતાએ પુત્રીને પોતાની પાસે જ રાખવી અને શારીરિક ધર્મના ગ્હણ મટિના નિયમોની કેળવણી આપવી તે સાથે મન પ્રકુલ રાખવા માટે ઉત્સાહપૂર્ણ વાર્તાઓ કહેવી. રજસ્વલા બનવું એ ગ્રહો નથી પણ દુહરતી બનાવ છે એમ ગણી માતાએ તેની માથે સહુકારથી વર્તવું માતૃત્વનો પાયો આ સમયથી જ નખાતો હોવાથી આ સમયની વર્તણૂક કન્યાના જીવનમાં એક અમૂલ્ય વસ્તુ ગણાવી જોઈએ.

૭

ઋતુકાળ દરમ્યાન અસ્વાભાવિક લક્ષણો

૧. ઋતુનો સમય આવે એટલે ઘણી સ્ત્રીઓના પેડુમાં અને કમરમાં અમલ પીડા થવા માંડે છે, અને સ્ત્રીય યથા બાદ તે પીડા એકાદી યર્ષ જાય છે.

૨. સાવ બહુ થોડો થાય છે.

૩. બોધએ તે કરતાં વધારે રક્તસ્રાવ થાય છે અગર બોધએ તે કરતાં વધારે દિવસો ચાલુ રહે છે.

૪. નાતુકાગ વખતે તાવ આવે છે, સાવના કુદરતી રંગમાં વિકાસ માસમ પડે છે અને તેમાંથી દુર્ગંધ છોટે છે.

૫. અકુદરતી રક્તસ્રાવ થાય છે.

૬. તે સમય દરમ્યાન માથું ચઢે છે.

આ સ્વાભાવિક લક્ષણોમાંનાં ઠાઠપણુ એકાદ ચિહ્ન તો દરેકાઈ સ્ત્રીને માણુમ પડે છે જ. આવાં ચિહ્નોનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. નાતુકાગ દરમ્યાન નિયમો પાળવામાં કદાચ ખામી રહી ગઈ હોય.

૨. એકાએક શરદી લાગી ચેકુનાં અંગોમાંના ગર્ભાશય, ડિંબકોષ અને ડિંબવાદિ નળીમાં બગતરાં પેદા થઈ હોય.

૩. ગર્ભાશય પોતાની જગ્યાએથી ખસી ગયું હોય. એટલે સામે, પાછળ ખસ્યું હોય અથવા તેનું મુખ વૃદ્ધિ પામી આગળ કે પાછળ ફેરવી પડ્યું હોય.

૪. ગર્ભાશય અને ડિંબકોષની માંડ અથવા ટપુમર [Tumour].

૫. ગર્ભાશયનો માંસાર્ણુદ [Cancer].

૬. નાના પ્રકારના મૂત્રરોગ, મરમી વગેરેના કારણથી જનનેન્દ્રિયમાં ક્ષત પડ્યા હોય.

આ છ લક્ષણો અને તેનાં કારણો જાણવા બાદ તે સંબંધી તાત્કાલિક કયા પગલાં લેવાં તે નીચે જણાવવામાં આવે છે.

ઉપલાં ચિહ્નોમાંના ઠાઠપણુ ચિહ્ન માણુમ પડે કે તરત સારા વેદ દાખતરની મલાદ લેવી. જો તેમ કરવામાં નહિ આવે તો ક્રોડક્રો રોગ શરીરમાં ઘર કરી બેસશે, અને અગ્રાખ ૩૫ ધારણ કરનો જશે.

ને સારા વૈદ દાકતરની સગવડ હોય તો નીચેના નિયમો મુજબ વ્યવસ્થા કરવી.

[૧] પેકુ અને કમરમાં પીડા થતી હોય:—

(ક) આવી સ્થિતિમાં રજત્વલાએ કોઈપણ જાતનું કામકાજ કરવું નહિ અને પથારીમાં સ્થિત રહી સંપૂર્ણ આરામ લેવો. આ પ્રકારનો આરામ એક પ્રકારની અગત્યની સારવાર છે એમ માની લેવું. ને આ સ્થિતિમાં ઉબેસે અગર કામકાજ કરવા દેવામાં આવે તો તેનું પરિણામ આપી નિશ્ચયી બોગવવું પડે છે. રોગ અસાધ્ય બની જાય છે. આવી સ્થિતિમાં ને તાવ આવતો હોય તો મલ-મૂત્રાદિ ક્રિયા પણ પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં કરવી. ઉબેસે કરવાનું તદ્દન બંધ કરવું. ને કે સાધારણ સ્થિતિના માણસો માટે આ કાર્ય કષ્ટસાધ્ય છે છતાં એમ ક્યાં સિવાય છટકા નથી એમ માની આ બાબત અમલમાં ઉતારવી.

(ખ) પથારી પર સંપૂર્ણ આરામ આપવાની વ્યવસ્થા કર્યા બાદ એક બોટલમાં ગરમ પાણી ભરી તે વડે પેકુ પર શેક કરવો. રબરની બેગ ભરું પાણી ભરી પેકુ પર રાખવામાં આવે તો તેથી પીડામાં ધણોજ ઘટાડો થશે. કેઈ પણ સાધન ન હોય તો પછી એક લોટામાં પાણી ભરી તે લોટા પેકુ પર રાખવાથી પણ કામ ચાલે છે. મતલબ કે આ સ્થિતિમાં પેકુ પર સતત શેક કરવો એ અગત્યની વસ્તુ છે.

(ગ) ઉપલા ઉપાયથી ને પીડા ઓછી ન થાય તો પછી લાયક વૈદ દાકતરની સલાહ લેવી. ને તેની કોઈપણ જાતની સગવડ ન હોય તો કામચલાઉ ગોઠવણ તરીકે ૫ ઝેનની રાસપાઇરિન ટેબ્લેટ ખવરાવવી. એ દવા ચોકખી હોવી જોઈએ. અને તે ખાતર કોઈ વિશ્વાસુ દવાવાળાની પ્રખ્યાત દુકાનેથી જ ખરીદવી. આ સિવાય બનતી ત્વરાએ દાકતરની સલાહ લઈ તેના કહેવા મુજબ દવા આપવી.

(ધ) ધણી વેગા કોટો નિયમિત સાફ થતો ન હોય તો પણ

આવી જાતની પીડા થાય છે આ માટે એક ઔસ એગડિયુ તેલ ગરમ પાણી સાથે સવાગમા પી જવું આથી જીવાળ થશે આથી કોઠો માફ ન થાય તો કુસની મદદથી મળદાર સાફ કરવું ઉચિત છે. ઋતુસાવનો સમય આવે કે તરત કોઠો સાફ કરવાની વ્યવસ્થા થાય તો કોઈપણ પ્રકારની પીડા થતી નથી રાત્રે સ્ત્રી વેળા આ પીવાનો અમરો જારી જેરીમધનો ભુકો અથવા પાલ્લ ઝિલસારિન કોમ્પાઉન્ડ ગરમ દૂધ સાથે મેગની પીવગવવાથી કોઠો સારી રીતે સાફ થાય છે

[૨] બે અત્યંત ઓછા સ્થાવ થતો હોય —

અકસ્માત શરદી લાગવાથી રક્તસ્રાવ નિયમિત આવતો નથી, અને એથી પણ પેકુમા પીડા થતી લાગે છે આ રોગમા રાત્રીઆતથી જ સાવચેતી રાખવામા ન આવે તો ગર્ભાશયનો હારીયો રોગ લાગુ પડે છે અને રોગી આખું જીવન દૃષ્ટ ભોગવે છે આ રોગની રાત્રીઆત થતી જણાય કે તરત નીચેના નિયમો જાળવવા કાળજી રાખવી.

(ક) પેકુ પર ધડના ભુસાની પોલિસ મૂવી દર બે કલાકના અંતરે બે પોલિસ બદલાવવી

(ખ) બોટલમા ગરમ પાણી રેડી પેકુ પર શેક કરવાથી પણ શાયદો થાય છે

(ગ) એક મોટા ટનમા અગર પીપમાં ગરમ પાણી રેડી તેમા કેડ મુધીનો ભાગ કુબે એ રીતે બેસી રહેવાથી અગર ગરમ પાણીની પિયકરી લેવાથી પણ સ્થાવ ખુલાસે થાય છે

આ પ્રમાણે વર્તવા છતાં જ્યારે ઉચિત પરિશ્રમ ન આવે ત્યારે કોઈ સારા વૈદ દાકતરની સલાહ લેવી.

[૩] વધારે પ્રમાણમાં રક્તસ્રાવ થતો હોય:—

ઋતુકાળ વખતે રક્તસ્રાવ વધારે પ્રમાણમાં થતો હોય તો વધારે

નુકરાન થવાનો સંભવ છે, માટે આવી સ્થિતિમાં ખાસ સાવ-ચેતી રાખવી.

(૩) આવી હાલતમાં પથારીમાંથી જરા પણ ઉઠવું જ નહિ. મલ-મૂત્રાદિ ક્રિયા પણ પથારીમાં જ કરાવવાની વ્યવસ્થા કરવી.

(ખ) આ પીવાના ચમચા જેવડા બે ચમચા ભરી સુનાતું નીતરું પાણી અથવા પાંચ ઈંચની કેફિયમ લેફ્ટેટ ટેબ્લેટ બળખેના ડોઝમાં દિવસમાં ત્રણ વાર ખવરાવવી.

(ગ) જો આટલા ઉપાય કર્યા છતાં કેઈ આરામ ન થાય તો દાયણુને બોલાવી બોરિક કોટન અથવા ગોળ ઉકળતા પાણીમાં ભીંજવી, સારી રીતે નીચોવી, એ બધું પ્રસવમાર્ગમાં દાખી દેવું. ૨૪ કલાક પછી એ કોટન અથવા ગોળ બદલાવવું અને જો હજી રક્તસ્રાવ બંધ થયો ન હોય તો ફરીથી ઉપર પ્રમાણે કોટન કે ગોળ મૂકવું. આમ કર્યા છતાં કોઈ પણ પ્રકારનો આરામ ન જણાય તો સારા દાકતરની સલાહ લેવી.

જો રક્તસ્રાવ ઘાંઘા સમય સુધી ચાલુ રહે તોપણ ઉપલા ઉપાય કામે લગાડવા.

[૪] ઋતુકાળ દરમ્યાન તાવ રહે અગર સ્નાયુ દુર્ગંધ-યુક્ત હોય:—

આવી સ્થિતિમાં જેમ બને તેમ જલદી સારા દાકતરની સલાહ લેવી અને દાયણુ દ્વારા ૪ શેર ગરમ પાણીમાં ૪ ડ્રામ ટિચર આયોડિન અગર લાઇસોલનું મિશ્રણ કરી દિવસમાં એક વાર પ્રસવ માર્ગ પીચકારી દ્વારા ધોવો.

[૫] અસ્વાભાવિક સ્ત્રાવ:—

ઋતુકાળ સિવાય બીજો વખતે રક્તસ્રાવ થાય તો તેને અકુદરતી સ્ત્રાવ અગર રક્તપ્રદ કહે છે. આવો સ્ત્રાવ થતો હોય તો તે કદી છુપો રાખવો નહિ. જેમ બને તેમ જલદી આ રોગની દવા કરાવવી.

કારણ કે વિનય કરવાથી આવા રોગ બહુ દુઃખદાયી થઈ પડે છે. ગર્ભાશયને માંસાર્થ (Cancer) નામનો એક ખૂંસો રોગ લાગુ પડે અને તેથી આવી રીતે અકુદરતી સ્ત્રાવ થવા કરે છે. પહેલાં તો મગમૂવ કરતી વેળા અને સગમ વખતે થોડા થોડા રક્તસ્ત્રાવ થતો દેખાય છે. આ રોગમા થોડા થોડા રક્તસ્ત્રાવ અથવા જલસ્ત્રાવ સિવાય બીજી કોઈ પણ જાતની પીડા જણાતી નથી આથી સ્ત્રીવર્ગનો મોટો ભાગ તેની દરકાર રાખતો નથી અને તેથી જ ઉંચકે આ રોગ બેચાનક રૂપ પકડે છે કેન્સર આ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામી જ્યારે હાતરી વિઘાવડે અસાધ્ય ગણાય છે ત્યારે તેનાં પીડાદાયક લક્ષણો શરૂ થાય છે તે વખતે પેડુનો દુ ખાવો, કમરની દાદ અને સાયનની પીડા થવા મડિ છે. તે વખતે રક્તસ્ત્રાવ પણ ચાલુ રહે છે અને એ સ્ત્રાવમાં દુર્ગંધ પણ પ્રગટ થાય છે એ દુર્ગંધનું સ્વરૂપ કોઈ વખતે એટલું ઉત્કટ હોય છે કે બીજા માણસોને માટે રોગીના ઓરડામાં રહેવું પણ ભારે થઈ પડે છે આવા રોગીની નિષ્ક્રિય સારવાર નથી થતી તો તેનું વારંવાર લોહી ઓછું થતું જતું હોવાથી દહાડે દહાડે શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે, અને આવી રીતે શરીરક્ષયનું છેવટ મૃત્યુમાં જ આવે છે માટે અકુદરતી રક્તસ્ત્રાવ લાગુ પડે કે તરત કોઈ પણ પ્રકારની યામ તથા તરત જ સારા હાતરને ધરણે જતું એજ ઠીક ગણાય. જીવન ગયાવડું હોય તો નામથી યામ રાખતી ન પરવડે.

જનન યંત્રાદિ અને તેની કાર્યપદ્ધતિ

ગર્ભધારણ કરવા માટે સ્ત્રીના શરીરમાં કેટલાક ખાસ અંગો હોય છે. એ અંગો સ્ત્રીશરીરના નીચલા ભાગમાં પેટ અને ફેંકના દારૂકાં વચ્ચે આવેલા બ્રિટાપ્રદેશમાં આવેલાં છે. બાળા જેમ જેમ મોટી થતી જાય છે તેમ તેમ આ અંગો વૃદ્ધિ પામતાં જાય છે અને ૧૩-૧૪ વર્ષની ઉંમરે આ અંગો સંપૂર્ણ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે આ અંગોના ક્રમનિવાસ સાથે બાળામાં માનસિક પરિવર્તન પણ ઝડપથી થવા કરે છે. એ માટે દરેક માતાની ફજ્જ છે કે તેણે પોતાની પુત્રી જેમ જેમ વયમાં આવતી જાય તેમ તેમ તેને સાવચેતીપૂર્વક સંતાનોત્પત્તિ સંબંધમાં નિયમિત ઉપદેશ આપવો ધટે તે સાથે જનનકાર્ય કરતાં અંગોનું વર્ણન કરી તેનો ઉપયોગ સમજાવવો જોઈએ અને માતા થવામાં કેટલી જવાબદારી ધારણ કરવાની હોય છે એ વાત સ્પષ્ટતાથી સમજાવવી ધટે. માતા પોતાની આ ફજ્જ યુક્તિ તો તે આ જુગતમાં પોતાની અજ્ઞાન છોકરી ખાતર પાછળથી અપાર દુખ ભોગવશે અને સમાજના અકલ્યાણમાં ભાગીદાર બનશે. સારી રીતે કેળવાએલી અને ચરિત્રવતી બાળાઓ જ પરિવારના અને સમાજના બુદ્ધિજીવ છે.

પ્રત્યેક બાળાને પેટમાં આવી રહેલ નીચેના અંગો સંબંધમાં સ્પષ્ટ ધારણા હોવી જોઈએ. જેવાં કે—

૧. ગર્ભાશય (Uterus)
૨. મૂત્રાશય (Bladder)

૩. મમનળી (Rectum)
૪. પ્રસવમાર્ગ કે યોનિમાર્ગ (Vagina)
૫. યોનિદ્વાર (Vaginal tube)
૬. ડિસ્વાહી નળી (Fallopian tube)
૭. ઈંડકોષ (Ovary)
૮. મલદ્વાર (Anus)
૯. મૂત્રદ્વાર (Uretura)
૧૦. ધોડ લિગામેન્ટ (Broad ligament)

૧. ગર્ભધારણ કરનાર મુખ્ય અંગ ગર્ભાશય છે એ ઊંડરી-જોના પેટના નીચલા ભાગમાં (Within bony pelvis) આવેલું છે અને યોનિદ્વારથી પ્રુપ્ત ઉંમરે લગભગ ચારથી પાંચ ઇંચની પ્રમદનળી પછી અંતર યોનિમાર્ગ ઉપર આવેલું છે ગર્ભના જોયા માસથી પેકુમાં ફૂળી નીચે તે ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતું જાય છે

૨ ગર્ભાશયની બે બાજુએથી બે નળીઓ સહેજ વક્ર બની બહાર પડે છે તેને ડિસ્વાહી નળીઓ અગર ફેનોપિઅન ટ્યુબ કહે છે એ બે પાતળી નળીઓ ગર્ભાશયમાંથી ઇંડકોષ પાસે જઈ જાનરની પેઠે ફેલાઈ પૂરી થાય છે ઝાઝરના (Fimbriated extremity) જેવા મુખ તરફ આ નળીઓના મુખ ખુલ્લા રહે છે. ઇંડકોષમાંથી ડિન બહાર પડી ખુલ્લા મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. અને ક્રમે ક્રમે ગર્ભાશયના અંદરના ભાગમાં આવી પહોંચે છે આ ડિન ગર્ભાશયમાં પોતાને માટે નિયત કરેલા સ્થાનમાં જઈ પહોંચે તે દરમ્યાન બે પુરુષાનું પીર્વ, તેમાં આવી રહેલા શુક્રકીટ સાથે તેને આરી મળે તો સંતાનની ઉત્પત્તિ થાય છે આ ડિન અને શુક્રકીટના મિલનને ગર્ભાધાન કહે છે

૩. ગર્ભાશયની બંને બાજુએ અને ફેસોપિઅન ટ્યુબ નીચે એક ઈંડાના આકારનું અંગ છે. એ અંગ ગર્ભાધાન સાથે એક માંસપેશી દ્વારા જોડાયેલું છે. ઋતુસ્નાન વખતે આ ડિમકોષમાં રક્ત વધી પડે છે અને તે સમયે, જો ઈંડા પાકવાં હોય તો તેનું શરીર ફાટી તે લોહી સાથે ડિમકોષમાંથી બહાર નીકળે છે. આ ઈંડા ક્રમે ક્રમે ફેસોપિઅન ટ્યુબના મુખમાં જઈ પહોંચે છે. અઓ-પચાર દ્વારા જો આ ડિમકોષ ફાટી નાખવામાં આવે તો પછી સ્ત્રીને સંતાન રહેવાનો સંભવ રહેતો નથી.

૪. ગર્ભાશયનો નીચેનો ભાગ પાતળો હોય છે. આ ભાગને ગર્ભાશયની ઝીંઘા કહે છે. આ ઝીંઘા યોનિમાર્ગના ઉપલા ભાગમાં હોય છે. આ ઝીંઘામાં થઈ જે સાંકડા માર્ગ ગર્ભાશયમાં જઈ પહોંચે છે, એ માર્ગને યુટેરિન કેનલ કહે છે.

યુટેરિન કેનલનું જે મુખ યોનિમાર્ગમાં આવેલું છે તેને બહિર્મુખ અથવા એક્સટર્નલ ઓસ અને અંદરનાં મુખને અંતર્મુખ અથવા ઈન્ટર્નલ ઓસ કહે છે.

વિવાહ પહેલાં આ ઝીંઘાપ્રદેશ સોય જેવો પાતળો હોય છે. પરંતુ ગર્ભ રહ્યા બાદ તે તેવો રહેતો નથી. તે વખતે તેના આગળ ને પાછળ બે દાર અથવા લિપ (Lip) સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મામેના દારને એન્ટરિયર લિપ કહે છે અને પાછળના દારને પોસ્ટરિયર લિપ કહેવામાં આવે છે.

ગર્ભાશય વગેરે જનન કાર્યનાં અંગો બસ્તિપ્રદેશમાં આવેલાં છે. આ ગર્ભાશય સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હંમેશા બાજુએ સહેજ વાંકું વળેલું રહે છે. ગર્ભાવસ્થામાં અથવા ગર્ભાશયનો કંઈ રોગ થાય પછી હોય તેવી સ્થિતિમાં એ વાંકાશ ધીમે ધીમે વધતી જાય છે અને એ વાંકાશનો ક્રમિક વધારો મૂત્રાશય પર દબાણ લાવે છે.

ગર્ભની શરૂઆત

ઝીઝોના પેટમાં સંતાન ધાગ્યું કુવા માટે જે અંગ છે તેની બંને બાજુએ ઓછા ડિબિટાઇ આવેયો છે. ઋતુસાવ ઓહો થઈ સોહી પોતાનો લાલ રંગ તજ લાલ્લાશ પડતો રંગ ગ્રહણ કરે એટલે એ ડિબિટાઇમાંથી પકવ બનેલાં ઈડાંઓ બદાર નીકળી ક્રમે ક્રમે એ ઈડાંને વડન કરી લઈ જનારી નળીઓ વડે આકર્ષાઈ ગર્ભાશય તરફ આગળ વધે છે. એ નળીના માર્ગમાં અગર ગર્ભાશયમાં પહોંચતી વેળા જે પુરપોના શુક્રકોટ માથે એ ઈડાંનું મિલન થાય તો ગર્ભાશયમાં સંતાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ક્રિયાને ગર્ભની શરૂઆત કહી શકાય. ગર્ભસંચાર પછી આ સંયોગ પામેલું ઇંડુ ગર્ભાશયમાં આવે રહે છે અને ધીમે ધીમે મોટું થતું જાય છે. પહેલા ત્રણ માસ આ ઇંડુ અને ગર્ભાશયના પોલાણ બાકીના લાગ વચ્ચે પુષ્કળ જગ્યા રહે છે અને ગર્ભાશયનું મુખ ખુલ્લું હોય છે આ કારણથી ગર્ભ રક્તો હોય છતાં કોઈ કોઈ સ્ત્રીને ઋતુ દેખાય છે. આ ત્રણ માસ દરમિયાન ખીજવાર ગર્ભ રહેવાનો સંપૂર્ણ મહત્વ હોય છે અને એ દરમિયાન રહેલા ગર્ભને યોગે જોડકું અવતરે છે. સામાન્ય નિયમ તો એવો હોય કે ગર્ભ રહ્યા બાદ ઋતુ બંધ થઈ જાય છે અને ખરી રીતે જોઈએ તો એજ ગર્ભ રહ્યાની નિશાની ગણાય છે.

ત્રણ માસ પછી એ ઇંડુ ધીમે ધીમે મોટું થતું જઈ ગર્ભાશયની ખાલી જગ્યા પુરતું જાય છે અને તે સાથે ગર્ભાશયનું મુખ પણ બંધ થઈ જાય છે. આ ત્રણ માસ દરમિયાન કૃષ્ણ પેદા થતું નથી. પરંતુ એક પ્રકારનો લાલ્લાશ પડતો જડો પડેલો આખા ઇંડાને ઘેરી વળે છે. આ પડાને અંત્રેજમાં કારિયમ કહે છે.

આ દોરિયમમાંથી ફૂલ અથવા પ્લાસેન્ટા તૈયાર થાય છે આ ફૂલ વડે ગર્ભમાંના બાળકના ફેફસાંનું કાર્ય ચાલી શકે છે આ ફૂલમાં મા અને બાળકનું લોહી એવી રીતે વહે છે કે સત્તાનું જે કંઈ દુષિત લોહી હોય તે માતાના લોહી સાથે ભળી ચાલ્યું જાય છે અને માતાના લોહીમાંથી સારા પદાર્થ કે જેની સત્તાનને પ્રુષ્ટિ માટે જરૂર હોય છે તે બાળકના લોહીમાં ભળે છે આમ હોવાથી માતાના લોહીમાં કંઈ રોગ હોય તો તે પણ બાળકના લોહીમાં આવી ભળે છે માતા બાળકના શરીરને ફેટલી હદ સુધી જાળવી શકે તે આ વાત પરથી સ્પષ્ટ થશે સુસ્થ અને તંદુરસ્ત માતાનું બાળક પણ સુસ્થ અને તંદુરસ્ત થાય છે, તેનું કારણ પણ આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે

૧૦

ગર્ભનો ક્રમિક વિકાસ

૧. ઝાતુ બધ થયા પછી એક માસની અંદર બ્રૂણ કેવળ માંસના લોચા રૂપ બની પારવાના ઇંડા જેવડું જ માસમ પડે છે.

૨. બીજે માસે બ્રૂણ મગ્ગીના ઇંડા જેવડું ચતું જણાય છે. માથું ખૂબ મોટું દેખાય છે રંગ કાળો થતો જાય છે અને હાથ પગ સહેજે ઊંચા થતા જણાય છે આ વખતે તે એક ઈંચ લાંબુ હોય છે

૩ ત્રણ માસનું બાળક ૩ થી ૪ ઈંચ લાંબુ હોય છે. માથું શરીર કરતા મોટું હોય છે હાથપગની આંગળીઓ સ્પષ્ટ દેખી જાય છે. આખો ઝિંગા નામની માછલીની આખ માફક ઊંચી દેખાય છે આ વખતે હજી લિંગબેદ પારખી શકાતો નથી. પરંતુ લિંગનું સ્થાન

સહેજ ઊંચું થએલું લાગે છે. ત્રણ માસનું બાળક તેના આવરણ સાથે રાજદંસના ઈંડા જેવું મોટું દેખાય છે.

૪. ચાર માસ પૂરા કર્યા બાદ બાળકની જાતિ નક્કી કરી શકાય છે. તેના શરીરમાં ચોડા ચોડા વાળ પેદા થાય છે. પરંતુ નખ હજી પેદા થયા હોતા નથી. ચામડી હજી ખૂબ સ્વચ્છ અને સ્વચ્છિત હોય છે અને બૂણની લંગાઈ જ ઇંચની માલુમ પડે છે.

૫. પાંચ માસનું બાળક ૮ થી ૧૦ ઇંચ લાંબું થાય છે. હવે નખ પેદા થયા હોય છે. માથા પર વાળ ઉગે છે. આખા શરીર પર વાળ જણાય છે. હવે બેજીવવતી બાઈને પેટમાં બાળક ફરતું જણાય છે. આ માસ દરમિયાન જો ગર્ભપાત થાય તો ગર્ભ ૫ થી ૬ મિનિટ સુધી હાય પણ હલાવે છે અને પછી મરણ પામે છે.

૬. ૭ માસનું બાળક ૧૦ થી ૧૨ ઇંચ લાંબું હોય છે. ચામડી કરચોળાવાળી અને આંખો સજલમ સંપૂર્ણ બની હોય છે. તેની પાંપણો પણ ઉઘડતી જણાય છે. પરંતુ હજી તેના પર ચામડી હોય છે. અંડકોષ હજી પેટની અંદર રહે છે.

૭. સાત માસનું સંતાન ૧૪ ઇંચ લંબાઈનું હોય છે. તેની આંખો ઉઘડેલી જણાય છે અને અંડકોષ ધીમે ધીમે નીચે નમતા આવે છે. આ સમય દરમિયાન જો બાળકનો જન્મ થાય તો તેને બચાવી શકાય છે. આ માસ દરમિયાન જન્મેલા બાળકનું રૂદન ડુબ્બળું હોય છે. તે રોગી કણસતો હોય તેવું લાગે છે. આ વખતે બાળકને બચાવવું હોય તો ખાસ ઉપચાર કરવા પડે છે.

૮. આઠ માસનું બાળક ૧૬ ઇંચ લાંબું હોય છે.

૯. નવ માસનું બાળક ૧૮ ઇંચ લાંબું હોય છે અને તેના નખ વધેલા માલુમ પડે છે.

૧૦. દશ માસનું બાળક ૨૦ ઇંચ લાંબું હોય છે અને તેનામાં સ્વાભાવિક લક્ષણો સંપૂર્ણ રૂપમાં જણાઈ આવે છે.

પહેલા ત્રણ માસ દરમિયાન ગર્ભમાંના સતાનનું ફક્ત સપૂર્ણ રૂપમા તૈયાર થયેલું હોતું નથી. અને તેથી આ રિથતિ દરમિયાન સાધારણ રૂપનો ધક્કો અગર ધૂળરી લાગવાથી પણ ગર્ભસ્ત્રાવ થઈ જાય છે આવી સ્થિતિમા આવી રહેલાં બ્રૂણને અંગેજીમા એમિથગ્રા કહેવામા આવે છે ત્યારબાદ ત્રણ માસે એજ બ્રૂણ ટ્રિડસ નામક સંતાથી ઝાળખાય છે.

૧૧

ગર્ભનાં લક્ષણ

ગર્ભસત્રાર પછી ઇકુ ગર્ભાશયની અદર આવી તેના ઉપલા ભાગમા ચોટી રહે છે અને ધીમે ધીમે મોટું થાય છે આ રિથતિમાં કેટલાક ફેરફારો થયા કરે છે. આ ફેરફાર મુજબ કેટલાક લક્ષણો પ્રકટ થાય છે આ લક્ષણો તે ગર્ભના જ લક્ષણો છે પરંતુ આ નિશાનીઓ નીચે લખ્યા પ્રમાણે પ્રકટ થાય છે

(ક) ગર્ભના લક્ષણ કે જે લક્ષણો પ્રસૂતિ પોતેજ જાણી શકે. આવા લક્ષણોને 'સબ્જેક્ટિવ' લક્ષણો કહે છે

(ખ) ગર્ભના લક્ષણ કે જે લક્ષણો બીજાં માણસો પણ જાણી શકે આ લક્ષણોને 'ઓબ્જેક્ટિવ' લક્ષણો કહે છે

(ગ) કેટલાક લક્ષણો એવા છે કે જે જોઈ ૫-૬ માસ દરમિયાન લગભગ નિશ્ચિત રૂપમા દર્શી શકાય કે ગર્ભ રહ્યો હોય એવો પુરેપુરો સભવ છે આ લક્ષણોને 'પુરેપુરા સભવવાળાં' લક્ષણો કહી શકાય.

(ઘ) નિશ્ચિત ગર્ભનાં લક્ષણો જે જોઈ અગર અનુભવી છાતી

રોમને કહી રાકાય કે અવસ્ય ગર્ભ ગ્હો છે આ લક્ષણોને 'નિશ્ચિત ગર્ભના લક્ષણ' કહી શકાય.

(ક) સન્નેક્ટિવ લક્ષણો —

ગર્ભના લક્ષણો કે જે ઓ પોતેજ જણી શકે છે તેની સચિ —
૧ માસિક ન્હતુ બધ પડે છે —

પહેલીવાર તો એમએક ન્હતુ બધ પડે કે ગર્ભ રહ્યો છે એવો શક પેતા થાય છે પરંતુ કંઈ રોગ હોય તો પણ આ પ્રમાણે ન્હતુ બધ પડે છે એ વાત આવે વખતે બરાબર યાદ રાખવી કાર્ધ કાર્ધ જોને તો બખ્ખે, ત્રણ ત્રણ માસ સુધી ન્હતુ બધ રહે છે, માટે ન્હતુ બધ પડવી એ ગર્ભ રહ્યાનું એક પ્રધાન લક્ષણ ન મનાય પરંતુ માસિક ન્હતુ નિયમિત આવતું હોય અને અચાનક તે બધ પડી જાય તથા તે સાથે બીજા લક્ષણો પણ પ્રગટ થાય તો ન્હતુ બધ પડતું એ ગર્ભ રહ્યાનું એક લક્ષણ ગણાય લોહીનું ઓખપણું, પેશુમા અચાનક કડી ભાગી અને સ્તનપાન વખતે પણ ન્હતુ બધ રહે છે.

ગર્ભસમાર સિવાય બીજા કારણોને યોગે પણ ન્હતુ બધ રહે છે અશ્લર્ષુ આભાશય, મેનેસિયા, અગર બીજા મોર્ષ જાતના કૃમિરોગમા અને ક્ષય વગેરે ભયાનક રોગોમાં બ્યારે સરીગ્મનું લોહી કમી થઈ જાય છે ત્યારે પણ ન્હતુ બધ થઈ જાય છે વળી આવી ન્હતુ બધ સ્થિતિમાં પણ ગર્ભ નથી ગ્હેતો એમ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય નહિ.

જો ગર્ભ રહે કે તરત ન્હતુસાવ બધ પડે, તો જોટલા માસ ન્હતુ બધ રહે તેટલા માસ ગર્ભની ઉમર ગણાય જો કે કાર્ધ કાર્ધ વેગા ગર્ભ રહ્યા પછી પણ જો ત્રણ માસ થોડો થોડો સાવ રહ્યા કરે છે પરંતુ તે વખતનું તેનું પ્રમાણ બહુ ઓછું હોય છે અને જો બહુ થોડો સમય દેખા દે છે આવી સ્થિતિ અતિ વિરલ અને અસ્વાભાવિક છે એમ માની કોઈ સારા દાકતરની સલાહ લેવાની જરૂર છે આવી અવસ્થામાં ખાસ સાવચેત ન રહેવાથી ગર્ભ નાશ

પામવાનો પુરેપુરો સભવ રહે છે. વળી આવી પરિસ્થિતિમાં શ્વામી-સહવાસ ક્રવાથી મોટી વિપત્તિ આવી ખડી થાય છે, ધણી વેળા આવી પરિસ્થિતિમાં કરેલો શ્વામીસહવાસ જોડાં સતાનની ઉત્પત્તિ કરે છે. માટે પતિપત્ની બંનેએ આ બાબત તરફ ખાસ લક્ષ રાખી વિવેચનાપૂર્વક મનોગ કરવાની વ્યવસ્થા કરવી.

૨ માનસિક પરિવર્તન—

ગર્ભ રહે કે તરત ગર્ભિણીનું માનસિક પરિવર્તન થવું શરૂ થાય છે. ધણી યુવતીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકે છે કે "મને ગર્ભ રહ્યો છે" અને આ સમજ પછી તે બહુ જ ચિંતાતુર બની જાય છે કોઈ કોઈ શાત છોકરી આ સમયે ઉગ્ર અને ચિડિયલ સ્વભાવની બની જાય છે. સારે ખીજી કેટલીક છોકરીઓ આવે વખતે નાના પ્રકારના કાલ્પનિક વિચારોને હિલોળે ચઢી શાત પ્રકૃતિ ધારણ કરે છે. અને તે ખાતર યુવતીની માતા કે સાસુએ ખૂબ સાવધાન બની તેના મનનું સમાધાન કરવા તત્પર બનવું જોઈએ એવી પણ કેટલીક યુવતીઓ હોય છે કે જેના મગજમાં આવે સમયે એવી જ ધૂન ભરાઈ ચૂકી હોય છે કે "હું હવે બચવાની નથી !" આવી ધૂનમાં દોષ દોષનાં મગજ ફરી જાય છે અને ગાડી બની જાય છે જો કે આવી હાલત બહુ થોડી સ્ત્રીઓની થાય છે પરંતુ એ હાલત સુઘ માતા કે સુઘ સાસુ દ્વારા અટકાવી શકાય તેવી છે. ગર્ભાવસ્થા દરમ્યાન ગર્ભિણીને દમેશા સાવચેતીથી રાખવાની ખાસ જરૂર છે કોઈ પણ પ્રકારનો માનસિક શોક તેના મગજ પર અસર ન કરે તે તરફ દમેશા લક્ષ ગાખવું કાળજી આવી જાતના શોકને લીધે ઉત્પન્ન થતી દુર્બળતા તેના હૃદય પર ખૂબ અસર કરે છે આવો શોક તેના હૃદયને ઝોટલું દુર્બળ બનાવે છે કે એકએક લોહી ફરતું બધ પડી ગર્ભિણીના મૃત્યુનો પણ પુરેપુરો મભવ રહે છે

૩. પેડુ ભારે ભારે લાગવું:—

ગર્ભ રહ્યા બાદ ખીજ માસથી જ પેડુમાં ભાર લાગે છે.

સમય થી ૫ થી ૬ મિનિટનો બની જાય છે. હવે ૨ થી ૩ મિનિટ સખત સ્થિતિમાં રહી ફરીથી ગર્ભાશય નરમ પડી જાય છે. આ ક્રિયા પણ પેટમાં સતાન ન હોય છતાં થાય છે. ખરી, અતુસાવનાં સોલીડું દબાણ થાય અને તે અદર ઘટકી રહેતું હોય અગર ગર્ભાશયની અંદર કાષ્ઠપણુ પ્રકારની ગાઠ લાગુ પડી હોય તો આ જાતનો સંક્રમણ અનુભવાય છે. પરંતુ આવો રોગ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે અને જો એવો રોગ લાગુ પડ્યો હોય તો તે સહેલાઈથી પકડી પડાય છે.

૫ બાળકનું ફેરકંઠુ

પ્રાંચ છ માસ થયા હોય તેવી ગર્ભિણીના પેટ પર દાંચ રાખીએ તો સતાનના દાંચપગ દલવાની ક્રિયા સમજી શકાય છે. વખતે પેટ ઉપર કાન માડી સાંભળીએ તો હોઠરાતું ફરકતું સ્પષ્ટ સાંભળી શકીએ છીએ. આ વખતે થતો સખ્દ પાણીમાં માછલી ઢાનેયાને ને જોવો જવાજ થાય તેને મળતો થાય છે.

૬ બાળકના દાંચ પગ ઇત્યાદિ

છ થી સાત માસના બાળકના દાંચપગ પેટ ઉપર દાંચ ફેરવતાં ફેરવતાં અનુભવી શકાય છે. બાળકનું માથું બહુ સખત પત્થર જેવું અને ગળાનો ખાડો પણ સારી રીતે જણાય છે. નિતંબ જોડાએ તે કરતાં નરમ છતાં માથાથી ઉલ્લી સ્થિતિમાં છે એવું અનુમાન થઈ શકે છે. પીઠની વાકી સ્થિતિ પણ જો ગર્ભિણીના પેટની આમડી વધારે જાડી ન હોય તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

પેટ દાંબી બાળકનું માથું અને નિતંબ ક્યાં છે તે જાણવાની ટેલેક્રીક યુક્તિઓ છે તેમાંની જે ખાસ જગતની જણાય છે તે નીચે આપણમાં આવે છે.

પહેલી પદ્ધતિ કે ફેન્ડલ મિથ : પેટના ઉપલા ભાગમાં, સ્તનની નીચે બને દાંચ તેના અગ્રા સાથે રહે તેવી રીતે અને

હિપસેલા પેટનો હિપતો ભાગ બધો 'દંકાષ' નામ પણ બંને હાયની કાંડાં પેટની ખાલુ પર રહે તેવી રીતે રાખવા. આ રીતે હાથ રાખી ક્રમે ક્રમે નિતંબ પીઠ, ઘૂંટણ, કાંડું, ગળું વગેરે ઝાળખવાની રેવ પાડવી. આ પરીક્ષા કરતી વેળા ગર્ભિણીના મોં તરફ મોં રાખી તેની જમણી ખાલુએ બેસવું. પછી આંગળીનો અગ્રભાગ દાબી ગર્ભાશયની માંસપેશીની નીચે એ વિભાગો તપાસવા. ખાળકના નિતંબ માથા કરતાં નાના અને નરમ હોય છે. માથું જેમ એક હાથે અડકવાથી ખીલ હાથ વડે સમજાય છે તેમ નિતંબ ઝાળખી શકાતા નથી. માથું ને ગળા વચ્ચે ખાડો સ્પષ્ટ જણાય છે. માથાથી માંડીને ધીમે ધીમે ધડ તરફ આવતા જમણે તેમ તેમ આ વાત બરાબર સમજાય છે.

ખીજ પદ્ધતિ:—જે રીતે પહેલી પદ્ધતિમાં સ્તન નીચેથી તપાસ કરવાની હોય છે તેમ ખીજ પદ્ધતિમાં સ્ત્રીની યોની તરફ હાથ મૂકી તપાસ કરવાની હોય છે. ગર્ભિણીના પગ તરફ મુખ રાખી બેસવું અગર હિંમત રહેવું. બંને હાથની આંગળીઓ કમર અને સાથ-ળના સંધિસ્થાન નીચે પેડું અંદર અને તેટલી નીચે ધુસાડવી. જો માથું પેડુમાં અટવાઈ રહ્યું હોય તો મસ્તક અટવાઈ રહ્યું (Head engaged) છે એમ સમજવું. આવી સ્થિતિમાં આંગળાં કાઢી એક સખત પદાર્થ પર અથડાશે અને સાંધા વધારે નીચે જશે નહિ. આવી સ્થિતિ ન હોય તો આંગળાં સહસકાદ કરતાં સહેજે બસ્તિપ્રદેશના અંદરના ભાગ સુધી ચાલ્યાં જશે.

ત્રીજી પદ્ધતિ (પેલિક શ્રિપ):—હાયનો અંગુઠો એક તરફ ને ચાર આંગળાં ખીજ તરફ એમ લગભગ આખું પેટ આવરી રહે તેમ હાથ રાખી પેડુનો ભાગ તપાસવો સહેજ દાખતાં અંદર સખત પદાર્થ જણાશે. આ તપાસણી મધ્યઆગમાં થતી હોવાથી ઊંડક આંકું હોય તો તે તરત માણુમ પડી આવે છે. આ પરીક્ષામાં હાયમાં જે

સંખત ચીજ આવે તે કાં તો બાળકનું માથું હશે અથવા તો તેના નિતંબ હશે. આ રીતે બાળકનું માથું અને નિતંબ બુદ્ધ બુદ્ધ બાળકની સહાય છે.

૭. યોનિમાર્ગનું પરિવર્તન:—

(ક) યોનિમાર્ગનો (vaginal canal) સ્વાભાવિક રંગ જોતો હોય તે બદલાઈ ગર્ભાવસ્થામાં પ્રથમ કંઈક નીલ અને પછી ધોળો નીલ દેખાય છે.

(ખ) ૪ થી ૫ માસ દરમિયાન યોનિની અંદર બાંગળી નીખવાથી ચિરાઓના ધડકારા ચતા સમજાય છે.

(ગ) ગર્ભની ઉલ્લી સ્થિતિમાં અંદરથી પાણી આવે છે અને પહેલાં શ્વેતપ્રદર હોય તો તે વૃદ્ધિ પામે છે.

૮. ગર્ભાશયનું મુખ અને ગ્રીવાદેશ નરમ પડે છે.—

ગર્ભાશયનું મુખ સામાન્ય રીતે સખત અને અણીદાર હોય છે. પરંતુ ખીન્ને માસ પુરો થયા બાદ બાંગળી વડે તથાસત્તાં તેનો સામેનો અને પાછળનો ભાગ દાખતાં મખમલ જેવો નરમ લાગે છે. પ્રથમ ગર્ભાશયનું મુખ નરમ બને છે અને પછી ધીમે ધીમે તેનો ગ્રીવાદેશ નરમ થતો જાય છે. આ નિશાની જોઈ ગર્ભ રજાને પાંચ માસનો સમય થયો તે નિશ્ચયરૂપે કહી શકાય છે. ગર્ભાવસ્થા છે કે નહિ એ આ નિશાની પરથી સંપૂર્ણ સાબીત કરી શકાય છે. આ નિશાનીને “ હેઝર ” નિશાની કહેવામાં આવે છે. પાંચ માસ પુરા થવા આવે છતાં ગર્ભાશયનું મુખ અને ગ્રીવા સખત અને અણીદાર રહે તો નક્કો માનવું કે ગર્ભ રજો નથી. આ સમયથી ગર્ભાશયનું મુખ ઘીનું પડવા માંડે છે. અને તેની અંદર એકાદ બાંગળી પણ પેસારી શકાય છે. જે ગર્ભાશયને અગાઉ હોડામાં થઈ સુધાં હોય તો તેના ગર્ભાશયનું મુખ પ્રથમ વારની ગર્ભાશયને મુકાબલે વધારે ખુદ્દું હોય છે, તે એટલે સુધી કે ઉલ્લી અવસ્થામાં તેમાં

છે. તે વખતે મોટે ભાગે દૂધનું પ્રમાણ વધારવાની જરૂર છે. તો પણ આ સમય દરમિયાન અકસાંતિયાની પેઠે જોરાક ખવરાવવાની જરૂર નથી. વળી રોજ એક જ પ્રકારનો જોરાક ન ખવરાવતાં વખતોવખત જોરાકની હેરફેર કરતા રહેવું. ગર્ભિણી પવન માટે તલસ્યા કરે છે. માટે તેને એવા જોરાકમાં રાખવી કે ન્યાં વાયુ છટથી હરીફરી શકેતો હોય. આલુમાલુ ગંદકી ન હોય અને પવન દૂરથી દુર્ગંધી ખેંચી લાવતો ન હોય. વળી તેનું જોરાક લેવાનું સ્થાન પણ એવું હોવું જોઈએ ન્યાં ધૂળ સાથે કોઈ પ્રકારના રોગનાં જંતુ હોડી આવી જોરાકને વળગી ન શકે. એ આવાં ખાસ સ્થાનની સમવડ ન હોય તો જમવાની જગા વાળીઝૂડી આલુમાલુ પાણી છાંટી સ્વચ્છ બનાવવા તરફ ખાસ લક્ષ રાખવું.

ગર્ભિણીએ કદી અજીરું ખાવું નહિ. કારણ કે અજીરું સાથે કદી ન મટી શકે તેવો ધાતુરોગ (ગોનેરિયા) અગર ચાંદી (સિફિલિસ) વગેરે રોગનાં ખીજ કે જંતુ અગર નાના પ્રકારના દાંતના રોગ એક બ્યક્તિના સરીરમાંથી ખીજના સરીરમાં ફેલાય છે. અને તે ગર્ભિણીને પુષ્કળ હેરાન કરે છે. જમ્યા પહેલાં નહાવું ઈષ્ટ છે. કારણ કે એ રીતે નહાવાથી અજીરું થવાનો સંભવ રહેતો નથી. જમ્યા પછી તરત કોઈ પણ પ્રકારનું મહેનતનું કામ ન કરવું. પરંતુ તે સાથે જમ્યા બાદ તરત ઉઘ્રવું એ પણ ઠીક નથી. આમ કરવાથી પાચનક્રિયા મંદ પડે છે. જમ્યા બાદ કોઈ પણ પ્રકારની વાર્તા અથવા નવલકથા વાંચવી એ ઠીક છે. જમતી વેળા અગર જમ્યા બાદ હોડી ચિંતા કરવી અગર દુઃખ ભોગવવું એ પ્રાચનક્રિયાની શક્તિ ઘટાડે અને અજીરું પેદા કરે છે. દરરોજ નિયમિત સુકરર કરેલે વખતે સારી રીતે ચાવીને જમવું. આપણી જરૂર અને આપણાં આંતરડાં નિયમિત જોરાક લેવાથી સારી રીતે કામ કરી શકે છે. વળી જોરાકને પચાવવા માટે એ અવયવોને અધિક સમય આપવો પડે છે. તે માટે એક વાર જમ્યા બાદ જોછામાં જોછા ૩-૪ કલાકની તેને વિશ્રાંતિ આપવી.

આવી સ્થિતિમાં ખુસાફરી મોઝ્ય ન ગણાય છીયી નીચી જગોએ ચડતી હિતરતી વેળા ખાસ સાવચેતી રાખવી. કારણ કે સાવચેતી ન રાખી હોય ને અમરમાત પડી જવાય તો ગર્ભસાથ ચવાનો સંભવ રહે છે

૪ કસરત — ગર્ભિણીએ અનારોઝ્ય સ્થિતિ સિવાય હમેશાં નિયમિત કસરત કરવી આ કસરત કંઈ બહુ શ્રમ પડતી હોતી નથી ખુલ્લી જગ્યામાં પગપાળુ ફરવું ધરના આગણમાં કે અગાડીમાં આમતેમ ફરવું ધરવું ઝોણી મહેનતનું કામ કરવું વગેરે ગર્ભિણીને માટે બહુ જ હિતકર છે અને સુખેથી પ્રસવ થવામાં મદદગાર નીવડનાઈ છે પરંતુ આવાં કામોમાં પણ કદી હલ્કી જાડે પરિશ્રમ કરવો નહિ.

૫ સ્વચ્છતા — પવિત્ર આચારના પાલનથી મનમાં પવિત્ર વિચારો આવે છે માટે ગર્ભિણીએ સહન થઈ રહી તેવા શીતળ અગર નવરોઝા પાણીથી હમેશા નહાવું નવશેખ પાણીથી કઠિન્દાન કરવાથી તેના શરીરનો નીચલો ભાગ પવિત્ર બને છે માટે આખે શરીરે નહાવાની ઇચ્છા ન હોય તો હેવટ કઠિન્દાન પણ કરવું

૬ વિશ્રામ — ગર્ભિણીએ પુરતા પ્રમાણમાં વિશ્રાંતિ લેવી. પહેલી વાર ગર્ભ રહ્યો હોય તેવી ઝીને બીજી કે ત્રીજી માસે ઉલ્લી, મોળ, મોમાંથી લાગ કરવી વગેરે દર્દો દરરોજ સવારમાં વધારે પ્રમાણમાં થતા જણાય છે અને તેથી ગર્ભિણી ઝેટલી બધી કાપર થઈ જાય છે કે તેને વધારે વિશ્રાંતિની જરૂર પડે છે બપોરે જમ્યા પછી બે કલાક વિશ્રાંતિ લેવી અને ગર્ભને પુરા દહાડા થવા આવે એવે બપોરના અને સાંજના સોજન બાદ વિશ્રાંતિ લેવાનું કદી ચૂંકવું નહિ ગર્ભિણીએ ચતના જગજગ ચાક દહાડા ધસધસાટ ઊંડું જો કે આ બાબત ધણી વેળા સામાન્ય ટેવો અને મહેનત ઉપર આધાર રાખે છે

૭ માનસિક હાલત:—ગર્ભાવસ્થામાં મનની શાંતિ જાળવવી એ ખાસ જરૂરની વાત છે. ગર્ભિણીને દુઃખ લાગે એવી કાંઈપણ વાત તેને કહેવી નહિ. મૃદુ આમોદ પ્રમોદથી તેને ઉત્સાહમાં રાખવી. જે કાર્યો તેને ગમે તે કરી તેના મનની સ્થિતિ હમેશાં ઉત્તર રાખવી. મીઠાં વચનોથી તેનો ઉત્સાહ વધારવો. એટલું માદ રાખવું કે ગર્ભિણીને અશુભ ચયું હોય, ઝાડો સાફ આવતો ન હોય, તો તેનામાં માનસિક વિકાર પેદા થાય છે. અને નિરાશા પેદા થઈ તેને વિપત્તિમાં આણી મૂકે છે. ગર્ભિણીને ઉશ્કરાટ ફેલાવે, ભય પેદા કરે અગર જેના પર તેને પ્રીતિ ન હોય તેવું પુસ્તક વાંચવા આપવું નહિ. ધર્મ વિચાર અને ધર્મ પુસ્તક વાંચવાથી આ સ્થિતિમાં હમેશાં મન શાંત રહે છે. જે આવી આવી બાબતોનાં ધ્યાન આપવામાં ન આવે તો ગર્ભિણી ઉન્માદ બની જાય એવા સંભવ રહે છે.

૮ સૂતિકાગૃહ:—સુવાવડ માટેનો ઓરડો હવા અજવાળા વાળો અને તેમાં ખુલ્લી રીતે હવાની આવજલ ચર્મ શક્તી હોય એવો હોવો જાઈએ. આપણાં સૂતિકાગૃહો કદી બરાબર થોડાં હોતાં નથી. અને તેથીજ બાળક અને સુવાવડીતું મૃત્યુ પ્રમાણુ આપણે ભાં વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. માટે એવાં નાનાં, હવા અજવાળા વિનાનાં, સૂતિકા ગૃહો તજ દેવાં જોઈએ. મકાનમાં જે ઓરડો સૌથી સારો હોય, જેમાં હવાઅજવાળુ છૂટી આવી શકતું હોય, તે ઓરડો લીપીગુપ્તી સ્વચ્છ બનાવી જતું વિનાનો બનાવવો. તેમાં સરસામાન બહુ થોડો રાખવો. આવા પ્રકારનો ઓરડો સૂતિકાગૃહ તરીકે વાપરવો.

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન અસ્વાભાવિક લક્ષણો અને તેના ઉપાયો.

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન નીચે લખેલાં કાર્મ પણુ લક્ષણુ પ્રગટ થાય તો તરત કાર્મપણુ દાકતરની સલાહ લેવી.

૧. અત્યંત વમન અગર મોળ આવવી.

- ૨ ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન રક્તસ્રાવ
- ૩ આખો દિવસ માથુ ચડતુ અગર ફેર આવવા
૪. આખે ઝાંખુ દેખાવુ અગર વીજળી જેવો પ્રભાસ દેખાવો
- ૫ આખ મો પીળા પડી જવા અને પેટમાં દુ ખાવો થવો
- ૬ આખો દિવસ ઊંઘ આવે અગર તદ્દન ઊંઘ ઉડી જાય
- ૭ દાહતા ચાહતાં દાહી જવાય.
- ૮ પેટમાં ઊંઠર ફરતુ ન હોય
- ૯ લોહી આણુ થઈ જાય
- ૧૦ મરડો, અજીર્ણ, તાવ વગેરે

ઉપતાં લક્ષણોમાંનું એક પણ લક્ષણ જણાય તો તરત તેને ઈલાજ કરવો સામાન્ય રીતે એવી ધારણા હોય છે કે ગર્ભિણીની તો દવા જ ન થાય પરંતુ આ એક મોટી ભૂલ છે આ માન્યતાને લીધેજ ઘણી ગર્ભિણીઓ અકાળ મોતે મરે છે વળી દાહ દાહની એવી પણ માન્યતા હોય છે કે આવી સ્થિતિમાં ઔનોપેથિક દવા તો ન જ થાય પરંતુ આ માન્યતાને કમ્મ પાયો હોય એવું જણાતું નથી છતાં જેવા તેવા સામાન્ય ગણાતા દાકતરની દવા કરવાથી આવે સમયે ભારે પીડામાં ઉતરી પડતું પડે છે એ વાત શક વગરની છે માટેજ સામાન્ય દગ્દી માટે જે દાકતર યોગ્ય ગણાય તે ગર્ભિણી માટે કદાચ યોગ્ય ન પણ ગણાય તેને માટે તો અનુભવી ને સારા ગણાતા દાકતરની દવા જ મજગરી નિવડે ગર્ભિણીની ચિકિત્સા પણ તેવો અનુભવી દાકતર જ કરી શકે માટે આ બાબતમાં ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર છે ધનના દાકતરને પણ જો ગર્ભિણીની દવાનો અનુભવ ન હોય તો તેની પાસે દવા ન કરાવતાં અનુભવી દાકતર પાસે જઈ એ વધારે હિતકર છે વળી ગર્ભને ધન થઈ ખેસશે, અગર ગર્ભસ્રાવ થઈ જશે એ બીકથી દવા કરાવવાથી તદ્દન વિરુદ્ધ રહેતું એ પણ ઠીક નથી તેથી ઘણી ગર્ભિણીઓનાં જીવન ચાલ્યાં

જાય છે. આની સ્ત્રીઓનાં મરણ માટે જેઓ વખતસર દવા કરાવતા નથી, સારા અનુભવી દાકતરની સલાહ લઈ તે પ્રમાણે વર્તતા નથી એવા લોકો જ જવાબદાર છે.

કુટુંબમાં રહીએ તો હાલનો કુળવાયેલો વર્ગ હવે સામાન્ય રીતે સમજતો થયો છે કે આ બાબતમાં દેશી કરતાં વિદ્યાવતી ગ્રિટિસા-પ્રજ્ઞાલી વધારે સારી છે. અને તેથી જ ગર્ભિણીને વૈદને આધારે રાખવા કરતાં અનુભવી દાકતરની દવા પર રાખવી એ વધારે ઉચિત છે.

૧. અત્યંત ઉલટી—ગર્ભ રહ્યા બાદ ઘણી ખરી સ્ત્રીઓને પહેલા ૨ થી ૩ માસ મોળ આપ્યા કરે છે અને થોડી થોડી ઉલટી પણ થાય છે. આ સ્થિતિ ત્રણેક માસ પછી એની મેળે પસંદગી જાય છે. પરંતુ જો ત્રણ માસ પછી પણ મૂળ સ્થિતિએ ન આવતાં રોગ વધતો જ જાય અર્થાત્ ત્રણ માસ પછી પણ મોળ અને ઉલટી આવુ રહે તો તે સ્થિતિ સ્વાભાવિક ન ગણાય. અને એની દવા કરાવવા કાર્ષ સારા દાકતરને બોલાવવો જોઈએ. કારણ કે કાર્ષ વખતે આ મોળ અને ઉલટીનું સ્વરૂપ ગર્ભિણીના શરીરમાં એવા ઉમ્મરમાં હોવા કે જે કે પાણીનું ટીપું સરખું તેના પેટમાં ટકતું નથી. ગર્ભિણી ધીમે ધીમે દુખળી પડતી જાય છે. વખતે વખતે તાવ પણ આવે છે. શરીર ખળું ખળું થાય છે અને હેવટે એક દિવસ એકાએક હાથપગ કમ પડી જઈ તેનું મૃત્યુ નીપજે છે.

ગામડામાં દાકતરો તરત મળતા નથી. મળે છે તે પણ તેટલા બધા અનુભવી હોતા નથી. એ માટે દાકતરની સલાહ ન જોતાં આની સ્થિતિમાં તરત જ નીચેના નિયમો પ્રમાણે વર્તવું.

૧. ઉલટી વધારે પ્રમાણમાં થાય તો તેની ઉપેક્ષા ન કરતાં, દરરોજ સવારમાં એકાદ શેર ગરમ પાણી, આ પીવાના અમચામાંના એક અમચો ભરી સોડા બાર્ફ દાર્જ નામની દવા સાથે મિશ્ર કરી

નવશેકું રહે ત્યારે ગર્ભિણીને પાઈ દેવું. કદાચ આ પાણી પણ ઉધડી દ્વારા બહાર નીકળી જાય એ સંભવિત છે, પરંતુ તેથી ગર્ભિણીની જરૂર ધોવાશે અને તેથી તેને બહુ શાંતિ વળશે. વારંવાર મેળા આવશે નહિ અને સાર બાદ જે કંઈ ખાવાનું આપવામાં આવશે તે તેના પેટમાં ટકશે. આવી સ્થિતિમાં થોડા પ્રમાણમાં લીલા નાંગિયેરનું, પાણી આપવામાં આવે તો પણ ખાસ ફાયદો જણાય છે.

૨. સાર બાદ એકાદ કલાક પછી એકાદ બે ચમચા પ્રવાહી ખોરાક જેવો કે ઝુકાઝ વોટર, ખાંડ કે સાકરનું શરબત, જાથ, વગેરે આપવું. ઠાઈ ઠાઈ ગર્ભિણી પ્રવાહી ખોરાક પેટમાં ટકાવી જ શકતી નથી. એ માટે તેને ઠંડુ ખોરાક જેવો કે તદ્દન મીઠુ જેવો કરી નાખેવો જાત, બટાટા કે કચ્ચા ફળાંતું તદ્દન બાકો નાખેલુ શાક, પપૈયુ, પાઉંચાટી સાથે દૂધ અથવા સાણચોખા થોડા પ્રમાણમાં આપવા. આ બાબતમાં દરદીની પ્રકૃતિ પર ખાસ ધ્યાન આપવું. ઠાઈને હું ને ઠાઈને ગરમ દ્રવ્ય પેટમાં ટકે છે બધાને માટે એક જ નિયમ લાગુ પડે નહિ. એ માટે વિવેકપૂર્વક થવું ખોરાક આપવો.

૩. જો ઉપર કલા પ્રમાણે ઠાઈપણ પ્રકરનો ખોરાક પેટમાં ટકાવી ન શકાય તો બે દિવસ સુધી મુખદ્વારા ઠાઈપણ જાતનો ખોરાક આપવાનું બધ જ કરી દેવું આવી સ્થિતિમાં ગર્ભિણી બહુજ દુર્ભંગ બની જાય છે. એ માટે પીચકારીની મદદથી તેના મગદાર દ્વારા ખોરાક શરીરમાં દાખલ કરવાની જરૂર પડે છે. સવા શેર ગરમ પાણીમાં એક ઝોંસ ઝુકાઝ અને એક ચમચો સોડા બાઈકાર્બો મેંગની એ નવશેકું પાણી દર વખતે પાથોર એ પ્રમાણે દર ચાર, કલાકને અંતરે પીચકારી દ્વારા મગદારમાં પેસાડવું. આ ક્રિયા કરતા પહેલાં મગદાર મીઠું નાખેલા પાણીદ્વારા પીચકારી વડે બરાબર સાફ કરી લેવું, નહિ તો ઝુકાઝનું પાણી પેટમાં રહેશે નહિ. પીચકારી સાથે ૧૨ નંબરની રંગરની નળી જોડી, તેના પર તેલ ચોપડી એ

નળી ૪ થી ૬ આંગળ જેટલી મળદારમાં નાખવી. પીચકારી આપતી વેળા ગર્ભિણીને કાંધે પકડે સુવારવી અને બહુ જ ધીમેથી નળ પ્રવેશ કરાવી પીચકારી આપવી. પીચકારીમાંનું પાણી મળદારમાં પહોંચી જાય એટલે રખતની નળ બહાર કાઢી લેવી. પણ તે પહેલાં જ્યારે ૨૨૭૭ રૂમાલ વડે મળદારને બરાબર દાખી રાખવાની બ્યવસ્થા કરવી. આવી રીતે ૧૦ થી ૧૫ મિનિટ સુધી મળદાર દાખી રાખવામાં આવશે એટલે બહુકાંતું પાણી મળદારમાંથી શોષાઈ જશે.

મળદાર ધોવાની ક્રિયા—બરોર ગરમ પાણીમાં બે ચમચ મીઠું નાખવું. (આપણે ખાઈએ છીએ તે જ મીઠું) આ પાણી ગરમ હોય તે દરમિયાન તેને કુશની મદદથી મળદારમાં પ્રવેશ કરાવવું. પછી કુશની નળી બહાર કાઢી લેવી. આથી પેલું અંદર પેદા પાણી મળ સાથે બહાર નીકળી જશે. આ પ્રમાણે કોઈ સાફ થયા પછી બહુકાંતમિશ્રિત પાણી અંદર દાખલ કરી ઉપર પ્રમાણે દબાવ કરવાથી તે શોષાઈ જશે.

૪. ઉલટી બંધ પાડવા માટે નીચેની દવાઓ વાપરવામાં આવે છે.

(ક) ટ્રિચર આયોડિન (Tr. Iodine) વાર્ષનમ ઇપિકાક (Vin Ipecac) અથવા ટ્રિચર ઓપિયમનું (Tr. opii) એક ટીપું એક ઓસ પાણી સાથે આપવાથી તાત્કાલિક પરિણામ નજરે જણાય છે. એક દવાની અમુક અંતરે ૩ થી ૪ માત્રા આપ્યા બાદ બે પરિણામ ન જણાય તો બીજી દવાનો ઉપયોગ કરવે.

(ખ) રોગીને અતિ નિર્જન સ્થાનમાં ઝોરકાની અંદર સુવાડવાનું' હાથમાં રાખવું. તેને હાલનચલન કરવાની કે વાતચીત કરવાની સમજ મનાઈ કરવી. રોગીના ઝોરકામાં બહુ પ્રકાશ ન આવે તેવી બ્યવસ્થા કરવી. રોગીને કોઈપણ જાતનો કંટાળો ન આવે તે પર ધ્યાન આપવું. તેને નિરાંતે ઉંઘવા દેવાની ગોઠવણ કરવી. જો આવી સ્થિતિમાં તેને ધસધસાટ ઉંઘ આવી જાય તો તે ઘણી વેળા બહુ કાયદા-શરત નીવડે છે.

ગર્ભાવસ્થામાં રક્તસ્રાવ:

ગર્ભાવસ્થામાં રક્તસ્રાવ થાય એ એક પ્રકારનું અસ્વાભાવિક ચિહ્ન છે. આવી સ્થિતિમાં ગર્ભિણીને પોતાને અને ગર્ભને બંનેને નુકસાન થાય છે. આગાધિ કદ્યુ છે તેમ ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન સામાન્ય રીતે માસિક ઝડપુસ્રાવ બંધ રહે છે; પરંતુ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોને પરિણામે અત્યારે માલમ પડ્યું છે કે સૌંદર્ય નીસ ગર્ભિણીઓને ગર્ભ રક્ષા છતાં પણ પહેલા ૨ થી ૩ માસ સુધી માસિક ઝડપુસ્રાવ નિયમિત રૂપે થયા કરે છે. આ કારણને લીધે ઘણી વેળા ગર્ભના મહીના ગણવામાં ખૂલ થાય છે. ગર્ભ રક્ષા બાદ જે જે કારણોથી રક્તસ્રાવ થાય છે તે ગર્ભના મહીનાના દિસામે ભુલો ભુલો ચર્ચાને પાત્ર છે જેમકે —

(ક) ગર્ભ રક્ષા બાદ પહેલા ત્રણ માસ દરમિયાન થતો રક્તસ્રાવ

(ખ) ગર્ભના ખીન ત્રણ માસ દરમિયાન થતો રક્તસ્રાવ.

(ગ) ગર્ભાવસ્થાના છેલ્લા થોડા મહિના દરમિયાન થતો રક્તસ્રાવ

(ઙ) પ્રથમ ત્રણ માસ દરમિયાન થતા રક્તસ્રાવનાં

કારણો —

(૧) ગર્ભ રક્ષા છતાં પહેલા બે ત્રી ત્રણ માસ નિયમિત ઝડપુસ્રાવ થયા કરે છે

(૨) ગર્ભસ્રાવ થવાનું કદી કારણ હયાત હોય, જેવા કે —અકરમાત થડી જવાથી આઘાત લાગ્યો હોય, બૂધુ અગર તેની આંતરના કોણીના ચેગ જેવા કે ચાંદી વગેરે ચાપુ હોય

(૩) ગર્ભાશયની બહાર (Ectopic Gestation) તેની સાથે બેગ્રાંદી નળીમાં અથવા તેની બહાર ગર્ભ રહ્યો હોય,

(૪) ગર્ભમાંના બાળકના મૂલ્યને લીધે કૂલ વગેરેની વિદ્યુત સ્થિતિ થઈ હોય (vesicular moles)

(૧) ગર્ભવિસ્થાપના દરમિયાન નિયમિત / ઝટકુસાવ અને તેનાં કારણ:—ગર્ભાશયની મધ્યમાં આવી રહેલા પાતળા આમડીવાળા પડમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે લોહી આવવાથી રક્તસ્રાવ થાય છે. ગર્ભ રક્ત પછી પહેલા ત્રણ મહીના ગર્ભાશયમાનો આ પડો સંતાનકાષ્ટદારા ધણી વેળા ઢંકાય જતો નથી. એ માટે કોઈ કોઈ સ્ત્રીને પહેલા ત્રણ માસ સુધી ઝટકુસાવ થાય છે. ગર્ભાશયની પાતળી આમડી, પડો અને સંતાનકાષ્ટની પાતળી આમડી વચ્ચે જે ઢંકાયા વગરનું સ્થાન રહે છે, અર્થાત્ જેમાંથી આ પ્રમાણે ઝટકુસાવ થયા કરે છે તે સ્થાનને ડિસિડ્યુઅલ સ્પેસ (Desidual space) કહે છે.

(૨) ગર્ભસ્રાવ:—ગર્ભાશયની પાતળી આમડીથી સંતાનકાષ્ટનું જુદા પડતું તેનું નામ ગર્ભસ્રાવ (abortion). આંદી વગેરે રોગોનું વિષ આ પાતળી આમડીના પ્રદેશને વિકૃત બનાવી આવી સ્થિતિમાં લાવી શકે છે.

ગર્ભસ્રાવનાં કારણો

(ક) ગર્ભિણીની શારીરિક કે માનસિક સ્થિતિમાં ફેરફારને લીધે ઉત્પન્ન થએલાં:—

(૧) સામાન્ય રીતે અકસ્માત: કોઈ માઠી ખમર સાંભળવામાં આવે અને તેથી મન અતિશય હિંદ્રેમમાં આવી પડે.

(૨) અકસ્માત લગ્ય કે આઘાત પામવાથી, બારે સ્ત્રીજ ઉપ્પ્ર-કવાથી, ઝાડે જતી વેળા બહુ જોર કરવાથી, પેટ પર વધુ પડતું દબાણ થવાથી, બહુ ચાલવાથી (લાંબા માર્ગ કાપવાથી), ખજ સયગ્વાથી અગર અતિશય શારીરિક પરિશ્રમ કરવાથી પણ ગર્ભસ્રાવ થઈ જાય છે.

(૩) વાદકાષ વડે ગર્ભાશયની અંદર કોઈ પ્રકારનું હથિયાર, અગર વનસ્પતિની છાલ, લાકડું વગેરે દાખલ કરી તે દ્વારા ગર્ભપાત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી પણ ગર્ભસ્રાવ થઈ જાય છે.

(૪) કેટલાક ચેપીરોગો જેવા કે ગરમી, મેલેરિયા, બળીઆ, ન્યુમોનિયા, ટાઇફોઇડ, મરડો, ઝાડા કે દાઢેરા વગેરેની અસરથી પણ ગર્ભસ્ત્રાવ થાય છે.

(૫) જનનેન્દ્રિય સમૂહમાં લોહીનો ભરાવો થાય અને તેને લીધે અમુક રોગો પેદા થાય તો પણ ગર્ભસ્ત્રાવ થાય છે એ કારણોને લીધે સામાન્ય રીતે ગર્ભાશયમાંની બગતરા, તેની રચનાન્યુરતિ, તેના પરની માંસ અથવા તેને લગતું કૂદા વધી જાય છે અને તેમ થવાથી ગર્ભ ટકી શકતો નથી.

(૬) ખીજ રોગ જેવા કે મૂત્રગ્રંથિનો ફાટ, સંતાનનું મૃત્યુ અથવા સંતાનકોષની ખાતળી આમડીમાં કંઈ રોગ થવાથી પણ સ્ત્રાવ થઈ જાય છે.

(૭) અભ્રોપચાર.

(૮) અર્ગટ જેવા ઉગ્ર ઔષધોનો વપરાશ.

(ખ) પતિદ્વારા લાગુ પડેલા રોગને લીધે ઉત્પન્ન થએલાં કારણો:—

(૧) ગરમી, ગોનોરિયા અને ક્ષય જેવા રોગથી ગર્ભાસ્ત્રાવ થઈ જાય છે.

(૨) નાની ઉંમરમાં જોઈએ તેથી વધારે પ્રમાણમાં મદ્યપાન કરનાર પતિથી રહેલું સંતાન હમેશાં ક્ષીણ જીવનશક્તિ ધારણ કરે છે અને તેથી તેના સ્ત્રાવ નજીવાં કારણોત્તર થઈ જાય છે.

(૩) જૂણના (ગર્ભમાંના સંતાનના) રોગને લીધે ઉત્પન્ન થએલા કારણો:—જેવા કે ચેપી ગરમીના રોગથી અથવા ખીજાં કંઈ કારણોને લીધે જૂણ વિકૃત બની જળના બનેલા દ્રાવણના ભ્રમખા જેવું બની જાય છે.

ગર્ભસ્ત્રાવનો સામાન્ય રીતે બે વિભાગમાં સમાવેશ કરી શકાય.

૧. ગર્ભપાતનો સંદેહ (Threatened abortion)

૨. ખરો ગર્ભપાત.

૧. ગર્ભપાતનો સંદેહ:—આમાં થોડું પણ અનિયમિત રીતે લોહી પડે છે અને ગર્ભાશયમાં વચ્ચે વચ્ચે પીડા થાય છે પરંતુ સ્ત્રાવ થતો નથી. ગર્ભાશયનું મુખદ્વાર બંધ વખતે એટલું બધું ઉધડેલું હોતું નથી કે જેથી આગળા વડે મેમ્બ્રેનની બેગકેસને અડકી શકાય. ગર્ભાશય સામાન્ય રીતે નરમ રહે છે, સ્ત્રાવનું લોહી સાધારણ લોહી જેવું જ દેખાય છે અને બધાર્થ ગએલા લોહીના લોંદા કદાચ તેમાં નથી પણ હોતા. આ સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિ વડે અથવા ઔષધ દ્વારા પીડા બંધ પડે તો સતાન જીવતું રહે છે અને ગર્ભાશયની વૃદ્ધિ પણ નિયમિત થવા કરે છે.

આવે વખતે નીચેના ઉપાયો કરવા ઉચિત છે.—

૧. દાકતર ન આવે ત્યાં સુધી જામી ગયેલા લોહીના લોંદા રાખી મૂકવા.

૨. ગર્ભિણીને બિજાના પર સલાહી રાખવી. તેને ઉત્તેજ કરવા દેવી નહિ.

૩. કુશ અગર એનિમાની મદદથી ઝાડો કરાવવો.

૪. ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં ક્લોરોડાઈન (chlorodine) નામની દવા એક ઔસ પાણીમાં મેળવી આપવી ગર્ભિણીને આવી સ્થિતિમાં કદાચ ૪ થી ૫ દિવસથી પણ વધારે સમય રાખી શકાય. દાકતર આવ્યા બાદ આ દવા અગર આવી બીજી દવા જાર કલાકને અંતરે પીવા આપે ઢિવા મળદારમાં અફીણના ભાગવાળી દવા દ્વારા પીચકારી મારવાની વ્યવસ્થા કરે. આવી સ્થિતિમાં બધકાષ દોષ કે થાય તો કુશનો ઉપયોગ કરી મળદાર સાફ કરવાની જરૂર પડે છે.

૫. આ વખતે મીચેની ચીનો રાગીને આપી શકાય. દૂધ,

સાબુઓખાની કાંઈ વગેરે હનકા પણ પ્રવાહી ઝોરાક રેગિશીને વધારે માફક આવે છે આ ત્રીજો બહુ ગરમાગરમ કે બહુ ઠંડી ન આપવી. સાધારણ રીતે પી શકાય તેટલી ગરમ આપવી દ્રાક્ષ, દાડમ, લીલી-દ્રાક્ષ વગેરે પદાર્થ અમુક પ્રમાણમાં આપવા હિતકારી છે.

૬. વિત્રાતિ જે ઝોરાકમાં રેગિશીને સુવાડવામા આવી હોય તે ઝોરાકમાં પવનની આવજા થતી હોવી જોઈએ પરંતુ તે સાથે એટલું યાદ રાખવું કે જોઈએ તે કરતા વધારે પ્રકાશ તેમા આવવો જોઈએ નહિ વળી ઝોરાકમાની હવા શીતળ રહે એવી ગોઠવણ કરવી ઝોરાકમા બહુ માણુસો ભેગા થવા દેવાં નહિ કાષ્ટને રેગિશી સમક્ષ ખીક ઉપજાવે તેવી વાત કરવા દેવી નહિ રેગિશી નિરાતિ હોય તેવા ઉપાયો કરવા.

૨ અનિવાર્ય અથવા ખરો ગર્ભપાત —

આ સ્થિતિમા સનાનકોષ છૂગ પડી તેના પ્રવાહી (Liquor foetion) બહાર નીકળી જાય છે અને ગર્ભાશયની ગ્રીવામાંનું મુખ ઉઘડી જાય છે આવી સ્થિતિમા કોઈ પણ રીતે ગર્ભપાત અટકાવી શકાતો નથી અને તેથી તેને અનિવાર્ય ગર્ભપાત કહેવામા આવે છે.

લક્ષણ:—

(૧) રક્તસ્રાવ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે.

(૨) પીડા ભેરથી અને થોડી થોડી વારે રહી રહીને થાય છે.

(૩) ગર્ભાશયનું મુખ ઉઘડી જાય છે અને તેની અંદર આંગળી નાખવાથી મેમ્બ્રેન કે બાળકનું અંગ સ્પષ્ટ અનુભવી શકાય છે.

(૪) પ્રવાહી થોડા થોડા ટપકે છે અથવા સંતાનનાં અંગે બહાર નીકળી પડે છે. આવી જાનના અનિવાર્ય ગર્ભપાતને પણ તેની જુની જુની સ્થિતિને અંગે ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય.

- (ક) અસંપૂર્ણ ગર્ભસ્ત્રાવ (Incomplete abortion)
- (ખ) સંપૂર્ણ ગર્ભસ્ત્રાવ (Complete abortion)
- (ગ) ગર્ભાશયમાંનો ગર્ભસ્ત્રાવ (Cervical abortion)
- (ઘ) નિષ્ફળ ગર્ભસ્ત્રાવ (Missed abortion)

(ક) અસંપૂર્ણ કે અધુરો ગર્ભસ્ત્રાવ:—આ સ્થિતિમાં ગર્ભાશયમાંનો બધો પદાર્થ બહાર ન પડતાં ડેટલોક અંદર રહી જાય છે. સામાન્ય રીતે આ વખતે સંતાન બહાર પડે છે, પરંતુ સંતાનનો આવરણકાષ અને પાતળી ચામડી અંદર રહે છે. આ સ્થિતિમાં જ્યાં સુધી એ બધો ભાગ બહાર ન નીકળે ત્યાં સુધી રક્તસ્ત્રાવ થવા કરે છે. આ રક્તસ્ત્રાવ કાંઈ વેળા અટકેલો વધારે પ્રમાણમાં હોય છે કે તેને તરત અટકાવવામાં ન આવે તો તેથી શ્રેણિશી મૃત્યુ પામે છે. વળી કદાચ આ સંબંધી બીજા ઉપચાર કરવામાં ન આવે તો ડેટલીક વેળા રક્ત અંદર સડે છે અને તેથી ગર્ભિણીને જ્વર વિકાર (Septic fever) થાય છે તથા સ્ત્રાવ દુર્ગંધ મારે છે.

આવી સ્થિતિમાં નીચેના ઉપાયો લેવા હિતકર છે.

(૧) લોહીના લોદા (Clot) અને તેના દુકડાઓ જે સ્ત્રાવ સાથે બહાર આવે છે તે બહુજ સાવચેતીથી તપાસી જોવા અને દાકતર આવે કે તરત તેને એ બતાવવા.

(૨) દાકતર આવી કદાચ અસ્ત્રોપચાર કરે એવો સંભવ હોવાથી આવી હાલતમાં ગર્ભિણીને કંઈ પણ ખાવા આપવું નહિ.

સારા દાકતરની ખામી હોય અને લોહી વધુ પ્રમાણમાં જતું હોય તો ગર્ભાશયના મુખમાં બોરિક ક્રાટનના પોલ બનાવી તેને દોરાની અંદર ઝુંપી માળા જેવા બનાવી અથવા ઉકાળેલા પાણીમાં રૂમાલ સ્વચ્છ કર્યા બાદ તેના બે ભાગ કરી ઘડી—વાળી અંદર નાખવા અંદર

નાખતી વેળા ધીમું ધીમું દબાણ કરતા જવું અને એ રીતે બોલિ કાઢતની આખી માળા, અગર રૂમાલ છેડા બહાર રહે તે રીતે યોનિ-માર્ગ દાંડી રહે એ રીતે, અંદર દબાવી દેવા આ રીતે યોનિમાર્ગ સંપૂર્ણ દબાણમાં આવે એટલે કેવળ ભાગમાંથી લંગોટીની પેઠે લંગોટ પહેરાવવો. આ લંગોટને બંને બાજુથી તાણી પેડુના ઉપલા ભાગની અને બાજુપર દબાણ આવે એ રીતે બાંધી રાખવો. ટુંકામાં પેડુને યોનિપ્રદેશ પર આ રીતે દબાણ લાવવું. ૨૨ થી ૨૪ કલાક પછી આ બંધન છોડી નાખવામાં આવે છે અને તે વખતે એવું માલમ પડે છે કે ગર્ભાશયનું મુખ પુરતા રૂપમાં ખુલ્લી જઈ ગર્ભમાંનું ભ્રૂણ સંપૂર્ણ રીતે આ સાથે બહાર નીકળી જાય છે.

જે આ યુક્તિ અક્ષય નીવડે તો ફરીથી ઉપર પ્રમાણે યોનિમાર્ગ બાંધી રાખવાની જરૂર પડે છે; અથવા ગર્ભાશયમાં બાકી રહેલો ભાગ હાથદ્વારા બહાર કાઢવો પડે છે.

(ખ) સંપૂર્ણ કે પૂરો ગર્ભસ્ત્રાવ:—આ સ્થિતિમાં પૂલ અને આવરણ ત્વચા સાથેનો બધો ગર્ભ પુરા માસના પ્રસવની માફક બહાર નીકળી જાય છે અને પાછળથી બીજા કોઈ પણ જાતની પીડા રહેતી નથી. સંપૂર્ણ સ્ત્રાવ પછી ગર્ભાશયનો રક્તસ્ત્રાવ અગર રોધના બંધ પડી જાય છે.

આવી સ્થિતિમાં પુરા માસે પ્રસવ થયો હોય ને જેવી સારવાર કરવામાં આવે તેવી સારવાર કરવાની જરૂર છે. આવા પ્રસંગે કેટલીક રોગિણીઓ ગર્ભાશયને વિશ્રામ આપ્યા સિવાય જેમ અને તેમ જલદી ખાટલા પરથી ઉઠી હરવા ફરવા માડે છે. આ સ્થિતિ અતિશય શૈથિલીય છે. ગર્ભાશયને વિશ્રાંતિ નથી મળતી તો તે નિષમિત રીતે સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આવતું નથી અને તેને લીધે ગર્ભાશય અગર નાડીની બળતરા રહી જાય છે તથા ગર્ભાશય સામે કે પાછળ વાંકું પળા જાય તો ગર્ભિણી વાંકણી બની જાય છે. માટે આ સ્થિતિમાં પુરવી આવચેતી રાખી સરીસ્ને વિશ્રાંતિ આપવી એજ વધારે સાઈ છે.

(ગ) ગર્ભાશયમાંનો ગર્ભસ્ત્રાવ:—આ સ્થિતિમાં સંતાનકોષનો અધો ભાગ ગર્ભાશયથી છૂટી પડી તેના ગ્રીવાદેશ આગળ આવી રહે છે. આ પશુ એક જાતનો અધૂરો ગર્ભસ્ત્રાવ જ છે. માટે તેની સારવાર અધૂરા સ્ત્રાવના જેવી જ કરવી.

(ઘ) નિષ્ક્રાંત ગર્ભસ્ત્રાવ:—જે સ્થિતિમાં ગર્ભસ્ત્રાવ થવો જોઈએ, તે ન થતાં બૂણુ મરી જાય અને ધણા દહાડા પછી બહાર પડે છે. આવી જાતના સ્ત્રાવને નિષ્ક્રાંત ગર્ભસ્ત્રાવ કહેવામાં આવે છે. આવી હાલતમાં પશુ ધારેલા ગર્ભપાતની નિશાનીઓ કે લક્ષણો જણાય છે અને બૂણુ ગર્ભાશયમાં મરી જઈ અદુષિત (aseptic) સ્થિતિમાં પડ્યું રહે છે, અથવા ધણા દહાડા પછી એ બૂણુ વિકૃત સ્થિતિમાં આવી મોલ (mole) બની બહાર પડે છે.

આવી સ્થિતિમાં નીચે પ્રમાણે સારવાર કરવી. નર્મી સુધી લોહી દુષિત ન બને અને એ લક્ષણો નજરે ન પડે ત્યાં સુધી ઈર્ષ પશુ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ ન્યારે લોહી દુષિત બન્યાનાં લક્ષણો માણુમ પડવા માટે ત્યારે અગાઉ કલા તે ઉપાય વડે ગર્ભાશયને ખાલી કરવાના ઉપાયો લેવા.

(ક) રક્તપિંડ અથવા માંસપિંડ:—ગર્ભપાતનો સંદેહ હોવા છતાં તે ન થાય અને બૂણુ મરી જાય, આવી સ્થિતિમાં એ બૂણુ ધણા દહાડા પછી વિકૃત બની “ મોલ ” ના રૂપમાં પરિણામ પામે છે. આ વિકૃતિ વળી એ પ્રકારની હોય છે.

(૧) રક્તપિંડ અથવા બ્લડમોલ—બૂણુની અંદરથી રક્તસ્ત્રાવ થતાં થતાં એ નાંચ પાળી માંસપિંડના રૂપમાં બધાર્ષ જાય છે. આ સ્થિતિમાં તે થોડો વખત ગર્ભાશયમાં જ રહે છે વધારે દિવસ અદર રહેવાથી હાડકાં લુદાં પડી જાય છે અગર પૈડાની માફક બધાર્ષ જાય છે. વળી ઠાઈ વેળા પત્થર જેવું સખત રૂપ ધારણુ કરે છે. જો આ પિંડનો રંગ કીરમજી હોય તો તેને ‘ રક્તપિંડ ’ કે ‘ બ્લડમોલ ’ કહેવામાં આવે છે.

(૨) માંસપિંડ કે ફેલેસિમોલ:—વિકૃત બૂણ થાડા રોજ ગર્ભાશયમાં રહે છે. સાર બાદ તેનો રંગ ઝાંખો ગુલાબી બની જાય છે. આવા ઝાંખા ગુલાબી રંગવાળા પિંડને 'માંસપિંડ, કે 'ફેલેસિમોલ' કહેવામાં આવે છે.

વિકૃત અવસ્થામાં બૂણ ખૂબ નાનું હોઈ શકે. એ માટે જ ગર્ભ રદા બાદ ઘણા દિવસે, લગભગ આઠથી નવ માસને અંતરે જ્યારે ખૂબ પીડા થયા બાદ એ માસના આકારનો એક પિંડાકૃતિ ગર્ભ બહાર પડે છે, સારે સામાન્ય રીતે ઘણાને ગર્ભિણી પર શંકા જાય છે. વળી અનેક જગાએ વિકૃત બૂણનો આકાર વૃદ્ધિ પામવાથી ગર્ભાશયનો આકાર સ્વાભાવિક ગર્ભની જેમ મોટો થતો જાય છે. માટે આ બાબતમાં ખરૂં શું છે તે બરાબર પારખવા માટે અનુભવી દાકતરનું શરણુ સ્વીકારવું એ જ ઉત્તમ છે.

(ખ) ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન બીજા ત્રણ માસમાં રક્ત-સ્રાવ થવાના કારણો:—

(૧) ગર્ભમાંના બૂણનો કાઈપણ કારણને યોગે નાશ થવો.

(૨) ગર્ભાશય બહાર ગર્ભ રહેવાથી ઋતુસ્રાવ થાય છે. અથવા ડિંબવાદિની નળાની અંદર ગર્ભ રહેવાથી (Tubal pregnancy) તે ફાટી જાય છે અને તેને લીધે ઋતુસ્રાવ થતો જણાય છે.

(૩) ગર્ભાશયની આમડીથી ફૂલ (Placenta) છૂટું પડે તો પણ આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપરનાં ગમે તે કારણથી રક્તસ્રાવ થતો હોય પરંતુ તે કોમેથાં સારા દાકતરના ઉપચારથી બંધ કરાવ્યે જ છુટી છે. દાખલનું સૌથી પહેલું કામ એ છે કે આવો રક્તસ્રાવ નજરે પડે કે તરત ગર્ભિણીને ખચારી પર સત્તાડી સંપૂર્ણ વિશ્રાંતિ આપવી.

(ગ) ગર્ભાવસ્થાના છેલ્લા ચાર માસ દરમિયાન

થતો રક્તસ્રાવ:—આ સમયે રક્તસ્રાવ થાય તો તેના બે પ્રકાર પાડી શકાય:—

(૧) આકસ્મિક રક્તસ્રાવ (Accidental haemorrhage)

(૨) અનિવાર્ય રક્તસ્રાવ (Unavoidable haemorrhage or Placenta Previa).

(૧) આકસ્મિક રક્તસ્રાવ:—આકસ્મિક રક્તસ્રાવ એટલે સ્વાભાવિક રીતે આવી રહેલાં ફૂલમાંથી રક્તસ્રાવ થવો એમ સમજાય. આવી સ્થિતિમાં રક્તસ્રાવ થાય એ જ આશ્ચર્યનું કારણ હોવાથી, તેને આકસ્મિક રક્તસ્રાવ કહેવામાં આવે છે.

કારણ:—ગર્ભાશય અને તેની અંદર આવી રહેલું બ્લુણ સુરક્ષિત સ્થિતિમાં હોય તો તેમને પરસ્પરથી છુટાં પાડવા માટે ખાસ બળ વાપરવું પડે છે. નીચે લખેલાં કારણોથી એ બળ વપરાય છે અને તેથી ગર્ભાશય અને બ્લુણ છુટાં પડવાનો સંભવ પેદા થાય છે અને આવી રીતે ગર્ભાશય અને બ્લુણના છુટા પડવાથી રક્તસ્રાવ થાય છે.

(૧) મૂત્રાંત્રીની બળતરાને લીધે ઉત્પન્ન થતી વિષક્રિયાદ્વારા.

(૨) ખીજા કાર્બપેશુ પ્રકારથી શરીરમાં વિષક્રિયા (Toximia) નો ઉદ્ભવ. આવી વિષક્રિયાની ઉત્પત્તિ ગરમી વગેરે રોગદ્વારા થાય છે.

નિદાન:—ઉપલાં હરકાર્બ કારણથી ફૂલનો કાર્બપેશુ ભાગ ગર્ભાશયથી છુટો પડે છે અને એ છુટા પડેલા ફૂલ અને ગર્ભાશયના ભાગમાંથી લોહી ઝરે છે.

(૧) ઉપર પ્રમાણે ઝરતું લોહી એ સ્થળે અવિકૃત સ્થિતિમાં જામી જાય અથવા એમાંથી સૂત્રમય તંતુ (tissue) પેદા થઈ ગર્ભાશય સાથે સ્થાયી પળે નેડાર્બ જાય. (Fibrous adhesion) અને ‘સંલગ્નીકૃત ફૂલ’ (Adherent Placenta) થી શકાય.

(૨) જો એ લોહી ગર્ભાશય અને ફલમાં ન રહેતાં ગર્ભાશયના સંક્રાંત દ્વારા ગર્ભાશય અને સંતાનકોષની આવરણ ત્વચામાં થઈ બહાર આવે, તો તેને “બહાર દેખાતો. આકસ્મિક રક્તસ્રાવ” (Revealed accidental hemorrhage) કહી શકાય.

(૩) જો ગર્ભાશય અને ફલ વચ્ચે છુટા પડેલા સ્થાનમાં એ લોહી ધીમે ધીમે એકત્ર થઈ જાય અને એથી ક્રાંત વધારે પડતી જાય તો છેલ્લી સ્થિતિમાં ગર્ભાશયના ફરેક પેશીવાળા તાંતજીની ચોમેર લોહી ઝરે છે. આને ‘ગુપ્ત અવસ્થામાં રહેલો રક્તસ્રાવ’ (Concealed accidental haemorrhage) કહી શકાય.

લક્ષણ:—(૧) જ્યારે સાધારણ રક્તસ્રાવ થઈ તરત બંધ થઈ જાય, ત્યારે સંતાનને કંઈ અનિદ્ર થતું નથી અને પ્રસવકાળ સુધી બીજું કંઈ ચિહ્ન નજરે પડતું નથી.

(૨) સામાન્ય રીતે યોનિમાર્ગેથી સ્રાવ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે, અને એ સ્રાવ સાથે વેદના પણ બહુ થાય છે. રક્તસ્રાવ થોડા દિવસ સતત ચાલુ રહે છે અને તેને પરિણામે સંતાન મરી જાય છે.

(૩) જ્યારે ગર્ભાશયમાં રક્તસ્રાવ થાય છે ત્યારે તે જલદી મોટું થાય છે. અને પેટ ઉપર હાથ મૂકવાથી વેદના થાય છે. શોગિણી; આ શોગ સાથે ઊંકારા થઈ જાય તેવી વેદના અનુભવે છે. તેની નાડી કડપથી ચાલે છે. દુર્બળતા અને તૃષ્ણા વધતી ચાલે છે. શરીરની ગરમી બેઝિંએ તે કરતાં વધારે ઘટી જાય છે. શરીર ઠંડું પડતું જાય છે.

સારવાર:—(૧) રક્તસ્રાવ થાય છે એ જાણવામાં આવે કે તરત શોગિણીને પચારીવશ રાખવી.

(૨) જોખા પ્રમાણમાં રક્તસ્રાવ થાય તો ગર્ભસ્રાવ વખતે કરવામાં આવતી સારવાર આ વખતે પણ કરવી.

(૩) વધારે પ્રમાણમાં સ્રાવ થાય તો ગર્ભાશયનું સુખ અને

યોનિમાર્ગ અગાઉ દર્શાવ્યા પ્રમાણે બોરિક ડાઇન દ્વારા જેમ બને તેમ જલદી પૂરી દર્ધ ગર્ભાશય સાફ કરવાના પ્રયત્નો કરવા.

(૪) એ સાથે રક્તસ્રાવનાં કારણો દૂર કરતી સારવાર કરવી. જે રક્તપાત વધારે પડતો થતો હોય ને અટકતો ન હોય તો રોગિણીને ઠાઈ નજીક આવેલી સારી ઈસ્પતાલમાં મોકલવી એજ ઠીક છે.

(૨) અનિવાર્ય રક્તસ્રાવ (Placenta previa):—જે કૂલ ગર્ભાશયના ઉપલા ભાગમાં ન હોય ને નીચલા ભાગમાં આવી રહેલું હોય તો તેને આગળના ભાગમાં આવી રહેલા કૂલ તરફે આજખવામાં આવે છે.

ગર્ભ રજા બાદ પ્રસવના દલાલ પુરા થાય તે પહેલાં ચાર માસ દરમિયાન ગર્ભાશયને ઈઈ ધક્કો વાગે, અગર ગર્ભિણીના મનમાં ઠાઈ પ્રકારનો ઉદ્વેગ થાય તો ગર્ભાશય સંકોચ પામે છે. ગર્ભાવસ્થાના છેલ્લા કેટલાક માસમાં ગર્ભાશયનો નીચેનો ભાગ આકરમાં વૃદ્ધિ પામે છે. અને કૂલ તેનાં પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ પામી શકતું નથી, અને તેથી એ બંને વચ્ચે જગો પડવાનું ખાસ કારણ ઉપસ્થિત થાય છે. આને પરિણામે ભયાનક પ્રકારનો રક્તસ્રાવ પણ થાય છે. પરંતુ ઠાઈ પ્રકારની પીડાનો અનુભવ થતો નથી. આ જ કારણથી ગર્ભાશયને વળગેલું કૂલ પણ ઠાઈ વેળા ખસી પડે છે, અને તેમ બને તો પણ રક્તસ્રાવ થાય છે. ખીજાં ઠાઈપણુ કારણ કે જેને લીધે ગર્ભસ્રાવ થાય છે, તે કારણુ વિદ્યમાન હોય અગર જેઓને વરસે વરસે બાળક જન્મે છે તેમને પણ સામાન્ય કારણથી આવી ભતનો રક્તસ્રાવ થાય છે.

સંકલ્પ:—રક્તસ્રાવ વધારે પ્રમાણમાં થાય તો તેનાં સામાન્ય રીતે ૪ ચિહ્નો જણાય છે:—

(૧) બેલાન બની જવા જેવી રીતિ.

(૨) સીધુ છતાં દૂત નાડી.

(૩) ઝાડ, ચામડી વગેરે બધું ફિક્કું પડી જાય.

(૪) આંસ લેતાં અડચણ નડે.

બહુ જ વધારે પ્રમાણમાં રક્તસ્રાવ થાય તો:—

(૧) ગર્ભિણી તરફડે છે.

(૨) હાંફી જાય છે.

(૩) મોં ફૂડી વધારે પ્રમાણમાં હવા લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

(૪) આંખે આંધારાં આવે છે.

(૫) ધીમે ધીમે બેભાન બનતી જાય છે.

(૬) ધીમે ધીમે નાડી શુભ ચલ જાય છે.

શુભ રક્તસ્રાવ:—

ઉપર કહ્યો તે પ્રકારનો રક્તસ્રાવ થાય, પરંતુ તે કાંઈ પણ કારણથી બહાર દેખા ન દે અને અંદર ભેગા થતો જાય તો (૧) વધારે પડતો રક્તસ્રાવનાં બધાં ચિહ્નો નજરે પડે છે. (૨) ગર્ભાશયની ઉચ્ચતા માસ દિસામે નેટલી હોવી જોઈએ તેથી ઘણી જ વધારે દેખાય છે. (૩) ગર્ભાશય લાકડા જેવું સખત બની જાય છે. (૪) પેટમાં ખૂબ વેદના થાય છે. ઘણાં માણસો આ વેદના અને નાડીનું કંઈ ઠંડાણું ન હોવાને લીધે ભગતાં કારણો કહે છે અને ઉલટી તરેહની સારવાર થવાથી ગર્ભિણી મરણ પામે છે.

સારવાર:—

(૧) સારા દાકતરની તરત જ મદદ લેવી.

(૨) રક્તસ્રાવ ઝાલ્યા થાય એટલે પાટા વડે પેટ બરાબર બાંધી ગર્ભિણીને સુવાડી રાખવી.

(૩) વધારે પ્રમાણમાં રક્તસ્રાવ થાય, વેદનાનું જોર વધતું જાય, ગર્ભિણી ભારે મુસ્કેલીમાં આવી પડશે એમ લાગે તો ગર્ભાશયનું મુખ અગાઉ કહેલા ઉપાય વડે ઉઘાડવાની જ્યવરયા કરવી અને એ રીતે પ્રસવ કરાવવો.

ફૂલની સ્થિતિ — સામાન્ય રીતે ફૂલ ગર્ભાશયના અંદરના ભાગમાં ઉપલી મેર રહે છે પરંતુ કાઈ કાઈ વખતે તેનું સ્થાન બદલાય છે. એ ફૂલ ગર્ભાશયના નીચલા ભાગમાં અમુક અમુક રચવે આવી રહેલું હોય તો તેને તેના તે સ્થાન મુજબ જુદા જુદા નામે ઓળખવામાં આવે છે. જેવાં કે —

(૧) ફૂલનું કેન્દ્રસ્થાન ને ગર્ભાશયના અંદરના મુખ ઉપર ઢેકાઈ આવી રહેલું હોય તો તેને ફૂલનું કેન્દ્રિય અવરથાન (Central placenta previa) કહેવામાં આવે છે.

(૨) ને ફૂલ ગર્ભાશયના અંદરના મુખની કાઈપણ એક બાજુએ આવી ગયું હોય તો તેને કિનારા પર આવેલા ફૂલ (Marginal placenta) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(૩) ફૂલ ગર્ભાશયના નીચલા ભાગમાં આવી રહે અને ને એના અંદરના મુખમાં ન પડતાં એક બાજુએ આવી રહે તો તેને પડખે રહેલું ફૂલ (Lateral placenta previa) કહેવામાં આવે છે.

(૪) ગર્ભાશયના અંદરના મુખ ઉપર ને ફૂલનો થોડો ભાગ આવી રહેલો હોય તો તેને આંશિક સ્થિતિ (Partial placenta previa) કહેવામાં આવે છે.

લક્ષણ —

(૧) રક્તસ્રાવ — ૭ માસ પૂરા થવા આવે સારથી તે પ્રસવ પહેલાં સુધીના કાઈપણ વખતે, અથવા કાઈ પણ જાતના આઘાત વગેરે કારણ વિના, વખતે વખતે કાઈ પણ જાતની પીડા વિના, ને અકસ્માત વધારે પ્રમાણમાં રક્તસ્રાવ થાય તો આગળના ભાગમાં આવી રહેલાં ફૂલને લીધે તેમ થાય છે એવી શક્યતા સ્થાન રહે છે. કદાચ આ રીતે રક્તસ્રાવ ૭ માસ પહેલાં પણ થાય છે.

(૨) રક્તસાવનું કારણ જો આગળના ભાગમાં આવી રહેલાં ફૂલના અગ્રમાં પડવાને કીધે ઉત્પન્ન થએલું છે એવો શક પડે તો મર્જિણીની હંમેશા મુજબ દાયની આંગળીદ્વારા તપાસ કરવી. આવી સ્થિતિમાં આ તપાસ કરતાં ગર્ભાશયના મોં આગળ વાટળીના જેવો એક પદાર્થ ગદગદતો માલમ પડશે. એ પદાર્થ જામી ગએલા લોહીની ગાંઠ જેવો. છે એવો પણ ભ્રમ થશે; પરંતુ જામેલું લોહી ફૂલ કરતાં નરમ, હોય છે અને તેને દાખવાથી તે છૂટું પડી જાય છે. વળી તે આંગળીને ચોંટી આવે છે અને પાણીમાં ઝાગળાં જાય છે. સારે ફૂલ દાખવાથી છૂટું પડતું નથી તેમ પાણીમાં ઝાગળતું પણ નથી.

(૩) જો કીને ધણાં સંતાનો થયાં હોય છે, તેને જો આ સમય દરમિયાન વધારે પડતો રક્તસ્રાવ થાય તો તેનું કારણ ફૂલ ગર્ભાશયના આગળના ભાગમાં આવી રહેલું છે એમ જાણવું.

(૪) અંદરની તપાસથી વખતે માથાં સિવાય જુલુનો બીજો કોઈ ભાગ આવી રહેલો જણાય તો પણ આજ કારણનો સંદેહ રાખવો.

(૫) બહાર આવવાનો ભાગ જો ગર્ભાશયના નીચલા પ્રદેશથી છૂટો પડી ગએલો હોય તો પણ આજ કારણ કદપણ ઉચિત છે.

(૬) ગર્ભાશયની ઓલા અને મુખ જો પહેલાં થઈ ગએલાં હોય તો પણ આ કારણ કદપણ નોંધવું. આવા પ્રકારનાં લક્ષણો જણાય છતાં ગર્ભાશયનું મુખ પહેળું ન થયું હોય, તો કૃત્રિમ ઉપાયો વડે તેનું મોં પહેળું કરી દાઘ નાખી ફૂલનો સ્પર્શ કરી ચક્રનો નિર્ણય કરવો એજ આ બાબતમાં સારી રસ્તો છે. ફૂલ એક બાજુએ હોય તો બીજી અગર ફૂલના ઉપલા પડા પ્રથમ જણાય છે અને ફૂલ એક બાજુએ હોય એવો અનુભવ થાય છે.

સારવાર:—

(૧) જ્યારે જ્યારે એવો સંદેહ પેદા થાય કે ફૂલ આગળના

ભાગમાં આવી રહેલું છે, ત્યારે ત્યારે કાઈ સારા દાકતરને બોલાવ્યા સિવાય રહેવું નહિ. કારણ કે આવી સ્થિતિમાં પ્રસવ ન થાય ત્યાં સુધી લોહી ઝરવાના કારણથી ગર્ભિણી અને તેના બાળકનું મૃત્યુ થવાનો પુરેપૂરો સંભવ છે. આ માટે આવી સ્થિતિમાં એક દુધનો પથ્રુ વિલંબ કરવો નહિ.

(૨) ત્યાં સુધી દાકતર આવી ન પહોંચે ત્યાં સુધી ગર્ભિણીને સાવચેતીથી પથારીમાં સુવાડી રાખવી. વધારે હલનચલન કરવા દેવું નહિ. ગર્ભિણીના ઓરડામાં વધારે માણસોને જવા દેવા નહિ. તેના શરીરમાંથી એક બિંદુ પણ લોહી ઓછું ન થાય. તેવી બંને તૈયારી બ્યવસ્થા કરવી. ગર્ભિણીને કોઈ પણ જાતનો આપાત ન લાગે તેવો ખાસ પ્રયત્ન કરવો.

(૩) પાંચેર દૃષ્ટમાં એક જોસ બાંકિ મેળવી તે મિશ્રણ કુદા દ્વારા મળદ્વારમાં પ્રવેશ કરાવવું. આથી ગર્ભિણીની શક્તિ વધશે અને ખીક ઓછી થશે. આવી સ્થિતિમાં કાંઈ પણ દવા મુખદ્વારા પીવા આપવી નહિ. કારણ કે દાકતર આવી ગર્ભિણીને તરતજ કસોરેશિર્મ આપી બેભાન બનાવી અભોપચાર કરે એવો આવી સ્થિતિમાં પુરેપૂરો સંભવ છે. આથી કંઈ પણ જરૂરમાં ગયું હોય તો તે વખતે ઉલટી દ્વારા બહાર નીકળી જાય એ સ્વાભાવિક છે.

(૪) જો રક્તસ્રાવ વિગ્રાતિ બાધ્યા છતાં પોતાની મેળે બંધ ન થાય અને ગર્ભાશયનું મુખ ન ઉલટી જાય તો સંતાનોના પની રક્તમાં ચીરી ગર્ભાશયના મુખથી માંડીને ચોત્તીમાં બંધો બોરિક કોટનના પોલ વડે દાખી બાંધી દેવો. જો આ બાબતમાં કેવળ શક જ પેદા થયો હોય તો આવું કંઈ કરવાની જરૂર નથી.

(૫) આખો દિવસ માથું ચઢવું અને ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન બેભાન બની જવું:—ગર્ભિણીના કોડા સાફ ન રહેતો હોય અથવા પેશાબમાં કંઈ ખામી હોય તો સામાન્ય રીતે આવી દાલત

જ્યેષ્ઠ છે. આથી આવી સ્થિતિમાં જે વડે નિયમિત ઝાડો પેસાળ યાય તેવા ખાનપાનની વ્યવસ્થા કરવી. પર્યાપ્ત ખાવાથી સામાન્ય રીતે ઝાડો ખુલાસે યાય છે, જે ખાસ બંધકોશ હોય તો સારા દાકતરની સલાહ લઈ એક ઓસ એરંજિયું તેલ આદુ સાથે ગરમ કરી ચાર ઓસ ગરમ પાણી સાથે સવારના પહેારમાં પીવાથી ઠોઠો સાફ થાય છે. આમ કર્યા છતાં ઝાડો સાફ ન ઉતરે તો પછી સારા દાકતરને બોલાવવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. કારણ કે આવી રીતે હમેશાં માથું દુઃખવાને રોગ કદાચ ગર્ભિણીના સંતાન કારણમાં અસ્વાભાવિક રક્તદુષિતતા ખાતર પણ પેદા થયો હોય અને તે ક્રમે ક્રમે ભયંકર પ્રકારના બેભાનપણાના રોગમાં (Ante-partum eclampsia) ફેરવાતો જાય છે.

પહેલીવાર ગર્ભવતી બનેલી સ્ત્રીઓમાં આ રોગ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. જે સ્ત્રીના ગર્ભમાં સંતાન હોય અને તેને આ રોગ લાગ્યું પડે તો તેને ગર્ભાવસ્થામાં લાગ્યું પડેલો બેભાનપણાનો ક્રોન્ટ પાર્ટમ એક્લામ્પસિયા કહે છે અને જે ગર્ભિણીને પ્રસવ થઈ ગયો હોય તેને આ રોગ લાગ્યું પડે તો તેને પ્રસવાન્તે લાગ્યું પડેલો બેભાનપણાનો રોગ (Post partum eclampsia) કહે છે. આ બે પ્રકારના બેભાનપણાના રોગમાં પોસ્ટ પાર્ટમ એક્લામ્પસિયા સૌથી વધારે વિષતિજનક છે. આ રોગનાં વાર્ધના રોગની પેઠે સ્નાયુઓનું ખેંચાણ અને પછી બેભાન થવું એ ખાસ લક્ષણ છે. આ ખેંચાણ અને બેભાનપણાની વ્યવસ્થા પછી પ્રથમ તો રોગીને ભાન આવે છે. પરંતુ આવી રીતે વારંવાર થવા પછી રોગીણી તદ્દન જ્ઞાન ગુમાવી દે છે અને આવી સ્થિતિમાં ઘણી બેભાન રોગિણી મૃત્યુ પામે છે.

કારણ:—આ રોગ સાથી પેદા થાય છે, તે જાળતમાં જુદા શોષબોળ થઈ છે; પરંતુ એનું કંઈ પણ નિશ્ચિત કારણ દલુ સુધી શોધી શકવામાં આવ્યું નથી. ગર્ભાવસ્થાના અણુમાંથી કોઈ પ્રકારનું

ઝેર મેદા થવાથી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, એ ધારણા આજકાલ લગભગ એકમતી મનાય છે.

સારવાર—આ રોગમાં કળબુ, મૂત્રગ્રાધિ વગેરે વધારે પ્રમાણમાં વિકૃત બની જાય છે. આ ભાગોમાંથી કાં તો રક્તસ્રાવ થાય છે, અગર તો તેમાં લોહી મંદાઈ જાય છે, અગર તે અંગો-માંનો થોડો થોડો ભાગ નાશ-પ્રાપ્તો હોય એમ જણાય છે.

લક્ષણો:—

એક્લામસિયા (Eclamsia) ના રોગને એ ભાગમાં મહેતી શકાય છે:—

૧. રોગ પ્રગટ થયા પહેલાની સ્થિતિ.

૨. પ્રગટ થયેલી એચતાણુની સ્થિતિ.

૧. રોગ પ્રગટ થયા પહેલાની સ્થિતિ.

આ સ્થિતિમાં નીચે લખેલાં લક્ષણો માલગ પડે છે.

(૧) સતત માથું દુઃખવું. (Persistent headache)

(૨) કામચલાઉ બંધકોચ. (Constipation)

(૩) ઉલટી. (Vomiting).

(૪) નજરની અસ્પષ્ટતા. (Dimness of vision).

(૫) અતિશય ગરમ લોહી. (High tension pulse)

(૬) થોડું અને ઘાડા રંગવાળું મૂત્ર (High coloured urine)

(૭) મૂત્રમાં એલ્યુમેન (Albumen), એસિટન (acetone) અથવા કાસ્ટ (Cast) ની હયાતી.

(૮) બંને પગોની કુલાવટ (Swelling of legs)

(૯) જઠરના ઉપલા ભાગમાં પીડા (Epigastric pain)

(૧૦) હૃદયનો બીજો અવાજ ઈયા નાદવાળો (Accentuated 2nd sound of heart)

આ બધાં લક્ષણો ક્રમે ક્રમે લાંબકર રૂપ ધારણ કરે છે. માટે તેની પુરેપૂરી અગ્રાહિતી સાવચેતી રાખવી.

સારવાર:—

(૧) ઉપલાં લક્ષણોમાંનું કોઈપણ લક્ષણ જાણવામાં આવે કે તરત રોગિણીને પથારી પર સુવાડી રહેવાની ફરજ પાડવી અને પ્રતિક્ષણે તેના પર નજર રાખ્યા કરવી.

(૨) અત્યેક ગર્ભિણીના ગર્ભના ઉત્સા ત્રણ માસ દરમિયાનના પેસાળ ઓછામાં ઓછા પંદર દિવસને આંતરે 'તપાસવો' જોઈએ.

(૩) રોગિણીને હમેશાં પ્રવાહી ખોરાક આપવો. દૂધ, ખાંસિ, લીલાં નાળાંએરનું પાણી અગર ખાંડનું પાણી (Glucose water) વગેરે પ્રવાહી પદાર્થો થોડા પ્રમાણમાં આપવા. ઓછામાં ઓછા પાંચ દિવસ આવા ખોરાક પર રાખવાથી પેસાળમાં એલ્યુમેન રહેતું નથી અને તાણની સ્થિતિ શરૂ થતી નથી.

(૪) દસ્તી સાફ આવે તે માટે ઘૂંટુ જીલાબ આપવો અને જો વડે પુષ્કળ પ્રમાણમાં મૂત્ર થાય તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે સારા દાકતરની સર્વદા સલાહ લેવી. જો ૪૮ કલાકમાં આ રોગીના લક્ષણો ઓછા ન થાય તો કૃત્રિમ ઉપાયથી પ્રસવ કરાવવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ આ બધું સારા ને અનુભવી દાકતરની સલાહ પર આધાર રાખે છે.

(૫) થાયરોઈડ એક્સ્ટ્રેક્ટ (Thyroid Extract) નામની દવા વાપરવાથી આ સ્થિતિમાં કાયદો થતો જણાય છે. સોડા બાઈ-કાર્બ અને દ્રાક્ષ તથા ખાંડ મિશ્ર પાણી (Glucose water) શિરાના ભાગમાં વાપરી શકાય.

૨. તાણને લીધે ઉત્પન્ન થતી બેભાન સ્થિતિ:— (Eclampsic Stage) વાળી પેડે તાણ આવી આ સ્થિતિ શરૂ થાય છે. ઉપરાઉપરી જો વાગ તાણનો વ્યવહાર સમય બર ઊંધમાં

પસાર થાય છે અને તે સમય ધીમે ધીમે લંબાતો જાય છે આ સાથે વંધકાશ થતો જણાય છે અને મૂત્રની ઉત્પત્તિ થવામાં અડચણ નડે છે. ધીમે ધીમે ફેફસાંનો શોથ (Pulmonary oedema) પણ જણાવા માંડે છે.

જો રોગિનીના શરીરની ગરમી વધે, નાડી ધીમે ધીમે ધીણ થતી જાય અને લોહીનું દબાણ ઓછું થતું જાય તથા હાર લેવા આવે તો સમજી લેવું કે અવસ્થા ગંભીર બનતી જાય છે.

સારવાર:—

(૧) રોગિણીને એકાદ તદ્દન એકાંત ઓરડામાં પથારી કરી મુલાકાવી. એ ઓરડામાં અંધારું હોય એ તદ્દન ધ્રુમ્મવા જોગ છે. પથારીનો માથા તરફનો ભાગ ઉંચો રાખવો. એકાદ અનુભવી દાયણુને રોગિણીની સારવાર માટે રોકવી દાયણુ દર આઠ કલાકને અંતરે રોગિણીને પેશાબ ત્રીસવો અને તે તપાસ માટે સંભાળથી રાખી મૂકવો.

(૨) તાણ આવતી વેળા જીભ ન કચરાઈ જાય તેની ખાસ સંભાળ રાખવી તાણ આવતું હોય સારે જ્યારે તે થોડી ક્ષણ માટે જાય ત્યારે રોગિણીનું મુખ અંદરથી સ્વચ્છ કપડાં વતી લૂછી નાખવું. વળી તાણ વખતે વચ્ચે વચ્ચે ક્લોરોફોર્મ સુધાકતુ.

(૩) એનિમા કે કુશ દારા મગ સાફ કરાવવો. સારખાદ ગુદાદાર દારા સેંકડે ૫ ભાગ ગ્લુકોજ અને ૨ ભાગ સોડી બાઈકાર્બો Sodi Bicarb) ના દ્રાવણ સાથે ૪ ઓંમમાં ૩૦ ગ્રેન ક્લોરલ હાઇડ્રેટ (Chloral Hydrate) મેળવી ટીપું ટીપું આપવું તાણ મટાડવા માટે ૬ ગ્રેન મોર્ફિઆ વાપરી શકાય. પરંતુ આ બધી વ્યવસ્થા સારો અનુભવી દાકતર પોતેજ કરશે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

(૪) આ પ્રમાણે કર્યા છતાં કંઈ પણ પરિણામ ન જણાય તો ફરીથી ત્રણ કલાક બાદ ૬ ગ્રેન મોર્ફિઆનો પ્રયોગ કરવો અને ૭ કલાકને અંતરે ફરીથી હિપર પ્રમાણે એનિમાનો પ્રયોગ કરવો.

સાર બાદ ૧૩ કલાકને અંતરે ૨૦ મિન ક્લોરલ હાઇડ્રેટ સાથે અને ફરીથી ૧૧ કલાકને અંતરે એટલી જ માત્રા આપવી પછી દર આઠ કલાકને અંતરે એજ પ્રમાણે સારવાર કરવી જો તાણ બધ ન પડે તો ક્લોરલ હાઇડ્રેટ સિવાય બીજા બધા ઔષધનું સેવન કરાવવું દરરોજ ૪ પાઈન્ટ એટલે લગભગ પાચ શેર પાણીનો ઉપયોગ કરવો જેથી મૂત્ર અને પેશાબ વધારે પ્રમાણમાં થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવાનું આનંદમાં રાખવું.

(૫) કમરની પાછળ અળસીની પોટિસ બાધવી હાકતર કહે તે પ્રમાણે પૂર્વોક્ત સ્થાને નાના કાચના ગ્લાસમાં સ્પિરિટ ઓપડી અગ્નિદાગ પાછળ મૂત્રાશય ઉપર મર્સિંગ (Capping) કરવાની વ્યવસ્થા કરવી રોગિણી બાનમાં આવે એટલે હસ્ત સાફ કરાવવા માટે એક ઓસ પાણીમાં અર્ધો ઓસ મગસલ્ફ (magnesium) આપવું એ હવા કામ ન કરે તો તેનો ફરીથી પ્રયોગ કરવો ગ્લુકોજ વોટર સિવાય બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો ખોરાક આપવો નહિ.

(૬) જો તાણ કોઈ પણ રીતે દાબી ન શકાય અને ઠાઠ પણ હવા કારગત ન નીવડે, ઉત્ક્રાંત લોહીનું દનાણું વધતું જાય અને નાડીના ધડકારા વધતા જાય તો તેવી સ્થિતિમાં ફક્ત બોલી લોહી વહેવડાવી દેવાથી ફાયદો થતો જણાય છે, દાખલે દર આઠ કલાકને અંતરે લોહીનું દનાણું કેટલું માય છે તે નોંધી રાખવું એ દનાણું ૧૪૦ ઉપર થાય તો શિરામાંથી ૧૦ ઓસ લોહી ઝરાવી દેવું એ ઠીક છે આવી સ્થિતિમાં વેરાલોન ૧ સી. સી માત્રામાં આમડીમાં પ્રવેશ કરાવી શકાય પરંતુ એ દનાણું ઓછું હોય તો ૩ સી. સી. બસ થઈ પડશે.

(૭) રોગિણીની જઠર સાફ થવાથી રોગ શાંત પડતો જણાય છે. જઠર સાફ કરવા માટે રુગરની ટ્યુબ (Stomach tube) લગાવનારમાં મળે છે તે સાવચેતીથી વાપરવી જોઈએ. આ ટ્યુબને

જઠરમાં સાવચેતીપૂર્વક પ્રવેશ કરાવી સેંકડે , ૫ લાગ, સોડા બાઈ-કાર્બ મિશ્રિત દ્રાવણનો સવા શેર નોટલો લાગ જઠરમાં રેડી તેને સાફ કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે ૩-૪ વાર ધોવાથી રોગિણીને શાંતિ વળે છે. જરૂર પડે તો ચાર કલાકના અંતરે ફરીથી આ બ્યવસ્થા કરવી. રોગિણીનાં આંતરડાં સાફ કરવા માટે ૪ ગ્રામ મગસેલ્ફ (Mag- sulph) ઉપર પ્રમાણે પ્રવેશ કરાવી નળી બહાર ખેંચી લેવી.

(૮) રોગિણીને પ્રસવ કરાવવા સંબંધીની ક્રિયા બાબતમાં એ ચાલ રાખવાનું છે કે કુદરતને મદદ કર્યા સિવાયની બીજી કોઈપણ જાતની ક્રિયા ન કરવી પડે એજ હિતકર છે. તો પણ અનુભવી ડાકતરની એવી સલાહ પડે કે રોગિણીને પ્રસવ કરાવ્યા સિવાય રોગ શાંત પડે તેમ નથી તો તેણે જાને હાજર રહી ચિકિત્સા કરવી. સામાન્ય માણસે આ બાબત માથે લેવી નહિ.

ખાસ સૂચના:—

(૧) આપણા દેશમાં વર્ષા અને શીત ઋણમાં આ રોગ વધારે પ્રમાણમાં ફેલાતો જણાય છે.

(૨) આની સ્થિતિમાં ફૂલ વધારે સમય અટકાઈ જાય છે.

(૩) આપણા દેશમાં ઘેર જે પદ્ધતિથી સારવાર કરવામાં આવે છે તેમાં મૃત્યુ સંખ્યાનું પ્રમાણ સેંકડે પંદરનું આવે છે. સારે ઇસ્પિ-તાલમાં શીઘ્ર પ્રસવ કરાવવાને પરિણામે એજ પ્રમાણ સેંકડે ૩૦નું આવે છે. માટે કુદરત તથા સ્વભાવ પર આધાર રાખવો એજ આ રોગમાં હિતકર છે. સારા ને અનુભવી ડાકતર આ બાબતમાં કદી આ બે વસ્તુને તજી બીજા ભગતા પ્રયત્નો કરશે નહિ.

(૪) આ રોગમાં નીચે લખેલી હાલત ઉપર મૃત્યુ આધાર રાખે છે.

(ક) સ્પર્શજનિત દોષ હોય. (Sepsis)

(ખ) સ્ટેટિક પ્નેમોનિયા હોય. (Hypostatic Pneumonia)

- (ગ) વધારે પ્રમાણમાં તાવ હોય (High fever)
- (ધ) કમળો (Jaundice) હોય.
- (ડ) મૂત્ર બધું પડી ગયું હોય (Anuria)
- (ચ) વારંવાર તાણુ આવતું હોય
- (છ) સંતાન ! આબ્યા પછી તાણુ આવે તો સાધારણ રીતે અવસ્થા ભયંકર માનવી.

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન બીજાં અસ્વાભાવિક લક્ષણો અને તેના ઉપાયો —

૧. આંખે આંધારાં આવવા અગર પ્રદાશ દુખાવો:— ગર્ભિણીમાં લોહી ઓછું હોય, મેનેરિયા, જ્વર, પેટપીડ, પેસાબનો દોષ વગેરે નાના પ્રકારના રોગ હોય અને તેને કીધે તે દુર્બલ બની ગઈ હોય તો આ દુર્બલતાને ખાતર તેની આંખે આંધારાં આવે છે. અગર આંખે રાતો પીળો પ્રદાશ જુએ છે માટે આવે વખતે ઉપકાર રોગ દૂર કરવાના ઉપચાર કરવા. ચક્રિત આવતા જ આ રોગ દૂર થઈ જશે અને સ્વાભાવિક દૃષ્ટિચક્રિત પ્રાપ્ત થશે.

૨. કમળો — આખ મોં પીળાશ પડતા રૂઝનાં બની જાય, પેટમાં દુઃખાવો થાય.

ગર્ભને કીરે ગર્ભાશય ક્રમે ક્રમે વધતું જાય ■ અને તેથી કાળજી પર તેનું દબાણ થાય છે કાળજીમાંની પિત્તની થેલીની નળી ઉપર દબાણ થવાથી આ સ્થિતિ થાય છે આ સ્થિતિનો નિકાલ પ્રભવ થતા બાદ આપોઆપ આવી જાય છ અને તેમાં કંઈ ખાસ સારવારની જરૂર પડતી નથી

૩. ઊંઘ અગર અનિદ્રા — ગર્ભિણીના ચરીરમાં સંતાનની વૃદ્ધિ થતાં તેને કીધે એક પ્રકારનું ઝેર પેદા થાય છે એ ઝેર ધીમે ધીમે લોહીની સાથે ભળતું જણાય છે અને તેની અસર ચરીર પર થતાં કાં તો ગર્ભિણીની જીવ વધે છે અગર તો તેની જીવનો નાશ થાય છે

ઝાડો પેશાબ નિયમિત થાય અને જોરાક સહેલાઈથી પચે તેવી વ્યવસ્થા કરવાથી આ રોગ એને મેળે જતો રહે છે.

૪. ચાલતાં ફરતાં હાંફી જતું—આ ક્વળ નિર્મળતાનું લક્ષણ છે. ગર્ભાશયની વૃદ્ધિ ચતાં તેના ઉપરનાં બધાં અંગો ઉપર દબાણ પડવાથી સામાન્ય પરિશ્રમ કરવાથી થાક ચઢે છે અને તેથી હાંફી જવાય છે. આ રોગમાં ખાસ દવાની કમજ નજર નથી.

૫ લોહીનું ઓછાપણું—વધારે પડતો રક્તસ્ત્રાવ, મેમેરિયા, પેટપીડ અને પેશાબના રોગને લીધે આ રોગ લાગુ પડે છે. આ રોગને લીધે મોં, આંખ, ઓઠ, ગાલ વગેરે પર ફિકારા ફરી વળે છે. હાથ, પગ, આંખ, મોં પર સોજા ચઢે છે અને હાથપગ હલાવવાથી હાંફી જવાય છે. આ રોગની વૃદ્ધિ વધારે અમાણ્યમાં થાય તો પ્રસવ થયા પહેલાં અથવા પ્રસવ થયા પછી તરત ગર્ભિણી મરી જાય એવા સંભવો ઉભા થાય છે, એ માટે આંખ, મોં, ફિકાં દબાવ કે તરત ડોક સાગ દાકતરને બતાવી તેની દવા કરાવવી એજ ઉત્તમ છે.

લગભગ બધી ગર્ભિણીઓનો રોગ ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન ફિકા પડે છે. કારણ કે એ હાલત દરમિયાન લોહીમાં પાણીનો ભાગ વધારે હોય છે. એ ખાતર ધણી લેક્ટિકા ફિકારાને સ્વભાવિક માની બેસી રહે છે. પરંતુ આનો વખતમર અતિશય કરવામાં ન આવે તો ભારે અનિષ્ટ નિપજાવે છે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

૬ પેટમાં ઠોકર ફરકતું ન હોય—ગર્ભમાનું સત્તાન (શુણ) મૃત્યુ પામે તો તેનું ફરકતું બધ પડી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં સારા અનુભવી દાકતરની સલાહ લેવી દિતકારક છે.

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન લાગુ પડતા ચેપી રોગો—

ગર્ભ રક્ત પછી શુણ વૃદ્ધિ પામતું જાય તે દરમિયાન ગર્ભિણીની સ્વાભાવિક રોગ અટકાવવાની શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે. એ માટે

આવી પડવાનો સંભવ છે. માટે દાવણે દરેક કાર્ય જલ્દી જ સાવચેતીથી અને ચાંત ચિત્તે કરવું જોઈએ.

અણુની લીલા એવી મહાન છે કે બાળક જન્મે તે પહેલાં તેને ઈર્ષ પશુ પ્રકારનું અનિષ્ટ ન થાય તેની વ્યવસ્થા આપોઆપ થઈ જાય છે. પરંતુ અનુભવ એટલા જ્યાં બાળગીતરો હોય ત્યાં કે પોતાનું દોઢ ઝડાપશુ વાપરી દાવે કરીને નાના પ્રગરના રોગો પેદા કરે છે. આથીજ સ્પર્શ દોષથી પેદા થએલા ફેટલાક રોગો સંતાન જન્મે તે પહેલાં જ ફેલાયેલા આવમ પડે છે. ફેટલીક વેળા એ રોગો એવા બચકર હોય છે કે તેથી સંતાનનું જીવન ભવમાં આવી પડે છે. જો ધારે તો માતાપિતા સાવચેતી રાખી આવા બાળકોના પેન્ડ-માથી પોતાનાં બાળકોને અનાવાસે બચાવી લેવા શક્તિમાન બને.

(૧) ગરબી, ચાંદી અને અમેઠ કે ગોનોરિયાના રોગના જાતુએ માતાના યોનિમાર્ગમાં સતત રચા કરે છે. પ્રસવ સમયે એ જાતુ બાળકના શરીરને લાગુ પડે છે. માટે જો માતા આવા રોગથી પીડાતી હોય તેણે પ્રસવકાળ ઉપસ્થિત થાય તે પહેલાં સાવચેતી રાખી ઈર્ષ સારા દાકતરની સલાહ લઈ તે કહે તે પ્રમાણે વર્તવું.

(૨) યોનિદ્વારમાં નાના પ્રકારના દુષિતસાવ, જેવો કે પીગા રંગના ગળદા વગેરે થતા હોય તો ખાસ સાવચેતી રાખવાની જરૂર પડે છે.

(૩) દાવણની બેરકારીને લીધે ફેટલીક વાર સંતાનને દુઃસ્થાન થાય છે. દાવે પરનો મેલ સંપૂર્ણ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી પ્રસવ માર્ગમાં બાળગીદારા તપાસણી થઈ રહેજ નહિ એ રીતે પણ ઈર્ષ એવી રોગનાં જાતુ બાળકના શરીરને વગરે છે.

(૪) પ્રસવ વખતે ઈર્ષ વંત્ર અમર બન્યાથી જરૂર પડે તે સંજોગમાં બાળી પડતી વીમ મિનિટ ઉગત્યા પાણીમાં રહેવું

દેવું જોઈએ. જો તેમ ન કરવામાં આવે તો એ યંત્ર, કે ચરુદ્વારા દુષિત રોગનાં ખીજ પ્રસૂતિના શરીરમાં ફેલાય છે અને તે દ્વારા તેના જીવનનો નાશ થાય છે.

(૫) યોનિદ્વારમાં જો કોઈ પ્રકારનો દુષિત સ્તવ વળગી રહ્યો હોય અને તે બરાબર સાફ થયો ન હોય તો એ દુષિત પદાર્થ દાયણુ અગર દાકતરની આંખો કે અભિદ્વારા પ્રસવમાર્ગમાં અને ગર્ભાશયમાં પેસવાનો પુરેપૂરો સંભવ રહે છે. આવી રીતિમાં ટૂટણીક વેળા દાયણુ અને દાકતરને પણ સંકળ કરવું પડે છે.

(૬) અસ્વચ્છતા ખાતર જ સ્તિકાગૃહમાં પ્રસૂતિ પ્રાણુનાશક દુષિત જવર અગર ધનુર્વામાં સપડાઈ પોતાના જીવનનો નાશ કરે છે. ઉપલાં કારણો દૂર કરવા માટે નીચેની વ્યવસ્થા કરવાની ખાસ જરૂર છે જેવી કે—

(૧) ગરમી અગર પ્રમેદ હોય તો તેની બરાબર સારવાર કરવી. એ રોગ કોઈ સાગ દાકતરને ખતાવી તેની દવા કરવી. નહિ તો ગર્ભસ્ત્રાવ, રક્તસ્ત્રાવ વગેરે નાના પ્રકારના રોગથી ગર્ભિણી અને તેના ગર્ભમાં આવી રહેલા બાળકનું જીવન નષ્ટ થવાનો પુરેપૂરો સંભવ છે.

(૨) ખાસ પ્રયોજન ન હોય તો યોનિદ્વારમાં અથવા પ્રસવ માર્ગમાં કંઠી હાથ નાખવો નહિ. જો ખાસ જરૂર પડે તો બહુ સારી રીતે સાબુ વડે હાથ ધોઈ જંતુધન લોશન વડે હાથ સાફ કરી સાર બાદ કાર્ય કરવું વળી તે વખતે પ્રસવદ્વાર અને માર્ગ પણ સારી રીતે જંતુધન દ્રાવણના કુશલ દ્વારા ધોઈ નાખવું. આટલી ક્રિયા કર્યા બાદ પોતાનો સ્વચ્છ હાથ દાયણે પ્રસૂતિના યોનિમાર્ગમાં નાખવો.

(૩) સુવાવડ સગંધીના કાર્યોમાં રોકાએલી દાયણેએ એ ખામ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પોતાના હાથની સ્વચ્છતા ઉપર ગર્ભિણી અને તેના બાળકના જીવનમરણનો આધાર છે. એ ખાતર તેણે પોતાના બંને હાથ વારંવાર એન્ટિસેપ્ટિક લોશનવડે સારી રીતે ધોવા.

(૪) અત્ર અગર વન દ્વારા કઈ પ્રસવદ્વારમાં પ્રવેશ કરાવવું હોય તો તે ઝોજામાં ઝોજા અરધો કેટલકે ઉકળતા પાણીમાં રહેવા દેવું

(૫) નીચે લખેલી સ્થિતિમાં જનુન દ્રાવણ અગર લોશનદ્વારા પ્રસવદ્વાર અને માર્ગ ઉત્તમ રૂપે કુશલ્દવાર ધોવા જોઈએ એ વાત હંમેશાં માદ રાખવી જોવી છે -

(ક) પ્રસવદ્વાર અગર માર્ગમાં જો કોઈ પથુ અગરના ગળ્લા અગર દુર્ગંધયુક્ત સાવ વહેતો હોય

(ખ) જો પ્રસવવેદના ઉપસ્થિત થયા બાદ પીડા વધારે વાર ટકવાને લીધે ગર્ભિણી દુર્બળ બની જાય અને તેના પ્રસવદ્વારમાં બગતરા થવા માટે તો કુશ આપવાની જરૂર પડે છે સામાન્ય રીતે પ્રસવની ખીણ સ્થિતિમાં આવી અવસ્થા થાય છે ત્યારે પ્રસવમાર્ગ અને દ્વાર કુશલ્દવાર ધોવા એજ ઉત્તમ માર્ગ છે

(ગ) જો કોઈ પથુ સ્થિતિમાં દાવણને પ્રસવદ્વારમાં દાખ નાખવો હોય અગર અત્ર પ્રયોગ કરવાની તેને જરૂર પડે તો સપૂર્ણ સાવ એતીના ઉપાયો લેવા અને કુશ આપી તે કાર્ય કરવું

(ઘ) તાવ લવંકર હોય, રાત્રે નિયમિત લેધ ન આવતી હોય અને પ્રસૂતિની આખો, મોં, ચહેરા બહુ ખરાબ દેખાતો હોય તો લાપક દાકતરે કયા પ્રમાણે કુશનો પ્રયોગ કરવો ધનુર્વા યવાનાં કોઈ પથુ લણણ માલમ પડે તો તરતજ સારા દાકતરની સારવાર સ્વીકારવી

પ્રસવ બાદ કઈ કઈ સ્થિતિમાં કુશનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર પડે છે ? -

(૧) જો પ્રસવદ્વારમાં દાખ નાખ્યો દેવ અગર કોઈ પ્રસારતું મંત્ર અત્ર વાપર્યું હોય

(૨) જો ગર્ભમાંનું સંતાન અગર ફૂલ અથવા સંતાન પછા પેઢીનું અંદરનું પાણી દુષિત અથવા દુર્ગંધ યુક્ત હોય.

(૩) ગર્ભાશયમાંથી જો કોઈ પ્રકારનો દુષિત સ્રાવ થતો જણાય.

(૪) પ્રસવ બાદ જો સ્વાભાવિક સ્રાવ ચાલુ છે તે દુર્ગંધ યુક્ત હોય.

કુશને માટે દ્રાવણ અગર લોશન તૈયાર કરવાના નિયમો:-

(૧) સામાન્ય રીતે હિનું હિઝેલું પાણી જે બોક્ષમાં બોક્ષ અર્ધા ઠસાક સુધી હિઝેલું હોય અને તેની ગરમી 90° ફેરનહીટ જેટલી હોય તે વાપરવામાં આવે છે. પરંતુ ગર્ભાશયમાંના લોહીનો સ્રાવ બંધ કરવો હોય તો ચંદ્રદારા પ્રસવદાર અને માર્ગ તથા બહારની આમડીને કોઈપણ પ્રકારનું અનિષ્ટ ન થાય એવી અવસ્થા કરી 120° ફેરનહીટ ગરમીવાળું પાણી વાપરવું.

(૨) પોટાશ પર મેંગેનેટ, લાઇસોલ, ટિયર આયોડિન, સાઇલિન વગેરે વિશોધન દ્રવ્યોનાં દ્રાવણ વાપરી શકાય છે. તે તૈયાર કરવાની રીત નીચે આપવામાં આવે છે.

(ક) સાઇલિન (Cyllin) લોશન ૧ ગેલન પાણીમાં ૩ ઓંસ એ માત્રામાં વાપરવું. (ખ) લાઇસોલ (Lysol) એક ગેલન પાણીમાં ૧૩ ઓંસ એ પ્રમાણમાં વાપરવું (ગ) આયોડિન (Iodine) એક પાઇન્ટ એટલે સવા શેર પાણીમાં ૩ ડ્રામ વાપરવું. આ દ્રાવણોમાંનાં કોઈપણ એનિદાર અગર ગર્ભાશયનો અંદરનો ભાગ સાફ કરવા માટે વાપરવામાં આવે છે.

કુશનો ઉપયોગ:-

કુશ એટલે રબરની નળીવાળું એક ટિન અગર કાચનું લાંબુ પાત્ર. એ પાત્રને ૩ થી ૪ ફૂટ લાંબી રબરની નળી લગાડવામાં આવેલી હોય છે. આ નળીનો છેડો ગુલદાર કે ચોનિદારમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે તેને છેડે એકાદ નાની ટોટી જોડેલી હોય છે એ ટોટી

કાચની અગર સહેવથી અદર પેસી શકે તેવા ખીજા કોઈ પદાર્થની ખનાવેલી હોય. તે પછી મગદારમાં પ્રવેશ કરાવવા માટેની ટોટી એ કરતાં મોટી અને વાંકી હોય છે. આ કુશ વાપરતાં પહેલાં તે પછી બધું સ્વચ્છ કરી રાખવું જોઈએ. કુશમાં ખૂબ ગરમ લોચન નાખી નળાદારા વહેવા દેવાથી નળામનિ મેલ ધોવાય જાય છે. બર્જાસયમાં કુશ ખાવું હોય તો કુશ વાપરવાના બધા સાધનો ઉચ્છતા પાણીદ્વારા સાફ કરવા જોઈએ. પ્રત્યેક દાયણે આ એકાદ સાથે રાખવાની જરૂર છે.

(૧) ઝાડો કરાવવા માટે જે કુશની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તે નીચે લખ્યા પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવે છે —

ઉચ્છતા ગરમ પાણીની ૧૦૦ ડિગ્રી જેટલી ગરમી થાય એટલે સાણ વડે તેમાં ખૂબ ફીણ ઉત્પન્ન કરવા આવી સ્થિતિમાં રાગીને ડાખે પડખે સુવાડી નળીને હડે સહેજ વેસેલિન કે તેલ ચોપડવું પછી ગુલદારમાં તેનો પ્રવેશ કરાવી સહેજ ડાખી બાળુએ રાખવું. ઓછામાં ઓછું વીસ ઓસ કે એક પાઉન્ડ સાણનું પાણી આંતરડાના નીચલા ભાગમાં પ્રવેશ કરાવવું પછી કમાલ દ્વારા ગુલદાર દનાવી રાખી નળા બહાર કાઢી લેવી થોડી વાર આ સ્થિતિમાં રહેવા દેવાથી પાણી સાથે મગ વગેરે બહાર નિકળી જશે તે આંતરડું સાફ થઈ જશે.

(૨) ધોનીદાર અગર બર્જાસયમાં કુશ આપવાની રીત —

દાયણે હમેશાં યાદ રાખવું કે સ્વાભાવિક પ્રસવ વખતે ખાસ જરૂર ન હોય તો કદી કુશનો પ્રયોગ કરવો નહિ. અનુભવી દાકતર દાખર હોય તો તેની મલાહ મુજબ તેણે વર્તવાનું છે એ તે દાખર ન હોય તો આ નિર્ણયનમાં તેણે પોતાની જવાબદારી પુરેપૂરી મમત્ત ધાર્યે કરવાનું છે. દુનિયા પર જે જે મોટા પ્રયત્નશીલો આવી રહ્યા છે, ત્યાં સર્વત્ર એમ જોવામાં આવે છે કે સ્ત્રીના દાકતરો સ્વાભાવિક પ્રસવ પહેલાં અને પછી નગમો દુશ

દેવાના કાર્યને નિર્ધાર્ય કાર્ય ગણે છે. કારણ કે એ કાર્ય હમેશાં વિપત્તિજનક હોય છે. જો પ્રસવદ્વારની આગળ કાઈ દુષિત ધા, કિંવા કાઈ પ્રકારનું પદ જોવામા આવે તો આવી સ્થિતિમા કુશ આપવાની જરૂર છતાં એ દુષિત ધા અથવા પદમાથી કાઈ પણ પ્રકારનો એવ આગળ ન ફેલાય તે બાબત પુરતી સલાહ લેવાની જરૂર પડે છે.

નીચે લખેલી સ્થિતિમા પ્રસવવેદના ઉપસ્થિત થાય તે પહેલાં કુશ આપવાની જરૂર પડે છે -

(૧) જો પ્રસૂતિને બીજો કાંઈ પણ પ્રકારનો અસ્ત્રોપચાર કરવાની જરૂર પડે.

(૨) જો યોનિમાર્ગમાથી અથવા ગર્ભાશયમાથી કાઈ પણ પ્રકારનો દુષિત સાવ થતો હોય.

(૩) જો પ્રસવની બીજી સ્થિતિ લાગી મુદત સુધી ટકે અને બાળકની થેલીની અંદરનું પાણી (Liquor amnion) બહાર આવવા માટે અગર તે કાઈ પણ પ્રકારે સડી ગધાવા માટે.

પ્રસવ બાદ મતિવેધક કુશ વાપરવાના નિયમા:-

પ્રથમ પહેના કુશ વાપરવાની પ્રથા જોટલી નિશ્ચયે તેટલી જ બનકે તેથી પણ વધારે પ્રસવ બાદ કુશ વાપરવાની પ્રથા નિર્ધાર્ય છે એ ખાસ ચાક રાખવું. પ્રસવ વખતે કાઈપણ પ્રકારનાં દુષિત દ્રવ્યો યોનિમાર્ગમા હોય તો તે ગર્ભાશયમાના બાળકની થેલીના પાણીથી ધોવાઈ જાય છે અને કુશ પડતી વેળા જે સ્વાભાવિક રક્તસ્રાવ થાય છે તે દ્વારા સાફ થઈ જાય છે આ માટે પ્રસવ બાદ કુશ દેવાની સાધારણ રીતે હર્ષજ જરૂર પડતી નથી. જો કે કાંઈ કોઈ ખાસ સ્થિતિમા કુશ દેવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ એવે વખતે આ ક્રિયાને અતિશય મોટા આપરેશન જેવું માની બને તેટલી સાવચેતી રાખી કામ કરવું.

નીચે લખેલી સ્થિતિમાં પ્રસવ બાદ કુશ આપવાની જરૂર પડે છે:—

(૧) કુશ બહાર કાઢવા માટે જો ગર્ભાશયમાં હાથ નાખવામાં આવ્યો હોય.

(૨) સંતાન, કુશ અથવા થેલીમાંનું પાણી (Liq ammoniac) સહ્યું હોય.

(૩) ગર્ભાશયમાંથી કાર્ક પ્રકારનો દુષિત સ્રાવ ચલે હોય.

(૪) સ્તિશયકમાં કાર્કપિણ વખતે પ્રસૂતિનો સ્વાભાવિક સ્રાવ (સોડીઅલ ડિસ્ચાર્જ) કુર્ચીવાળો હોય.

ઉપર પ્રમાણે કુશ દેવાથી યોનિદ્વાર અથવા ગર્ભાશયનો અંદરનો ભાગ જંતુ વિનાનો બની જાય એ ખ્યાલ તદ્દન બૂલભરેલો છે. કારણ કે જે જંતુજન દ્રાવણદ્વારા અંદરનો ભાગ ધોવામાં આવે છે તે તરતજ પાણુ બહાર નીકળી જાય છે. તેને અંદર રહેવાનો એટલો સમય મળતો નથી કે જેથી અંદરના જંતુ મરી જાય. દ્રાવણના પ્રવાહના વેગ સાથે માત્ર જંતુઓ બહાર ધસી જાય છે એટલું જ. વળી એ દ્રાવણમાં જેટલા પ્રમાણમાં જંતુજન દ્રવ્ય વાપરવામાં આવ્યું હોય છે તેથી કેવળ તે પાણીને જ શુદ્ધ બનાવે છે. માટે કાર્ક પણુ સ્થિતિમાં ગર્ભાશયમાં હાથ, યંત્ર કે હથિયાર પ્રવેશ કરાવવું હોય તો અતિશય સાવચેતી રાખી કુશ આપવાની બ્યવસ્થા કરવી.

ગર્ભાશયમાં કુશ વાપરવાની રીત:—

(૧) પહેલાં યોનીદ્વારની આબુજાબુનો ભાગ પણ જલ્દી સારી રીતે સાબુના પાણીદ્વારા ધસી યોગ્યો કરી લેવો.

(૨) યોનીમાર્ગ જલ્દી સારી રીતે ક્લિયેલિન કે લાઇસોલ લોશનથી ધોવો. સ્થરબાદ એક ટુકડો સાબુ હાથમાં લઈ આંગળા દ્વારા સાફ કરવો અને પછી કુસની મદદથી એ માર્ગ ઉત્તમ રીતે ધોઈ નાખવો.

(૩) ઉપલી રીતે સ્વચ્છતા જાળવ્યા બાદ અતિ સાવચેતીથી ગર્ભાશય માટેની નળી કુશળા ટિનને લગાડી ટોટીનો ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરાવવો. આ પહેલાં કુશળા સાધનો બહુજ સંભાળ રાખી ગરમ, ઉકળતા પાણીમાં સ્વચ્છ કરી, તેને જંતુદૂન લોશન વડે સાફ કરવાં. પછી લોશનનો પ્રવાહ છોડવો અને એ પ્રવાહિત સ્થિતિમાં જ ટોટી ગર્ભાશયમાં દાખલ કરવી. કાઈ પણ પ્રકારનો ધા ન ચાલ તે તરફ ખાસ લક્ષ આપવું.

જો સ્પેકુલમ વંત્ર ન વાપરતાં અતિ ગરમ પાણી વડે ગર્ભાશયના ધા ધોવામાં આવે તો એ પાણી પ્રવાહિત થઈ પ્રસવદ્વાર અને તેની આજુબાજુ આવેલી આમડીને દગાડી તેના પર ફેલાવા પેદા કરે છે. આવી બેદરકારી રાખનાર દાયણુ કે દાકતર શિક્ષાપાત્ર ગણાય છે. માટે આ બધી બાબતનો વિચાર કરી દાયણુ કે દાકતરે વર્તવાની જરૂર છે.

૧૪

ગર્ભાવસ્થામાંની સ્થિતિ, સમય અને પ્રસવના દિવસોનો નિર્ણય

પૂર્ણ ગર્ભાવસ્થા સાધારણ રીતે ૨૮૦ દિવસ સ્થાયી રહે છે. ગર્ભ રક્ષાની શરૂઆતથી આ દિવસોની ગણતરી કરવામાં આવે છે. પરંતુ ગર્ભ બરાબર કંઈ તારીખે રહ્યો તે દિવસ નક્કી કરવાનું કામ કંઈ હોવાથી તે માટે બીજી પદ્ધતિ મુજબ વર્તવાની જરૂર પડે છે. તે પદ્ધતિ નીચે મુજબ છે.—

(૧) છેલ્લી વારે ઋતુસ્રાવ થયો હોય તેના પહેલા દિવસ સાથે દિવસ બેળથી સ્પર્શથી ત્રણ માસ પાછા ગણતાં જે તારીખ મળી

આવે, તે માસનો તે તારીખ ગર્ભિણીને મટે પ્રસવ થવાનો સંભવિત દિવસ ગણાય. આ ગણતરીથી પ્રમવની એકદર સરેરાશ તારીખ મળી આવે છે. કદી તે તારીખથી એકાદ અડવાડિયુ વેલા-મોકુ થાય એટલું જ.

(૨) ગર્ભિણીના પેટમાં જે દિવસે પ્રથમ ભૂણનું ફરકવું શરૂ થાય તે દિવસથી ૨૨ અડવાડિયા બદ કાર્પ પછુ તિયિએ સંતાનનો પ્રમવ થાય છે એટલે ચતુર ગર્ભિણી પોતે આ બાબતનો બરાબર નિર્ણય કરી શકે કે સામાન્ય રીતે ૪ થી ૪૫ માસનો ગર્ભ થાય એટલે ફરકવાનું શરૂ થાય છે.

(૩) પેડુની ઉંચાઇ પરથી પ્રસવના દિવસની ગણતરી-કુટીની સમાન્તર પેટ ડિયુ થયું હોય તો ગર્ભને ૭ માસ લગભગ પૂર્ણ થવા બાગ્યા છે એમ કહી શકાય. અને એ રીતે પ્રસવનો દિવસ નક્કી કહી શકાય.

૧૫

પ્રસવ પૂર્વે શું કરવું જોઈએ ?

(૧) ગર્ભિણી જે ઓરડામાં પ્રમવ કરવાની હોય, તે ઓરડા સારી રીતે, તૈયાર કરી રાખવો. કાગળ કે પ્રસ્તિતિશ્દના દોષથી જ પછી ગર્ભિણીઓ તથા તેના કુમાર્માં બચ્ચા નાશ પામે છે. પ્રસવિ અને બાળકના દિત ખાતર મગનમાં જે સૌથી સારો, લબ્ધિ, પદોળો, (ઓઠમાં ઓછા દર હાથથી ઓછી લંગાઈ પદોળાઈ દોરી જોઈએ નહિ) ઓરડો પર્મદ કરવો તેની બાળીઓ એવી રીતે દોરી જોઈએ કે પ્રમવ ને હવા તેમાં છટ્ટી આવ જ શકે, છતાં હવાનો કપાટો ગર્ભિણી કે બાળકના ચીર ઉપર ન ફાગે. ઓરડાનું બોલવનનું

અતિશય સુકાએવું હોતું જોઈએ. પાણી ઢોળાય તો તરત ચાટ્યું જાય એવી 'ખાન વગેરેની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. આજુબાજુ કોઈ પ્રકારની ગંદકી ખાસ કરીને ગાયો બાંધવાની કાઢ કે તબેલો હોવો જોઈએ નહિ. કારણકે આવા તબેલામાં ધનુર્વાનાં જંતુઓ મોટા પ્રમાણમાં વામો કરી રહ્યાં હોય છે અને તે પ્રસૂતિને અને બાળકને લાગુ પડતાં વાર લાગતી નથી. પાકુ મકાન હોય તો પ્રસવ પહેલાં તેને ઘોળાવી નાખવું. વાંસ અને છાપરાનું બાંધેલું હોય તો રસકપૂરના પાણીથી (Lotion Hydrarg Perchloride 1 in 5000) પીચાસરી વડે સાફ કરવું. ખિસચિગ પાવડર અથવા પચ્કલોરન જાતના પદાર્થ દ્વારા પણ આ કાર્ય થઈ શકે. ઝોરડાની અંદર વગર ખપની કોઈ પણ ચીજ રાખવી નહિ. બોંય પર સાદડી પાચરી સુવાડવાની ગોઠવણુ કઢી કરવી નહિ. કારણકે કેવળ ચરદી લાગવાથી ઘણી ગર્ભિણીઓ અને બાળકોને તાવ, ઉષ્મરસ વગેરે લાગુ પડે છે અને ઢટલાક રોગ એવા લાગુ પડે છે કે તે જિંદગી સુધી જતા નથી એકાદ ખાટલો આ વખતે અવરય વસાવવો જોઈએ અને પ્રસૂતિને તેના પરજ સુવાડવાનું ધ્યાનમાં રાખવું.

(૨) મિછાનાનાં કપડાં વગેરે બધું ઉકળતા પાણીમાં સારી રીતે બોળી રાખવું જોઈએ અને પછી તડકામાં બરાબર તપે તેટલું સુકાવા દેવું જે ઝોરડામાં પ્રસૂતિ થવાની હોય તે ઝોરડામાં અગાઉ કોઈ બાળક કે ગર્ભિણી ધનુર્વાથી મરી ગઈ હોય તો તે ઝોરડામાંની પ્રત્યેક ચીજ અને પથારીની વસ્તુઓ બરાબર ઉકળતા પાણીમાં સ્વચ્છ કરવાનું ધ્યાનમાં રાખવું. મિછાનું સખત તાપદ્વારા બરાબર સુકાઈ જાય પછી તેને એજ રીતે સ્વચ્છ કરેલાં કપડામાં વીંટી રાખવું ઝોરડાની દિવાલ અને બોંય પણ રસકપૂરના લોચનથી મોઈ નાખવી.

(૩) ગામડામાં અને શહેરોમાં વસતા મોટા વર્ગમાં એવી

માન્યતા ફેલાઈ રહી છે કે પ્રસૂતિને અડકવાથી અજડાઈ જવાય. આ માન્યતા એટલી હદ સુધી સ્ત્રીવર્ગની નસોનસમાં ઉતરી ગઈ છે કે મા, સાસુ કે નણ્ડ અધર્મ માની સુવાવડીને કોઈ પણ જાતની અડકીને કરવા જેવી મદદ કરવામાં પાછાં પડે છે. આ બાબતમાં તેઓને ખરી જાણણી આપી, આ પ્રસંગની ગંભીરતાનો બરાબર ખ્યાલ આપવાની જરૂર છે જે પ્રસૂતિ અને તેના બાળકના બધા માટે તેઓ જવાબદાર છે તેને મદદ કરવાથી તો ધર્મ થાય છે અધર્મ નહિ, એ વાત તેમને બરાબર હસાવવાની જરૂર છે એકાદ મામડીઅચ્છ, અણુષક દાખલના હાથમાં પ્રસૂતિને સોંપી દઈ દાં કરીને દુઃખ વહોરી લેવું એ કોઈ પણ રીતે ધન્ય જોગ નથી.

(૪) પ્રસવ પહેલાં બાળક ને તેની માતા માટે જે દાંઈ પદાર્થ જોઈએ તે બધા હાથવગા રાખવા. પ્રસવનો દિવસ નજીક આવે એટલે નીચેની ઓળે સંધરી રાખવી.

(ક) બાળક માટે:—

(૧) પુલ્લી બાંધવું પહેરણ, લગીટી, ગિજનું, નાનું સરખું ઓસીક

(૨) પેટ બાંધવા માટે બાંડિજનું કપડું, ૩ અને સિન્ડ.

(૩) શરીર પર યોગવા માટે કાપરેલ, સારી જાતનો સાથુ નં ૨ અને એક ડોળ પાઉડર.

(૪) નવરાવવા માટે ૨ માટીના કે છનેમલ કરેલાં ટબ.

(૫) છનેમલ કરેલ બે મોટા પ્યાલા.

(૬) નાડી કાપવા માટે સારી જાતની એક કાતર.

(૭) નાડી બાંધવા માટે પાતળી ફીત અગર પોયું સતર ગજ એક

(૮) એકલ કલોચ ગજ બે અગર કેટલાક વર્તમાનપત્રના મોટા કાગળો.

(૯) કેટલીક સેક્ટી પીન.

(૧૦) આંખમાં ટીપાં નાખવાની દવા.

(ખ) પ્રસૂતિને માટે

(૧) લોહી લૂછવા માટે કેટલાક સ્વચ્છ લુગડાંના ટુકડા.

(૨) પીડા સહન કરાવવા માટે મજબૂત કપડું.

(૩) પેટ બાંધવા માટે ઘડી વાળેલું કપડું અથવા બાંડિજ.

(૪) બોરિક ટ્રાટન, બોરિક ગ્રોજ અને બોરિક પાઉડર.

(૫) ટિયર આયોડીન ઓઈલ એક.

(૬) લાઇસોલ ઓઈલ એક.

(૭) પાણી ગરમ કરવા માટે હાંડવી, હાંકણી સાથે.

(૮) પાણી ગરમ કરવા માટે તૈયાર સપડી કે સ્ટેવ.

(૯) કુચ, જે પ્રકારની નળીઓ સાથે.

(૧૦) અસવદ્વારામાં રૂદ્ધારા દબાવું કરવા માટે કિત સાથે એક બેન્ડેજ.

(૧૧) ઝાઇલ કલોથ ગજ એક.

(પ) હાથણને જરૂરીઆતની ચીજો: આ ચીજો તેની બેગમાં તૈયાર હોવી જોઈએ. (૧) એક ધાત્રિ બોક્સમાં ઉદ્ધતા પાણી દ્વારા કાતર વગેરે સ્વચ્છ કરવા માટે એક હાંકણ સાથેની ટ્રે અને રિપરિટ લેમ્પ દ્વારા ટુંકામાં કાર્ય પતાવવાની વ્યવસ્થા.

(૨) ટિયર આયોડીન ઓઈલ એક.

(૩) કોસ્ટિક લોશન [અધોળ પાણીમાં ૪ રતિ કોસ્ટિક નાખેલું] આંખમાં ટીપાં નાખવા માટે.

(૪) કાર્બોલિક સાબુ.

(૫) નખ કાપવાની નૂરેણી અગર બીજું કંઈ સાધન.

(૬) નખનો અંદરનો ભાગ સાફ કરવા માટે નાની પીછી.

(૭) કુચ (જે સારી નળીઓ સાથે).

(૮) પેરિનિયમ સાધવા માટે સોય અને દોરો. {

આટલી ચીજો દાયણુ પાસે હાજર જોઈએ. અને પ્રત્યેક ચતુર દાયણુ કોઈપણ પ્રસૂતિ વેળા આટલી ચીજો ગણ્યા સિવાય બહાર પગ મૂકે જ નહિ.

૧૬

પ્રસવ વખતે શું કરવું જોઈએ ?

દાયણે પૂર્ણ માસે એકવાર ગર્ભિણીની બગાડર પરીક્ષા કરી જોરી. જો કોઈપણ પ્રકારની અસ્વભાવિક સ્થિતિ હોય તો તેણે સારા ફાક્તરની સલાહ લઈ પ્રસૂતિ કરાવવાની બ્યવસ્થા કરવી.

૧. પહેલાં તો ગર્ભિણી પેકુમાં દુગ્ધવાની ફરિયાદ કરે ત્યારે તે ફરિયાદ સાચી પ્રભવવેદનાની છે કે ખીજી કોઈ જાતની વેદનાની છે તે બાબત બરાબર તપાસી જોવું. પ્રસવત્રયયા નીચેના ચિહ્નો પરથી જણાય છે.

(ક) પ્રસવકાળ પહેલાં એકાદ બે અકવાડીએ પેટ બૂધી પડે છે. ગર્ભાશય નીચે નમી પડે છે અને તેનો ફરકાટ ઓછો થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં બાળકનું માથું પેકુમાં હાલકાં બંદર જે એક ખાડો છે તેમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેથી તેને દલાવી શકાયું નથી. આ વાત તપાસ કરવાથી સમજી શકાય છે.

(ખ) પ્રસવવેદના દબેલાં નિયમિતપણે થવા કરે છે અને નિયમિત સમય સુધી રહે છે. ફરી ફરીને તે નિયમિત રીતે થવા કરે છે, પરંતુ ખીજી ખોટી વેદનાને કોઈપણ જાતનો સમય હોતો નથી. તે કોઈપણ વખતે જોરથી થાય છે, જલદી થાય છે, થોડી વખત રહે છે,

વધારે વખત રહે છે. કુંકમાં તે વેદનામાં ક્રાઇપલુ જાતનો ઢંગધડો હોતો નથી. ત્યારે પ્રસવવેદનાં એકદમ નિયમિત હોય છે.

(ગ) પ્રસવવેદના નિર્તમ તરફથી શરૂ થાય છે, આગળ આવતી જાય છે અને પગ તરફ વિસ્તાર પામતી જાય છે; પરંતુ ખીજ વેદના લગભગ આખું પેટ વ્યાપી રહે છે અને તેની શરૂઆત હંમેશાં કૂંટી આગળથી થાય છે.

(ઘ) પ્રસવવેદના હંમેશાં ક્રમેક્રમે વધતી જાય છે. પરંતુ જોડી વેદના એકદમ વધતી જાય છે. પ્રસવવેદના પ્રથમ ૨૦ થી ૨૫ મિનિટને અંતરે, પછી ૧૦ થી ૧૫ મિનિટને અંતરે અને છેવટે ૫ થી ૬ મિનિટને અંતરે ઉત્પન્ન થાય છે અને ધીમે ધીમે એ વેદના વચ્ચેનો સમય ઘટતો જઈ વેદનાનો કાળ વધતો જાય છે.

(ઙ) પ્રસવવેદનાથી ગર્ભાશયનું મોં ઉઘડી જાય છે. તેનું ગળું ધીમે ધીમે પહોળું થતું જાય છે પરંતુ ખીજ વેદનાથી એ પ્રમાણે થતું નથી.

(ચ) કુશ વડે જાડો કરાવવાથી જોડી વેદના હંમેશાં આછી થઈ જાય છે. પરંતુ પ્રસવવેદના આવી સ્થિતિમાં જિલ્લી વધે છે.

૨. પ્રસવ વેદનાની ખાતરી થાય કે તરત નીચે લખ્યા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી:—

(ક) જે જે વસ્તુઓનો પ્રસવ વખતે જરૂર પડે છે તે બધી પ્રસૂતિગૃહમાં લાવી ગોઠવી રાખવી.

(ખ) બહુજી જીનું પાણી તૈયાર કરવાની સજ્જત કરવી અને એ પાણીનું વાસણ ઢાંકી રાખવાનું કહેવું એમ ન કરવામાં આવે તો પાણીમાં કરતર પડે ને તેની સ્વચ્છતા સાચવવાનો સિદ્ધાંત ન જળવાય.

(ગ) ગર્ભિણીને સુવાડવાના ઓરડામાં ખાટલો પાથરી તે પર પથારી કરવી. તે ઉપર એક સ્વચ્છ આદર કબર ઉપરથી માંડીને માથા.

સુધીના ભાગમાં બીજાવરી. બાકીના ભાગમાં એક ઓપ્તકલેખ ગર્ભિણીની કમર સુધીના ભાગ સુધી ત્રિજાવડુ.

(૫) ગર્ભિણી જોટલી વેદના સહન કરી શકે તેટલી તેને સહન કરવા દેવી. તેને સામાન્ય પ્રકારનું પરકામ અને દાસચાસ કરવા દેવી પરંતુ જ્યારે તેનાથી સહન ન થઈ શકે ત્યારે તેને ખાટલા પર ચત્તી સુરાઈથી જો ઝાડે બરાબર ન થયે હોય તો સાથુના પાણીના કુશ વડે મળભાગર ધોઈ નાખવો.

(૬) ગર્ભિણી વેદનાથી જ્યારે બહુજ કષ્ટ પામે ત્યારે તેને ઇંગિજા-પ્રમાણે ઊંઘારા કરવા દેવા પરંતુ જો એમ જાણવામાં આવે કે ગર્ભાશયનું મોં પડોળુ થયું છે અને પ્રસવ થવાને હવે વધારે વાર નથી તો તે વખતે ઊંઘારા કરવામાં સંયમ પગાવી કમર પર મજબૂત કપડું વીંટાળી જોરથી પકડી રાખવું ગર્ભિણીને પહેરવાનું કપડું બહુ ઢીલી રીતે પહેરાવવું ખુલતાં જરાપણ હેરાનગતી વેંચી ન પડે તેવું રાખવું એળી, કમળે વગેરે આ પહેલાં કાઢી રાખવાં.

૩ ઓરડામાંની પધારી અને ગર્ભિણીની સર્વ પ્રકારની પવિત્રતા તરફ ખાસ નજર રાખવાની જરૂર છે. ઓરડામાંનો વાયુ પણ વિગ્રહ હોવાની જરૂર છે. કારણ કે વાયુદ્વારા પણ નાના પ્રકારના રોગના જંતુઓ સુવાવડી અને બાળકને ગુકસાન કરે છે ધનુર્વા, સ્તિકાન્તર વગેરે ભાગ્યેજ મટે તેવા રોગો કેવળ અસ્વચ્છતામાં જ જન્મે છે. માટે જની શકે તેટલી સ્વચ્છતા જાળવવી અને શોધન કાર્ય દ્વારા જની શકે તેટલાં જંતુઓનો નાશ કરવા તત્પર રહેવું જ્યારે બાળક ગર્ભાશયમાંથી બહાર આવે છે, ત્યારે પ્રસવ માર્ગ ખુલ્લો થઈ જાય છે અને તે સમય દરમિયાન એ માર્ગ અનેક ચેપી જંતુઓ શરીરમાં રાખત યાય છે માટે આ વખતે બરાબર સાચવેલી રાખવાની જરૂર છે.

રોગોના જંતુ કંઈ હવામાં જ હોય છે એમ માનવાનું નથી. પાણીમાં, જોરાકમાં, પચારીમાં, શરીરમાં, ધરની દિવાલો પર વગેરે સર્વત્ર તેનો વાસ છે. માટે વાયુ, જલ, કપાં, શરીર, ધરની દિવાલ બધું હમેશાં જંતુથી પ્રવાહી વડે સાફ કરવાની વ્યવસ્થા કરવી. વળી કેટલાક રોગો એવા છે કે જેનાં જંતુ કેવળ પડેલા ધા દ્વારા શરીરમાં દાખલ થાય છે અને રોગ પેદા કરે છે. આ રીતે ધનુર્વાનાં જંતુઓ બાળકની નાળ કાપતી વેળા જે ધા પડે તે દ્વારા અને માતાનું પ્રસવદ્વાર તૂટી જે ધા પડે છે તે દ્વારા બાળક અને માતાના શરીરમાં દાખલ થવાનો સંભવ છે અને જો તેવા ધાને જંતુઓ દવા વડે ખરાબર સાચવવામાં ન આવે તો આવા રોગથી બાળક અને માતા કોઈપણ રીતે બચી શકતા નથી. ગર્ભિણીના સ્વાભાવિક પ્રસવનાં ચિક્કો નજરેનજર જોવામાં આવતાં હોય તો કદી પણ નાડી પરીક્ષા કરવી નહિ. અનાડી દાયણુ આ બાબતનું શિક્ષણ પામેલી હોતી નથી અને તેથી તે સમજી શકતી નથી કે તે પોતે કેવાં ગરવાજખી કામ વડે હમેશાં સુવાવડીને કાયમનું નુકસાન કરી બેસે છે. પ્રથમ તો બાળક ન્યારે બહાર આવે છે ત્યારે પ્રસવનો માર્ગ પહોળો થાય છે અને તેના માથાના દબાણથી પ્રસવમાર્ગ ખુલી જાય છે. વળી બાળક જન્મતી વેળા પ્રસવદ્વાર ફાટી જાય છે અને એ માર્ગમાં બે જગાએ ફાટ પડી ધા પડે છે. આ સ્થિતિમાં નાના પ્રકારના એપી રોગનાં જંતુ એ ધા દ્વારા શરીરનાં પ્રવેશ કરે છે. બીજાં એ કે ગામડિયણુ દાયણુના અસ્વચ્છ દાય અને નખમાં બહુ પ્રકારના રોગના જંતુ અર્થે હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ કારણે પણ સ્વાભાવિક પ્રસવ વખતે એ પ્રસવમાર્ગમાં અથવા દ્વારમાં કોઈ પ્રકારના દુષિત પદાર્થ સાથે દાય અગર દયિયાર પ્રવેશાવવું નહિ એજ દિતકર છે. બહુ જ સાવચેતીપૂર્વક પણ અનાડી દાયણુને કદીપણ યોનિમાર્ગમાં દાય નાખવા દેવો નહિ. દાયણોની બેદરકારીને લીધે કેટલીય સુવાવડી સ્ત્રીઓને તાવ આવે છે. બાળકની નાળ પાકે છે. કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓને લીધે હમેશાં રોગો

બને છે તો કાંઈ હમેશને માટે વધ્યા બને છે આવા આવા અનેક નુકસાનો અણુસમજી દાયણી સામાન્ય જૂલને માટે ભોગવવા પડે છે એકલા કલકતા સહેરમા દર વરસે લગભગ પચસોથી વધારે ગર્ભિણીઓ આવા એવી રોગોથી મરણ પામે છે તો પછી આખા હિંદુસ્તાનની વાત શી કરી ? જે જે ગર્ભિણીઓની સુવાવડ ધર્મસ્થિતાઓમા કરાવવામા આવે છે તેના ૫૦-૬૦ વર્ષના અનુભવ પરથી જણાય છે કે જે જે ગર્ભિણીઓને સ્વાભાવિક પ્રસવ કરાવવામા આવ્યો છે તેને આવા એવી રોગો મુશ્કેલ લાગુ પડ્યા નથી પરંતુ જે રોગી, દાયણીને બતાવ્યા પછી ત્યાં આવે છે તેમને સૂતિકાન્વર લાગુ પડતો જેવામા આવ્યો છે આ બાબતમા કેવળ નિયમ અને અભ્યાસ જ ગમવાની જરૂર છે આમા કંઈ મોટી ધાડ મારવાની નથી કંઈ કોઈ ખાસ અમરતી તરફીમ દર્શાવવાની જરૂર પડતી નથી કેવળ સ્વચ્છતા, કેવળ કુરસદ્દર્ત અનુસરણ, આ સિવાય બીજી કંઈ જ નથી પવિત્રતા ને સ્વચ્છતા એ જે ધર્મમા હાડોહાડ ઉતરી ગયા છે સ્વચ્છતા ખાતર જે માણસો દિવસમા એક કરતા વધારે વાર બર શિઆળામા પણ નહાવા તૈયાર થાય છે તેઓ પ્રસવશુદ્ધમા અલગાધ જવાની બીધી કેવળ સ્વચ્છતા જળવવાનું પવિત્ર કાર્ય કરતા પણ ઠરે છે આથી વધારે અધ પતન બીજી કયુ હોઈ શકે ! જે દેશમા સુવાવડીના ખાટલા નીચે પડેલો પુત્રો શારીરિક અશક્તિથી દુર્બળ થએલી સુવાવડી સિવાય બીજી કોઈ કાઢવા તૈયાર ન થાય એ દેશમા સુવાવડી અને બાળકના મૃત્યુનું પ્રમાણ ભવંકર રીતે વધતું જાય એમા કંઈ નવાઈ નથી

૪ પ્રમવદ્ધારનો પાછો ભાગ જ્યારે સતાનના માથાનું દળાણ વધી પડે છે ત્યારે અકસ્માત ગિરાઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે માટે દાયણે પ્રસવ વખતે એ રથને પોતાનો હાથ એવી તરફીજથી રાખવો કે પીડા વખતે સહેજ દળાણ કરવાથી આ પાછલો ભાગ જેને અકેશમા "પેરનિયમ" ના નામથી ઓળખવામા આવે છે તે ગિરાઈ ન જાય,

પ્રસવ વખતે કયા ઉપાયો વડે ચેપી રોગ અટકાવી શકાય ?-

આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહત એટલું જ કહી શકાય કે જે સ્થિતિમાં રોગનાં જંતુ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તે સ્થિતિમાં જ એવા ઉપાયો લેવા કે જેથી એ જંતુઓનો નાશ થાય. સામાન્ય રીતે એવા ચેપી રોગનાં જંતુઓ ત્રણ રીતે શરીર પર આક્રમણ કરે છે,

(૧) ચેપી રોગનાં જંતુ આપણા અસ્વચ્છ હાથ કે અસ્વચ્છ હથિયારો વડે અંદર પ્રવેશ કરે છે. માટે આ સમયે એમાંનું કોઈ વાપરવું પડે તો નખ કાપી નાખવા, હાથ સારી રીતે સાબુ કે ખસ દ્વારા ધસી નાખી રસકપૂરના પાણીમાં ત્રણથી ચાર મિનિટ યોગ્ય રાખવા. કાઠપિણુ ભતના ચેપી રોગથી પીકાતા રોગીની તપાસ કરી આબ્યા પછી નાહી લેવું અને હાથ લોશનથી ઘોઈ સ્વચ્છ ધોઝિલા કપડાં પહેરી લેવા. પહેરણ અગર કોટની બાંધ કોણી ઉપર ચઢાવી ફેવી અને પછી હાથ સારી રીતે સ્વચ્છ કરી પ્રસવ કાર્ય પર હાજર થવું. હાથ પર એવી રીતે સાબુ ધસવો કે જેથી તેલની અસર રહે નહિ. વળી કોઈ પણ પ્રકારનું તેલ વાપરવું નહિ. ગામડામાં હાથો જે તેલ વાપરે છે તે તેલની તપાસ કરતાં તેમાં ધણું જંતુઓ માલમ પડ્યાં છે. એ જંતુઓમાંનાં કેટલાંક તો ખાસ ચેપી રોગ ઉત્પન્ન કરવામાં સહાયશીલ થાય છે. એ ખાતર કાઠપિણુ પ્રકારનું તેલ વાપરવું એ સારું નથી.

(૨) હથિયારો વગેરે શુદ્ધ કરવામાં ન આવે તો ગર્ભાશયમાં રોગનાં જંતુ પ્રવેશ કરે છે. માટે અત્યેક વાપરવાનું હથિયાર ઉચ્ચતા પાણીમાં રાખી શુદ્ધ કરી લેવું અને તે પછી વાપરવું.

(૩) ગર્ભિણીના પ્રસવ માર્ગમાં કોઈપણ પ્રકારના એપી રોગનાં જંતુ અગાઉથી પેસી ચૂક્યા હોય 'અથવા' પ્રસવકાળ વખતે બેદર-કારીથી પ્રવેશ કરે તો ખાસ તુકશાન થવાનો સંભવ છે. માટે પ્રસવ માર્ગમાં કોઈપણ પ્રકારનો દુષિત સાવ થતો હોય અગર ઉપસાં કારણે સખખ તે માર્ગ 'દુષિત' થાય તો કુસના પ્રયોગ વડે પ્રસવ માર્ગ વિશુદ્ધ બનાવી લેવો. પ્રસવદ્વારની આલુબાલુ જે નકામા વાળ ઉઘ્યા હોય છે, તેમાં અનેક પ્રકારનાં જંતુઓ હોઈ શકે. માટે સાણવની પદ્ધતિ તેને સાફ કરી નાખવા એ ઉત્તમ છે. સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં કુદરતે એવી અનુકૂળતા સરભરી છે કે યોનિમાર્ગમાં કોઈ-પણ પ્રકારનાં એપી જંતુઓ રહી શકે જ નહિ. અને એથી તેને કુશ વડે સાફ કરવાની જરૂર પડતી જ નથી. માટે બંદરના લાગને જેમ અને તેમ ન અડકાય તેમાં જ મળ્યું છે. એ વાતે પ્રત્યેક કાયજે અને પ્રસૂતિ વખતે હાજર રહેતી અનુભવી સ્ત્રીઓએ યાદ રાખવાની છે.

સોલ લોશન : હાથ, હથિયાર, પ્રસવમાર્ગ ધોવાને માટે, એમ તેના પર લખી રાખવું.

(૨) આયોડિન લોશન. અગાઉ કહ્યા પ્રમાણેની માત્રામાં તૈયાર રાખવું. તે લોશનનો ઉપયોગ પ્રસવમાર્ગમાં કુદ આપવા માટે કરવામાં આવે છે.

(૩) ટિયર આયોડિન, હાથ ધોઈ હાથ પર ચોપડી સુવાવડીના પ્રસવદ્વાર અગર બાળકની નાડી પર લગાડવા માટે.

(૪) મેથિલેટક સ્પિરિટ : જે પાત્રમાં પ્રસવ કરાવવાનાં સાધનો કે હથિયારો રાખવામાં આવે, તેમાં થોડોક સ્પિરિટ નાખી પાત્ર દલાવવું. પછી દીવાસળીની સળી સળગાવી તે પર ફેરવવી. આમ કરવાથી પાત્ર વિશુદ્ધ બનશે.

(૫) કોસ્ટિક લોશન : અધોળ ગુલાબ જળમાં ૨૫ રૂતિ કોસ્ટિક મેળવી કાળા કાગળ વડે શીશી બરાબર વીટાળી તેના પર લખી રાખવું કે “બાળકની આંખમાં નાખવાનાં દીપાં.”

(૬) બોરિક લોશન : સવા શેર ઉકળતા પાણીમાં એક ઓંસ બોરિક એસિક મિશ્ર કરી એક બોટલમાં ભરી તે પર લખી રાખવું કે “બોરિક લોશન” બાળકનું મોં, આંખ અને સુવાવડીનાં સ્તન ધોવા માટે.”

૧૯

પ્રસવ વખતે પાળવાના નિયમો

૧. સુવાવડી માટે :—

(૧) પ્રસવ પહેલાં બહુ જ સારી રીતે ઝાડો સાફ આવી જવો જોઈએ. એ વખતે જુલાબ લઈ ઝાડો સાફ રાખ્યો હોય તો વેદન

જોઈ શકાય છે, અને પ્રસવ પૂર્વે કુખ પશુ જોઈ મોવગત પડે છે આ માટે જ વેદના ચર્ચા સર ચાપ કે તરત ચાર ચમચી કેરડર જોઈ (એરિડિ તેલ) પીવાની હેલુ, અથવા કુશદારા મળદાર સાફ કરવું

(૨) પ્રસવ વેદના સર ચાપ કે તરત ઘન્ટી દાયણ કે દાકારને ખબર આપવાની તૈયારી કરવી

(૩) દાયણ આવે કે તરત તેની આંગળી પર પહેરેલી વીંટી કે જેવું ખીજી કઈ કદાવી નાખવું પછી નરેણી દ્વારા તેના નખ દાખીને કાપી નાખવા કારણ કે એ નખમાં ભરખ રહેતા મેલમા અનેક જાતના જીવજો માલમ પડે છે ત્યાર બાદ સાથુ અને પાણી વડે બંને હાથ કિતમ રીતે ધોવાવવા ત્યાર બાદ નવરાવી, વસ્ત્ર બદલાવી ઘોઝેલાં અગર ઊના પાણીમાં ઊઝાળી સ્વચ્છ બનાવેલા સ્વચ્છ કપડા પહેરવા આપવા અનેક સ્થળે આથી બરાબર ઉવગી બવસ્થા કરવામાં આવે છે અને તેથી તેના પરિણામ બહુ ખરાબ આવે છે

(૪) સુવાવડીને હમેશાં ઉત્સાહ આપવો અને તેની આગળ કોઈપણ જાતના કષ્ટાધીને પ્રસવ ચવાનાં દષ્ટિ આપવા નહિ. જે કઈ ચાય તે બધું સ્વાભાવિક છે એવી જાણ તેના મનમાં પર પાડવી.

(૫) ખાવાપીવાનું સ્વાભાવિક રીતે જેમ ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દેવું પરંતુ જે કોઈ એવી રીતે વર્તવા ન હિંચે તો તેને ગરમ દૂધ, ફળફળાદિ, બિરકુ અને હલવો આપવો

(૬) પ્રસવ વેદના દિવસના વખતમાં ઉપડે તો કા તો સુવાવડીને બેસાડી રાખવી અમર તો બને તેવું હલકું કામ કરવા દેવું અને ત્યાં સુધી તેનું ધ્યાન બીજી દિશામાં દોરી જવું જે વેદના સર ચર્ચ ચાપ તો તેને બિજાનામાં આરામ કરવા દેવો એક વાર વેદના ઉપડી રાત ચાપ ત્યારથી તે ફરી પાછી ઉપડે તે સમય દરમિયાન બને તેટલો વિશ્રામ આપવા પ્રવર્તન કરવો

(૭) પ્રસૂતિગૃહમાં વધારે માણસો રહેવા દેવાં નહિ. ત્યાં નક્કી ગોઠવ કરવા દેવી નહિ. ઓરડામાં પ્રકાશ ઝાંખો રાખવો. તેલની બત્તી વાપરવી એ વધારે સારું છે. ઉગ્ર પ્રકાશ આરામમાં આંતરે નાખે છે.

(૮) ગર્ભાશયનું મુખ સંપૂર્ણ ન ખૂલે ત્યાં સુધી દાખણને ગર્ભિણીને પ્રસવ માર્ગ તપાસવા દેવો જ નહિ. ગર્ભાશયનું મુખ ખુલ્લી નામ ત્યાર બાદ ગર્ભિણીને હાલવાચાલવા દેવી નહિ. તરત જ સ્વચ્છ આદર, શેતરંજી અગર છુગડાનો કકડો કે જે ઘોઝેલા હોય તે અગર ગાદલા પર 'ઓર્થો ક્લોથ' અગર 'મેકિનટોસ' પાથરી, ગર્ભિણીને ચત્તી સુવાડવાનો બહેબરત કરવો. પછી પીડા સહન કરવા માટે ને જોરથી કરાંઝવા માટે જમીનનો આધાર ન લેવાય એવું હોય તો જળા અગર ખાટલાના પાયા પર કપડું બાંધી તેને જોર કરવાનું કહેવું. કપડું બાંધ્યા સિવાય જોર કરવાનું કહેવું નહિ. કારણ કે ક્રાંતિપિણુ જાતના ટેકા વગર જોરથી કરાંઝવાથી ગર્ભિણી બહુ જ દુર્બળ પડી નામ છે. જોરથી કરાંઝતી વેળા એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે વેદના ઉપડે તે સાથે કરાંઝવું એ વધારે ઉચિત છે. વળી કમર પથારી પરથી ઊંચી કરી કરાંઝવું નહિ. કારણ કે એથી પ્રસવદ્વાર સંકોચાઈ પ્રસવ થવામાં વાર લાગે છે અને દહાય સંતાન બહાર આવતી વેળા પ્રસવદ્વાર ચિરાઈ નામ છે.

(૯) કોઈ કોઈ રથએ પ્રસવ વખતે પ્રસવદ્વારમાં અને પ્રસવ માર્ગમાં તેલ અગર ઘી ચોપડવામાં આવે છે. અસ્વચ્છ હાથે અને અસ્વચ્છ પાત્રમાંથી તેલ વગેરેનો ઉપયોગ કરવાથી ગર્ભિણીનું લોહી દુષિત હોય તો સતિકાળ્વર અને ધનુર્વા લાગુ પડવાનો ખાસ સંભવ રહે છે. માટે પ્રસવ માર્ગમાં આવી જાતના કોઈપણ દુષિત પદાર્થ ન ચોપડવા એ જ વધારે સારું છે.

(૧૦) દાણે પોતાની તૈયારી પોતે જ કરી લેવી. તેને જે જે

ચીજની જરૂર પડે તે સધરી લેતી અને પાણી ઉતું કરવાની ગોઠવણુ પણ પોતાની દેખરેખ નીચે કરાવવી. એકાદ સ્વચ્છ કાતર અને અર્ધો હાથ લાંબો ત્રણ સેરવાળો સુતરનો દોરો અગાઉથી ઉના પાણીમાં ધોળા રાખી તૈયાર રાખવો.

(૧૧) સુવાવડીનું પેટ બાંધવું:—પ્રસવ બાદ સુવાવડીને ઘોવા લજ્જાનું કામ પૂર્ક થયા બાદ મજબૂત કપડાં વડે તેનું પેટ બાંધી દેવું. આવી રીતે કરવાથી તેને આરામ મળે છે અને પેટ મોટું થવાનો સભવ રહેતો નથી. પેટ પર બાંધવાનું કપડું મજબૂત હોવું જોઈએ. તે બે હાથ પહોળું ને ત્રણ હાથ લાંબુ હોવું જોઈએ. લંબાઈમાંથી બેવડ વાળતાં તે એક હાથ પહોળું રહેશે. સુવાવડીને ચત્તી સુવાડી તેની કમર નીચે આ બેવડ વાળેલું કપડું પાચરી અને છેડાનું અડક હાથ કપડું વચમાંથી ચીરી નાખવું પછી અને તરફના અડક છેડો લઈ સુવાવડીના પેટ પર સારી રીતે એક ઉપર એક આવે તેમ વીંટાળી દેવા. સાર બાદ ખીજા છેડાને પાછા મધ્ય ભાગે ચીરવા અને તેને એક ખીજા સાથે ઉપર લાવી ઉપર નીચે બાંધી દેવા. પેટના ઉપરનો બંધ ટીલો રાખવો કે જોથી સુવાવડીની જરૂર પર દબાણ ન થાય અને ખાવામાં અડચણ ન પડે આ પ્રમાણે બધ બાંધતી વેળા ઢોઈ પણ પ્રદારનાં 'પેડ' વાપરવાની જરૂર પડતી નથી. પેટ બાંધ્યા બાદ સુવાવડીની કમર પર એક પહોળી પટ્ટી બાંધી તેની સાથે લગાડી જોડાવી દેવી. પ્રસવ પછી લગભગ સાત દિવસ સુધી આ પ્રમાણે પેટ બાંધી રાખવાની જરૂર પડે છે. પેટ પર બાંધેલું કપડું લાંબાઈ બધ થયે તે તરત બદલી નાખવું.

૨. બાળક માટે

(૧) નાળ બાંધવો કે કાપવો:—પ્રસવવેળા સર થાય કે પૂરત નાળ બાંધવા માટે અર્ધો હાથ જોડેલો બેવડો સુતરનો દોરો

અને નાળ વધારવા માટે એક સારી જાતની કાતર ગરમ ઉઠળતા પાણીમાં બોળી રાખી તૈયાર રાખવી. સંતાન જન્મે અને તેની નાળના ધડકારા થતા બંધ થાય એટલે ડૂંટીથી બે આંગળ દૂર સ્વચ્છ કરેલા સ્તરદ્વારા નાળ સતત રીતે બાંધી દેવો. સાર બાદ ખીજ તાંતણા વતી એ બંધનથી બે આંગળ ઉપર એક ખીજ સતત બંધન બાંધવું. આ બંને બંધ વચ્ચેથી ઉઠળતા પાણીમાં શુદ્ધ બનાવેલી કાતરદ્વારા નાળ કાપી નાખવો. કાપી નાખ્યા પછી એ કાપેલા નાળના મુખ પર પીછી દ્વારા ટિચર આયોડિન લગાડવું. પછી સૂકા લુગડાનો દુકડો અથવા ફલાસિન વીંટાળી બાળકને સુવાવડીથી લુદું સુવાડવું. આ પ્રમાણે લુદું પાખા પછી જો નાળમાંથી લોહી પડતું જણાય તો પેલા બાકી રહેલા ત્રીજા સ્તરના તાંતણાવડે ફરીથી એક બંધ બાંધવો. નાળ બાંધવાની બુલથી જ બાળકની ડૂંટી પાકે છે. કોઈ કોઈ સ્થળે લોકોની એવી બૂલભરેલી ધારણા હોય છે કે ફક્ત પાખા પહેલાં નાળ વધારવામાં આવે તો તે છાતીયે ચઢી જાય છે. પરંતુ આવી માન્યતાને વશ થઈ કોઈએ નકામું બાળકને કષ્ટ આપવું નહિ. નાડીના ધડકારા બંધ થાય કે તરત નાળ વધેરી નાખવો. વળી કોઈ સ્થળે નાળ બંધ બાંધ્યા સિવાય વધારવામાં આવે છે. અને પરિણામે ડૂંટીમાંથી જોઈએ તે કરતાં વધારે લોહી પડે અને તેને પરિણામે કદાચ બાળક મરી પણ જાય છે.

(૨) બાળકનું પહેલું નાવણું:—સુવાવડીને કરવાના તાત્કાલિક ઉપચારો પૂરા થયા બાદ બાળકને નવરાવવું. આ બાબતમાં પહેલી સલાહ એ રાખવી કે તેના શરીર પર જરા પણ પવનનો અપાટો લાગે નહિ તેવી વ્યવસ્થા કરવી. સાર બાદ ૩ અગર ગરમ કપડાના દુકડા વડે કોપરેલ અગર મીઠું તેલ તેના આખા શરીર પર સારી રીતે ચોળવું. બાળક ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન પાણીમાં વાસ કરે છે. એ માટે તેના શરીર પર એક જાતનો મીઠુ જેવો પદાર્થ જોવામાં

આવે છે. પહેલીવાર નવરાવતી વેળા આ પદાર્થ સારી રીતે સાફ કરવામાં ન આવે તો એકાદ બે દિવસ પછી એ સુકાઈ બાળકના શરીર પર દુર્ગંધ ફેલાવે છે. પાણી અને માણુથી આ પદાર્થ દૂર થતો નથી. એ માટે તેલ વાપરવાની જરૂર પડે છે. બાળકના નિર્તબ્ધ, મૂત્રસ્થાન, કાન વગેરે અંગેશમાં આ પદાર્થ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. એ માટે એ રથજે તેનું વધારે પ્રમાણમાં લગાડવું ને યોગ્યું. સરસવતું તેનું ઉચ્ચ હોય છે માટે તે તેનું બાળકના કામળ અંગ પર યોગ્યવાથી તેની આમડી લાલ ચર્મિત્વ છે અને પાછળથી શરીર પર ઝીણી ઝીણી અગાર્ધઓ નીકળે છે. આથી બાળક નકામી પીડા ભોગવે છે. કોપરેલ હમેશાં ગરમ કરી વાપરવું. તેલ વાપરતી વેળા તે તેની આંખમાં ન જાય એ બાબતની ખાસ સલાહ રાખવી. તેલ યોગ્ય પછી સાબુ અને ગરમ પાણી વડે એ તેલ સાફ કરી નાખવું. બાળક સહન કરી શકે તેવું નવશેકું પાણી લેવું. આ બાબતમાં ખુરદુ ખાન ન આપવાથી બાળકને શરીરે ફેલા પડે છે. નવરાબ્યા બાદ તેવું આખું શરીર સારી રીતે લૂછી નાખવું. કોઈપણ રથજે પાણી ન રહી જાય તે ખાસ તપાસવું.

બાળકને દરરોજ નિયમિત વખતે નવરાવવું. અને ઉકાળેલું કોપરેલ કે એરિકિઆ વડે તેની નાજ સારી રીતે ભીંજવી રાખવી. આથી નવરાવતી વેળા તે ભીંજશે નહિ શરૂઆતથી જ પ્રકાશ, પવન અને પાણી સહન કરવાની ટેવ પાડવાથી બાળકનું આરોગ્ય સાફ રહે છે અને સાધારણ ઠંડી લાગવાથી લાચકર ન્યુમોનિયા જેવા રોગ તેને લાગુ પડતા નથી સ્વાભાવિક આબોહવામાં બાળક ઉછરે તો તેને રોગ બહુ થોડા લાગુ પડે છે.

(૩) નાજની સારવાર:—પહેલી વાર નવરાબ્યા પછી બાળકને નાજ સારી રીતે તપાસવો. જો તેના પર લોહી જણાય તો અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે તેના પર બીજો બંધ લેવો. પછી દિવસ

આયોડિન ચોપડવું. સાર જાદ ભૌતિક કોટન અગર સિંટદારા વચ્ચે એક છિદ્ર કરી ફૂટી તેમાં ભરાવી ભૌતિક પાઉડર છાંટી સારી રીતે બેડેજ કરી દેવાનું લક્ષમાં રાખવું.

(૪) બાળકનો પોશાક:—બાળકનો પોશાક તદ્દન સદૌ સીધો હોવો જોઈએ. શિયાળામાં ગરમ કપડું વાપરતાં સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. નકામા કપડાંથી બાળકને કષ્ટ થાય છે અને શરીર પર નકામી ફેડધીઓ થાય છે. તેને પહેરાવવાનું પેરણ તદ્દન ઢીલું હોવું જોઈએ. અપોચપ-લુગડાંથી તો સદા દૂરજ રહેવું. બટન કે દોરી બાંધવાનાં કપડાં પણ ઠાઠતાં સુગમ ન પડે તેવાં હોય તો ન પહેરાવવાં.

(૫) સૂતિકાગૃહ:—સૂતિકાગૃહનાં બારી બારણાં બંધ રાખી કદી તેમાં અગ્નિ સજાગવો નહિ. એથી હવા બગડે છે અને હવા બગડવાથી સુવાવડી અને બાળક બંનેનાં મોત થવાના સંભવ ઉભા થાય છે. સ્વચ્છ હવા પુરતા પ્રમાણમાં ન મળે તો પ્રાણિમાત્ર જીવી શકતાં નથી. આ સદૌ વિચાર દરેકના મગજમાં આ વખતે આવવો જોઈએ. તો પણ ઠંડીના વખતમાં ચોરડાની ગરમી ટકાવી રાખવા માટે ચોરડામાં અગ્નિ રાખવો પડે તો તે ધૂમાડા વિનાનો તદ્દન નરધમ હોવો જોઈએ. વળી તેનાથી બનતી ખરાબ હવા જવા માટે ને બહારની સ્વચ્છ હવા આવવા માટે ચોરડાની ચોમેરનાં વેન્ટિલેટર ઉઘાડાં રાખવાં જોઈએ. બંધિયાર ચોરડો અને અગ્નિ એકી સાથે કદી હોવાં જોઈએ નહિ.

અસ્તિપ્રદેશ અને પ્રસવપ્રણાલી

શ્રીઓના પેડુમાં જે ત્રણ ચાર હાડકાં મળી અસ્તિપ્રદેશ તૈયાર થયો છે, તેની આકૃતિ જોતાં જ સમજી શકાય છે કે એ રસ્તામાંથી સંતાન કદી સીવેસીધું બહાર આવી શકે નહિ. તેમ ગમે તેમ એ ગુફામાં ફરી શકે નહિ. આ અસ્તિપ્રદેશની ગુફાના ઉપલા ભાગમાં જે ધાર કે હદ જણાય છે તેની આકૃતિ વળી તદ્દન ગોળ નથી. સામેનું અને પાછળનું માપ સૌથી ઓછું છે. વળી બાજુનું માપ એથી મોટું હોવા છતાં સૌથી મોટું નથી. તો પણ એ બંને આપદ્વારા જે એ ઊભાકર વૃત્તમાં આડી ઉભી વચ્ચેથી લીટીઓ દોરીએ તો એ ચાર ભાગમાં વિભક્ત થયેલાં સ્થાન ને ખૂણા પડતું માપીએ તો જણ્યારી કે એ માપ સર્વથી વિશેષ છે. એ સર્વથી મોટા માપની સીધી લીટીમાં જે સંતાનનું માથું ફરતું ફરતું આવી ચડે તો સ્વાભાવિક પ્રસવ થાય છે. અનુભવદ્વારા સમજાયું છે કે એ માપના ઉપરના બે ભાગની વચ્ચે જે બાળકનું માથું આવે તો સહેલાઈથી પ્રસવ થઈ શકે છે.

એક સો સ્વાભાવિક પ્રસવમાંના પંચાણ્વર્ષમાં આ રસ્તાદ્વારા બાળક અવતરે છે. સંતાનના માથાનો પાછલો ભાગ વક્રલાવે સામે આવે છે અને મોં છાતી પર રહે છે. પરંતુ આ પાછલો ભાગ વળી માતાના પેડુમાં જે રસ્તામાં પ્રવેશ કરે તેની જરાબર સામે અસ્તિપ્રદેશના ઉપલા બે ભાગનો જમણી બાજુનો વચ્ચલો ભાગ આવી રહે છે. આ પ્રમાણે બાળકનું માથું ફરતું ફરતું અસ્તિપ્રદેશનો જે ભાગ સૌથી મોટો છે તે ભાગમાં પેસે છે. ત્યારબાદ મસ્તક આગળ વધે છે અને તેનો લાંબો ધેરાવો બહાર નીકળવાના રસ્તાના પહોળા

ભાગમાં પેસે છે. આ પ્રમાણે માથું ક્રમે ક્રમે નીચે લખ્યા પ્રમાણે બહાર આવે છે.

(૧) અવતરણ અગર ડિસેન્ટ (Descent).

(૨) નીચું વળતું કે ફ્લેક્શન (Flexion). આ ક્રિયા અવતરણ સાથે જ થાય છે.

(૩) અંદરનો વળાક વળવો અગર ઇન્ટર્નલ રોટેશન (Internal Rotation) આ ક્રિયા અવતરણની સાથે સાથે થાય છે.

(૪) પ્રસારણ અગર એક્સ્ટેન્શન (Extention) આ ક્રિયા પણ અવતરણની સાથે સાથે થાય છે.

(૫) બાહ્ય વળાક અગર એક્સ્ટર્નલ રોટેશન (External Rotation) આ ક્રિયા પણ અવતરણની ક્રિયા સાથે સાથે થાય છે.

જે સમયે બાળક અંદરનો વળાક લે તે જ સમયે તેના બંને ખભા બસ્તિપ્રદેશના ડાબા જમણા પહોળામાં પહોળા પ્રદેશ આગળ આવી જાય છે અને તેથી તે સહેલાઈથી બસ્તિપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. વળી મસ્તક બહાર આવી જ્યારે બાહ્ય વળાક લે ત્યારે એ બસ્તિપ્રદેશમાં બંને ખભા સહેજ વળી જઈ સામસામું જે મોઢું માપ હોય તે ભાગમાંથી પસાર થાય છે. આ પ્રમાણે કુદરતી રીતે બાળક પોતાનો માર્ગ કરતું કરતું બહાર આવે છે.

૨૧

પ્રસવ અને તેનાં લક્ષણો

૧. પ્રસવ વેદના:—પ્રસવનો સમય થાય એટલે પેડુમાં વેદના થાય છે. બંને સાથળ બારે બારે જણાય છે. પિશાબ વારંવાર થાય છે

અને પેકુમાં કોઈ ઠેસાતું હોય એવું લાગે છે ખરી પ્રસવવેદના ગર્ભિણીને કમરેથી ચડે ચર્ધ પેકુ સુધી આવે છે અને સાથળ સુધી ફેલાય છે. સાથે સાથે ગર્ભાશય સખત બને છે. સામાન્ય તેરી પહેલી વાર બચ્ચુ અવતરવાનું હોય તેવી સ્ત્રીઓને આવી વેદના ૧૨ થી ૧૮ કલાક રહે છે. પહેલાં તો એ વેદનાનો સમય એકાદ મિનિટનો ભાગ્યે જ હોય છે અને તે સાથે પેટ નરમ પડતું જણાય છે પરંતુ પછીથી થતી વેદનાનું સ્થાયીપણુ લગાતુ જાય છે અને તે ઉપરા-ઉપર થતી જણાય છે. વેદનાનું સ્થાયીપણુ વધે તેમ તેમ પ્રસવકાળ નજીક આવ્યો છે એમ જણાય છે. પહેલા અર્ધે અર્ધે કલાકે વેદના થાય છે અને થોડો વખત રહે પછી ચાર પાંચ મિનિટને અંતરે વેદના થાય છે અને તે વધારે વખત રહે છે. વળી પ્રસવ થવાને વખતે અતિશય ઝડપથી વેદના થાય છે અને લગભગ અર્ધાથી બે મિનિટ રહે છે અને બાળક બહાર આવે ત્યારે એ વેદના લગભગ નથી જ થતી એમ કહીએ તો ચાલે. ખરી પ્રસવવેદનાનાં આ ચિહ્ન છે. કોઈ વખતે એવું બને છે અર્ધ કે કોઈ ગર્ભિણી પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી આવી વેદના અનુભવી શક્તી નથી આ વેદનાને લીધે ગર્ભા-શયનો આકાર લાખો થાય છે. ગર્ભિણીની નાડીના ધબકારા કંઈક વધે છે. તેનું શરીર ગરમ થાય છે અને પેટ નરમ થાય છે બીજી વાર બાળકને જન્મ આપનાર માતા આ બધા ૪ થી ૬ કલાક સહન કરે છે. આ વેદના વખતે ગર્ભાશયનું કુખ પહોળું થતું જાય છે અને બાળકને બહાર નીકળવાના રસ્તા મોકળા થતા જાય છે.

૨. ખોટી વેદના:—જે વેદના સાથે પેટ સખત થતું નથી. જે વેદના કોઈ વખતે ૫ મિનિટ પછી તો કોઈ વેળા ૧૫ મિનિટ પછી થાય, વળી કોઈ કોઈ વખતે તો આ સમય અર્ધો કે એક કલાક જેટલો લંબાય, તે વેદનાને ખરી પ્રસવવેદના ન ગણી શકાય આવી વેદના ૫, ૧૦ કે તેથી વધારે મિનિટ સ્થાયી રહે છે. પાછળથી

શરૂ થઈ સામાન્ય રીતે ડૂંડીની આલુઆલુ એ વેદનાનો કેદ્રપ્રદેશ હોય છે. સાચગ સુધી એ વેદનાનો પ્રદેશ ફેલાતો નથી. આવાં આવાં લક્ષણો જણાય તો પ્રસવવેદના સાથે આ વેદનાને ભેગવી ન દેતાં જુલાખ, એનિમા અગર કુશદ્વારા મળદ્વાર સાફ કરવું. આથી આવી વેદના તરત જ બેસી જાય છે. પરંતુ ખરી પ્રસવવેદના તો જુલાખ અને કુશ આખ્યા બાદ વૃદ્ધિ પામે છે.

૩. અગાઉથી જાણુ થવી:—પ્રસવ થવાને ૨-૩ દિવસની વાર હોય ત્યારે ગર્ભાશયના મુખમાંથી એક પ્રકારનો ચૂંક જેવો સહેદ અગર ઝાંખા ગુલાબી રંગનો પદાર્થ ઝરે છે. આ ક્રિયા પ્રસવ હવે થોડા રોજમાં થવાનો છે તેની નિશાની છે. આ સાવથી પ્રસવ-માર્ગ મુલાયમ બને છે અને તેથી જાળક સહેલાઈથી એ માર્ગે પસાર થઈ શકે છે. પરંતુ આ સાવમાં પાણી અગર લોહી પડતું હોય તો સમજવું કે તે અસલ સાવ અગર ફૂલની આગળ પડતી રિયતિનું લક્ષણ છે અને તેથી પ્રસવ કષ્ટમાખ્ય બનશે. આ સિવાય ખીજાં કોઈ કારણથી પણ આ વખતે રક્તસાવ થાય છે. માટે આવી નિશાનીઓ જણાતાં તરત જ સારા અનુભવી દાકતરને બોલાવવો. આ બાબતમાં જોડલો વિલગ કરીએ તેટલો પરિશ્રમે નુકસાનકારક છે.

૪. ગર્ભાશયના મુખનું પહોળું થવું અગર ઉપલી બાજુએ વળવું:—પ્રસવવેદના શરૂ થાય તે સાથે જ ગર્ભાશયનું મુખ ક્રમે ક્રમે ખુલતું જાય છે આ રીતે જ્યારે ૪ ઇંચ અગર ૬ આંગળ પહોળુ થાય ત્યારે તે સંપૂર્ણ ખુલ્લી ગયું છે એમ ગણાય. આ પ્રસારણની સાથે તેનો નીચલો ભાગ સંપૂર્ણ રીતે વિસ્તાર પામે છે અને તેના ઉપલા ભાગ સાથે લગલગ મળી જાય છે. આવી રીતે ઉધડેલા મુખવાળા ગર્ભાશયમાં અંગુલિ પ્રવેશ કરાવતાં અયમ તો સહેજ અડચણ નડે, પરંતુ પછી તેમાં ચાર આંગળીઓનો પ્રવેશ કરાવી શકાય છે.

૫. ત્યાગવરણ:—જે ત્યાગવરણની અંદર બાજક હોય છે તે વેદનાના દબાણથી પાણીની થેલી માફક બની નીચે ઉતરવા મારી છે. ગર્ભાશયના મુખમાં અંગુલિપ્રવેશ કરવાથી આ આવરણ રખે જાય છે વળી વેદના વખતે અંગુળોને અગ્રભાગ સખત વસ્તુ સાથે અથડાય છે અને વેદના નરમ પડને નરમ વસ્તુ અંગુળને છે

કરે વખતે ક્યાં ચિહ્નો જણાય છે તે જણવા માટે પ્રસવની વજ્ર સ્થિતિ સમજવાની જરૂર છે.

૨૨

પ્રસવની ત્રણ સ્થિતિ

સ્વાભાવિક કે પૂર્ણદાળ પ્રસવને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય.

(૧) પહેલી સ્થિતિ —પ્રસવવેદનાની શરૂઆતથી ગર્ભાશયનું મુખ સંપૂર્ણ ઉપડે લાંબુધીની સ્થિતિ. આ સ્થિતિ પહેલીવારના પ્રસવ વખતે ૧૦ થી ૧૨ કલાક અને પછીના પ્રસવ વખતે ૮ કલાકથી વધારે રહેતી નથી.

(૨) બીજી સ્થિતિ —ગર્ભાશયનું મુખ પુરેપૂરું ઉપડે ત્યારથી સંતાન બહાર આવે લાંબુધીની સ્થિતિ. આ સ્થિતિ પહેલીવારના પ્રસવ વખતે ૧ થી ૨ કલાક અને પછી ૧૦ થી ૧૫ મિનિટ ટકે છે.

(૩) ત્રીજી સ્થિતિ —સંતાન બહાર આવ્યા પછી પણ બહાર આવે લાંબુધીની. આ સ્થિતિ ૧૦-૧૫ મિનિટથી માંડીને ૨-૩ કલાક સુધી ટકે છે.

પ્રસવની ત્રણ સ્થિતિમાં કરવાની સારવાર.

(૧) પહેલી સ્થિતિમાં કરવાની સારવાર—પહેલી સ્થિતિમાં ગર્ભા-

શયની માંસપેશીના સંકોચદ્વારા તેનો ઉપલો લાગ સંતાન ૫૦ ઇંચાણુ

લાવે છે અને નીચલો ભાગ ધીમે ધીમે પહોળો થતો જાય છે. આને સંકોચનની (Contraction) સ્થિતિ કહેવામાં આવે છે.

(૧) આ સ્થિતિમાં ગર્ભિણીને સુવાડી રાખવી નહિ. તેને હરફર કરવા દેવી જો કે આજસ ને વેદનાને લીધે ગર્ભિણી સ્ક્રી રહેવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે પરંતુ આ વખતે તેને સમજાવવું જોઈએ કે જલદી છૂટકારો કરવો હોય તો ઉઠી હરવા કરવાથી બાળકનું દબાણ થવાથી પ્રસવ માર્ગ જલદી મોકળો થશે. જ્યારે વેલુ વારંવાર ઉપરાઉપરી આવે ને ગર્ભિણીને બસવા વેદના થાય ત્યારે સમજાવેલું કે ગર્ભાશયનું મુખ પુરેપૂરું ઉઘડી ગયું છે, અને આ સ્થિતિ સમજાય કે તરત ગર્ભિણીને પથારીમાં સુવાડી રાખવી પરંતુ આ સ્થિતિ પહેલાંજ પાણી પડે તો ગર્ભિણીને તરત જ પથારીમાં સુવાડી આરામ આપવો.

(૨) આ સ્થિતિમાં કર્ણજવાની મના કરવી. કારણ કે અસારથીજ જો કર્ણજવા માડે તો ગર્ભિણી જોમ અને તેમ જલદી થાકો જશે અને ખરો સમય આખો જોરથી કર્ણજી શકશે નહિ.

(૩) ગર્ભિણીને બરાબર આજ સમયે ડુંડા આપી ઝાડો કરાવવો. પિશાબ વારંવાર કરવાનું કહેવું. આ વખતે ખૂબ સાવચેતી રાખવી. કારણ કે મળની સાથે રોગનાં જંતુ અદબદતાં હોય છે અને એ જંતુ યોનિદ્વારમાં જાય તો સ્તિશક્તિનુર લાચ પડતાં વાર લાગતી નથી.

(૪) આ સ્થિતિમાં ઘણી ઓછો બહુ જ અશક્ત બની ગએલી લાગે છે. જો આમ દુર્બળતા જણાય તો થોડુંક ગરમાગરમ દૂધ પીવરાવવું. જો જરૂર લાગે તો થોડાં ફળ, લીલા નાળિયેરનું પાણી વગેરે ઠંડુ ખાવા આપવું.

(૫) સ્વાભાવિક પ્રસવ વખતે યોનિમાર્ગમાં હાથ નાખી તપાસ કરવાની જરૂરજ નહીં પડતી નથી. કારણ કે વારંવાર તપાસ કરવાથી અંદરના અવયવને નુકસાન થાય છે. નાડીનું મેં ફૂલે છે અને સખત થાય છે તથા સ્ત્રાવ મુકાઈ જાય છે જો ખાસ જરૂર

ભાગમાંથી નાળ કાપી નાખતી આગળ ઉપર ચાં, બહુ જ સાવચેતીથી જે કાતરની ચણી છુટી હોય તેવી કાતર વડે આ કામ કરતુ.

(૯) માથું બહાર આવે કે તરત બાકીનું સરીર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ બહાર આવે ■ પરંતુ ગર્ભિણી આ સમયે જરાક વિશ્રાંતિ લે છે. જે બીજી કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ ન હોય તો આ વેળા કંઈજ કરવાની જરૂર પડતી નથી. એકદમ તાણાતાણુ કરી પ્રસવ કરવવાથી વધારે પડતો રક્તસ્રાવ થાય છે, પ્રસવદ્વાર ફાટી જાય છે અને કદાચ બાળકના હાથ પગ બાગી જવાની ધાસ્તી પણ પેદા થાય છે પરંતુ ગર્ભિણીની સ્થિતિ કદાપિયુ અગર ખરાબ થઈ ગઈ હોય, બાળક હોઈતું હોય તો તેને જેમ બને તેમ જલ્દી બહાર ખેંચી લેવાની જરૂર પડે છે. આવી સ્થિતિમાં ગર્ભિણીને ચતી સુવાડવી હાથણે બીજી કોઈ મદદનીશ બાળને પેટ દબાવી નીચેની બાજુએ હસેલવાનું કહેવું અને પોતે બે હાથ વડે માથું પકડી ગર્ભિણીના પેટ તરફ ઊંચું કરવું આવી રીતે જ્યાં સુધી બહાર બહાર આવે ત્યાં સુધી કરવું એક ખતો બહાર આવ્યા બાદ બીજો ખતો એની મેળે બહાર આવશે. પ્રસવદ્વાર ચીરાઈ ન જાય તે તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જે ખતો બહાર આવતાં વિવશ થાય તો સમજવું કે તે ક્યાંક અટકાઈ પડ્યો છે આવી સ્થિતિમાં હાથ નાખી હાથ અને છાતી વચ્ચે આંગળી ભરાવી બહાર તાણી લેવાની ગોઠવણ કરવી.

(૧૦) બાળક બહાર આવે એટલે તેની નાડી ન તણાય તે તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું તેને એવી રીતે રાખવું કે જ્યાં તેની નાડી પર તાણ ન પડે પરંતુ આ સાથે જો પણ જાને રાખવું કે પ્રસવદ્વાર પર સંતાનના પગની ઘાન ન વાગે ત્યારબાદ બાળકનું ગળુ વગેરે સાફ કરવું અને ગર્ભિણીને ગેનારિયા અથવા ચાંદીના રોગ હોય તો સંતાનની આંખમાં દારદીક લોશનનાં ટીપાં નાખવાં.

૩. સંતાન બહાર આવ્યા પછીની સારવાર—બાળક બહાર આવ્યા પછી તરતજ રડી ઉઠે છે. પરંતુ જો તે ન રડે તો જાણવું કે તે હાલે છે. બાવી હાલ સાધારણ રીતે બે પ્રકારની હોય છે:—

(૧) બાળક નીલ પડી જાય છે. સહેજ સહેજ શ્વાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નાડી ધડકે છે. હાથપગ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં સખત રહે છે અને મોં હલાવે છે.

(૨) અથવા બાળક ફીકું પડી જાય છે. શ્વાસ લેવા મુશ્કેલી પ્રયત્ન કરતું નથી. નાડી સારી રીતે ધડકતી નથી. હાથપગ અવસર બનેલા જણાય છે. મોં હાલતું નથી. બાવી સ્થિતિમાં બાળક લગભગ બચતું નથી.

સારવાર:—

(૧) બાળકનો રંગ નીલ બની જાય અને જો તે ન રડે કે શ્વાસ ન લે તો એક બીજા બાળકને ગર્ભિણીને પકડી રાખવાનું કહી બાળકના ગળામાં આંગળી નાખી ગળું ખુલ્લું કરવું અથવા પગ પકડી જામે ઉઠાવી માથું નીચે ટુકાવી રાખવું. તથા જીંઘુ કરી પીઠ પર ફેટલીક લાત મારવી. આંખ, મોં પર ઠંડા પાણીની ડાલક મારવી. આટલું કર્યા બાદ બાળક રડશે અને શ્વાસ લેશે. જો તે આટલું કર્યા છતાં ન રડે તો નાળ વધેરી બાળકનો પ્રસવ કરાવી લેવો. પછી એકાદ મોટા ટબમાં ગરમ પાણી અને બીજા ટબમાં ઠંડું પાણી રેડવું. પ્રથમ ગરમ પાણીમાં બાળકને ગળાં સુધી બે ચાર ઘણું બોળી રાખવું, પછી ઠંડા પાણીમાં એજ પ્રમાણે કરવું થોડીવાર આ પ્રમાણે કર્યા છતાં બાળક શ્વાસ ન લે તો તેને બિછાનામાં અગર બોળામાં લઈ એક જણને તેના બે પગ પકડી રાખવાનું કહેવું અને પોતે તેના બે હાથ લઈ માથાની ઝુને બાજુએ ઉંચા કરવા, અને પછી એટલી યાજી બેને હાથ જાતી પર સહેજ દબાવવા. આ પ્રમાણે એક

મિનિટમાં ૧૫ થી ૧૬ વાર ઝડપથી ફરવું. ગરમ પાણીમાં સ્વચ્છ લુગડાનો ટુકડો લીંબવી આ વખતે ગળુ સાફ કરવું અને હાથ ઉંચા કરતી વેળા મોં પર ફૂંક મારવી આ વખતે જીભ પાંડી સહેજ તાણવી પડે તો તેમ પણ કરવું.

(૨) બાળક ને સફેત પુણી જેવું ચર્મ નય તો નાળ વધેરી તેને ગરમ પાણીમાં બોળી અગાઉની પેઠે પ્રયત્ન કરવો. સારખાફ છાતી પર હડા પાણીની છાલક મારવી પરંતુ આમ કરવાથી હડા સામે તો બચ્ચાના જીવનને હાનિ પહોંચે છે. બચ્ચાને હલાવતાં અક્ષાવતાં ખૂન સાવચેતી રાખવી કારણ કે તેમ કરવા જતાં બાળક મરણ પામે છે. એકાદ કલાક આ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો, પરંતુ તરતજ અનુભવી હાકતને બોલાવવો આ બાબતમાં જેટલો વિવબ કરવામાં આવે તેટલો હાનિકર્તા નીવડે છે.

૪ ફૂલનું બહાર આવવું:—સ્વાભાવિક નિયમ મુજબ ગર્ભાશયમાંથી ફૂલની અંદર જે રક્તપ્રવાહ ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન વહે છે તે પ્રસવ થયા પછી બંધ થઈ જાય છે અને ગર્ભાશય સંકોચાઈ જાય છે આમ થતાજ ફૂલ એની મેળે ખસી પડે છે. તેમ કરવા માટે કોઈ પણ જાતના ખાસ પ્રયત્નની જરૂર પડતી નથી. આવી બાબતમાં નકામી ઉતાવળ કરવાની કંઈ જરૂર નથી વધારે રક્તસ્રાવ ન થવો હોય તો એકાદ કલાક રાહ જોવાથી કંઈજ નુકસાન થતું નથી એ દરમિયાન ગર્ભાશય પકડી રાખવું પડે છે. તેને નરમ પડવા દેવું નહિ

ફૂલ બહાર પડે એટલે તેને તપાસી જોવું કે તેનો કોઈપણ ભાગ કપાઈ ગયો છે કે નહિ ફૂલ સંપૂર્ણ છે કે નહિ તે અનુભવી ડાયલ્ડ તરતજ સમજી શકે ■

(૨) કોઈકોઈ વખતે અતિશય ઝડપથી સંતાનનો પ્રસવ થાય છે અને તેની સાથે અક્રમાત ગર્ભાશયને ઉછટાવી નાખી તે બહાર પડે છે આ સ્થિતિ બહુજ વિપત્તિજનક ગણાય આ માટે ફૂલ પર કોઈ

પણ જાતનું ખેંચાણ ન થાય તે માટે અગાઉથી તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ. અનાડી દાખણ નાડી ખેંચી ફૂલનો પ્રસવ કરાવતાં પણ આંચકા ખાતી નથી. અને તેને પરિણામે ગર્ભાશય ઉલટાઈ ફૂલ સહિત બહાર આવે છે.

આવી સ્થિતિમાં તરતજ સારા દાકતરને બોલાવવો, પરંતુ તે દરમિયાન રાગિણીને ઉત્તેજક દવાનું સેવન કરાવી તેનું બળ સામવી રાખવાનું ચુકવું નહિ. ક્યારેય કે આવી સ્થિતિમાં રાગીણી અતિશય કાપર બની જાય છે. મીઠાના ગરમ દ્રાવણમાં એક રમાફનો ટુકડો ઉકાળી તે પેલા ગર્ભાશય પર ઢાંકી રાખવો. જો નજીકમાં કોઈ સારો દાકતર ન મળે તો બહુજ સાવચેતીથી ફરીથી જંતુનાશક દ્રાવણમાં હાથ કુખાડી એકાદ શોધન કરેલો વચ્ચનો ટુકડો આંગળાઓ પર વીંટાળી એ ફૂલને ગર્ભાશયનું ગાત્ર પરથી ધીમે ધીમે છૂટું પાડવું. ફૂલ સંપૂર્ણ છૂટું પડે એટલે ગર્ભાશયનું ગાત્ર ગરમ લોશન વડે સારી રીતે ઘોઈ પ્રભવ માર્ગમાં પાછું પેસારી દેવું. પછી વિશોધક દ્રાવણ સાથેના ગરમ પાણીના કુશ વડે એ માર્ગ ફરીથી જંતુહીન બનાવવો.

(૩) વળી કોઈ કોઈ સ્થિતિમાં ફૂલ પડતાં વાર લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં ૨-૩ કલાક સુધી ફૂલ પડવાનાં કંઈજ લક્ષણો જણાતાં નથી એટલુંજ નહિ પણ ઉલટો રક્તસ્રાવ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે અને રાગિણીનું જ જીવન ભયમાં આવી પડે છે. આવી હાલતમાં સારા દાકતરને બોલાવવો. પરંતુ જો કોઈ પણ દાકતર જલદી આવી ચકે તેમ ન હોય તો જેમ બને તેમ જલદી હાથ વિશુદ્ધ બનાવી રમરનાં મોજાં પહેરી લેવાં. પછી એક હાથ દ્વારા પેટુ ઉપર દબાણ કરી ગર્ભાશય દાખી રાખવું અને બીજો હાથ ગર્ભાશયમાં નાખી સામવીને ગર્ભાશયથી ફૂલ વિખુટું પાડી કાઢી લેવું. આ પ્રમાણે ફૂલ બહાર કાઢ્યા પછી ગરમ વિશોધક દ્રાવણ દ્વારા ગર્ભાશયનો અંદરનો ભાગ કુશ વડે ખરાબર સાફ કરી નાખવો.

(૪) ધણી વેળા સંતાન પ્રસવ થયા પછી પણ ગર્ભાશય એવી રીતે સંકાય પામે છે કે તેનો ઉપરના ભાગ અને નીચેનો ભાગ વચ્ચે એકાદ ખાંચો પડી જાય છે અને તેમાંના ઉપલા ભાગમાં ફૂલ અટકી પડે છે. આવી સ્થિતિને "ઓવરગ્રાસ" સંકેત્યન કહે છે. આવી સ્થિતિમાં પણ ઉપર કહ્યા મુજબ હાથ નાખી ફૂલ બહાર કાઢવું પડે છે.

૨૩

બાળકના શરીરમાં લોહીનું પરિભ્રમણ

બાળક જ્યારે ૪-૫ માસ સુધી માતાના ગર્ભમાં રહી પામે છે ત્યારે તેના ફૂલની ઉત્પત્તિ થાય છે એ ફૂલ માતાના ગર્ભાશય સાથે જોડાઈ માતાના લોહી સાથે એવો સંબંધ રાખે છે કે જેથી સતતનતો દુષિત પદાર્થ માતાના લોહી સાથે સળી જાય છે અને તેને જોષ્ઠતા પૌષ્ટિક પદાર્થ તે માતાના લોહીમાંથી મેળવી લે છે. આ પ્રમાણે ફૂલદ્વારા બાળકના ફેફસા અને મૂત્રપ્રયોગની ક્રિયા ચાલે છે. માતાના લોહીમાંના પદાર્થો લઈ લોહી જ્યારે બાળકના નાભિમૂલમાં થઈ તેના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એ લોહીના સામાન્ય ભાગ એના કલેજમાં અને વધારે ભાગ તેના હૃદયના જમણા ભાગના ઉપલા ખાનામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાંથી થોડો ભાગ નીચલા ખાનામાં અને મોટો ભાગ પહેલા ખાનાની અંદરના એક છિદ્ર દ્વારા ડાબાખાનાના ઉપલા ભાગમાં ચાલ્યો જાય છે ત્યાંથી તે નીચલા ખાનામાં જાય છે. વળી નીચલા ખાનામાંથી થોડો ભાગ ફેફસામાં અને બાકીનો ભાગ આખા શરીરમાં ચાલ્યો જાય છે. આ પ્રમાણે બાળકના શરીરમાં લોહીનું પરિભ્રમણ થયા કરે છે અને ધીમે ધીમે તે લોહીમાં દુષિત પદાર્થ ભગતાં પાછું નાભિમૂલદ્વારા ફૂલમાં ચાલ્યું જાય છે.

બાળક જ્યારે જન્મે છે ત્યારે બહારનો વાયુ ફેફસામાં જઈ તેનું કાર્ય શરૂ કરે છે. અને તે સાથેજ કૂધમાંથી રક્ત આવતું બંધ પડે છે. એ ખાતર એ નાડી હવે ધક્કતી બંધ થાય છે અને તેનું કાર્ય સંપૂર્ણ થતાં તેને કાપી નાખી બાળકને છૂદું કરવામાં આવે છે. ફેફસાનું કાર્ય શરૂ થતાં લોહી જમણી બાજુના ઉપલા ખાનામાંથી નીચલા ખાનામાં જાય છે. પહેલાં જે હિદ્ર દ્વારા લોહી બીજી બાજુના ખાનામાં ચાલ્યું હતું તે હિદ્ર ધીમે ધીમે બંધ થઈ જાય છે, પછી નીચલા ખાનામાંથી બધું લોહી ફેફસામાં ચાલ્યું જાય છે. સાંથી લોહી સ્વચ્છ બની કાળી બાજુના ઉપલા ખાનામાં જાય છે અને નીચલા ખાનામાં આવી ફરીથી આખા શરીરમાં ચાલ્યું જાય છે. પહેલાં જે લોહી જમણા ખાનામાંથી શરીરમાં ચાલ્યું હતું તે પણ ક્રમે ક્રમે બંધ પડી જાય છે. આ રીતે દુષિત લોહી હવે જમણી બાજુના ખાનામાં ફરીથી આવે છે.

૨૪

અસ્વાભાવિક પ્રસવ (Abnormal Labour)

સામાન્ય રીતે પ્રસવકાર્ય ત્રણ અવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે.

(૧) પ્રસવશક્તિ

(૨) પ્રસવમાર્ગ

(૩) પ્રસવમાર્ગનો પથિક

(૧) પ્રસવશક્તિની અસ્વાભાવિકતા : (Abnormality of force)

ગર્ભાશયના સંકોચનથી બે પ્રકારની દુર્બળતા અને તાણને કારણે સંકોચન નાજિસ્તી બોજાય છે.

(ક) પ્રાથમિક ગર્ભાશયનો થાક (primary uterine inertia)

(ખ) ગૌણભાવે ગર્ભાશયનો થાક (secondary uterine inertia)

(ગ) ગર્ભાશયનું તાણુને લીધે થતું સંકોચન (spasmodic contraction of uterus)

(ઠ) પ્રાથમિક ગર્ભાશયનો થાક

આ સ્થિતિમાં વેદનાની શરૂઆતથી માંડીને જ ગર્ભાશયનું સંકોચન (contraction) અગર સ્થાયી સંકોચન (retraction) આટલું બધું વેગથી થતું નથી અને ક્રમે ક્રમે વેગ નરમ પડતો જાય છે. આ સ્થિતિ જડ બની ગએલાં ગર્ભાશયને સમજાવનારી છે અને ટોર્ષ ટોર્ષ વેગા આ સ્થિતિ નીચેના કારણોને લીધે ઉત્પન્ન થઈ હોય છે.

(૧) ગર્ભાશયના કાષ્ટ એક બાધિને લીધે આખું શરીર દુર્બળ બની મથું હોય અગર શરીરને પ્રસવી નાખનારા રોગો લાગુ પડ્યા હોય અગર ગર્ભાશયના રોગોને લીધે તેવી સ્થિતિ થઈ હોય.

(૨) કાષ્ટ પ્રતિફલિત કારણ (reflex cause) ને લીધે પણ આમ બને છે. જેમકે મૂત્રાશયનું ફૂલવું, મગ બેગો થયો હોય અગર સીધા આંતરડાનો કઈ રોગ હોય.

ઉપરના કાષ્ટ પણ એકાદ કારણને લીધે ગર્ભાશયનાં સંકોચન અને સ્થાયી સંકોચન રૂપની ક્રિયામાં દુર્બળતા જનવાય છે. અર્થાત્ ગર્ભાશયને પ્રસવકાર્યમાં મદદ કરવા માટે વધારે સમય લેવાની ફરજ પડે છે.

સારવાર:—

પ્રતિષેધક સારવાર:—(૧) ગર્ભાવસ્થામાં કસતની જરૂર છે. (૨) ગર્ભિણીના ખોરાકના પદાર્થો પુરતા સત્વચાગા અને ચુનાની જાતના પદાર્થોવાળા હોવા જોઈએ. આજમાં આખું ૨ શેરથી ૧ શેર

તાજું દૂધ પીવાથી ૧૦ થી ૧૨ ગ્રેન ચુનાની જાતનો પદાર્થ (calcium salt) મળી આવે છે. આપણા શરીરના પોષણ માટે દરરોજ ૬ થી ૧૫ ગ્રેન એવા પદાર્થ જરૂર પડે છે પરંતુ ગર્ભિણીએ તેથી પણ વધારે પ્રમાણમાં એ પદાર્થની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. આ માટે હંસ અગર મરઘીનાં ઇંડાં અને મોટા પ્રમાણમાં શાકભાજી ખાવાની ખામ જરૂર છે. (૩) ગર્ભધારિણી સામાન્ય રીતે દુર્બળ પ્રકૃતિની હોય તો ગર્ભના છેલ્લા બે માસમાં કેલ્શિયમ સોલ્ટ દ્વારે વાપરવાની જરૂર છે. આ માટે કેલ્શિયમ લેફોટ ટેબ્લેટ વગેરે ગોળીઓ જમ્યા બાદ ગરમ દૂધમાં નાખી ખાવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

(૪) ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન જે જે રોગ લાગુ પડે તેનો પ્રતિકાર કરવાની ખાસ કાળજી રાખવી.

(ક) ગર્ભાશય થાકી જાય તો તેની સારવાર

(૧) પિશાબ, ઝાડો વગેરે પ્રતિરક્ષિત રોગોનો યોગ્ય પ્રતિકાર કરવો. એ માટે કુદા અગર એનિમા વાપરવાની વ્યવસ્થા કરવી.

(૨) પ્રસવની પહેલી સ્થિતિમાંજ જો પાણીની થેલી ન તૂટે તો ગર્ભિણીને ઉતાવળે પ્રસવ કરવાની કશ જરૂર નથી. તેને નાના પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછી ઉત્સાહમાં રાખવી. તેને ઊંધ આવે, તેની શક્તિ જળવાઈ રહે તેવી દવા આપવી પરંતુ પ્રાથમિક લક્ષણો જણાયા પછી તરત સારા દાકતરની સલાહ અવશ્ય લેવી.

પ્રસવની ખીજ અવસ્થાના યોગ્ય સમય સુધી રાહ જોવા છતાં જો એની મેળે પ્રભવ ન થાય તો દાકતરની સલાહ મુજબ જેમ અને તેમ જનદી રોગીણીને છૂટકો કરાવવો. જો પ્રસવમાર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ ન હોય તો પિટ્રિદ્રિન (pituitrin) યોગ્ય પ્રમાણમાં વાપરવું.

પ્રસવની ત્રીજી સ્થિતિ ગર્ભિણી માટે ભારે મુશ્કેલ છે. આ માટે આવી સ્થિતિમાં ખાસ સાવચેતી રાખવી.

(ખ) ગૌણ કારણોને લીધે ગર્ભાશય થાકી ગયું હોય આવી સ્થિતિમાં ગર્ભાશયની વેદના બરાબર સ્વાભાવિક રૂપમાળ શરૂ થાય છે અને પ્રસવ સ્વાભાવિક રીતે થશે એવાં લક્ષણો જણાય છે. પરંતુ યોગ્ય સમય ગયા પછી વેદના ધીમે ધીમે ઘટતી જાય છે. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ગર્ભાશય બહુજ થાકી ગયું છે. પહેલી સ્થિતિમાં ગર્ભાશયનું સંકોચન અને સ્થાયી સંકોચન બંને ક્રિયા સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય છે, પરંતુ થાક ચડે કે તરતજ બંને ક્રિયા મંદ પડી જાય છે. આમ થવાના કારણ નીચે મુજબ છે —

(૧) ગર્ભાશયના પ્રાથમિક થાકને લગતાં કારણોમાંનું કોઈ પણ એકાદ.

(૨) પ્રસવમાર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારની દરકત

(૩) જૂથની અસ્વાભાવિક સ્થિતિ (malpresentation)

(૪) ગર્ભિણીના ખસ્તિપ્રદેશ અને સંતાનના મસ્તકના માપને લગતી અસમાનતા.

સારવાર—(૧) સંતાનના પ્રસવકાળ પહેલાં જો યોગ્ય ઉપચારો કરવામાં આવ્યા હોય તો આ ગૌણ થાક દૂર કરી શકાય છે પરંતુ પહેલી સ્થિતિમાં બરાબર ધ્યાન ન આપ્યું હોય તો પછી એકદમ પ્રસવ કરાવવાની બધરસા કરાવવાની કંઈજ જરૂર નથી. ગર્ભાશયની સંકોચનશક્તિ ફરીથી આવે તો પહેલાં તેને યોગ્ય પ્રમાણમાં વિશ્રાંતિ આપવાની જરૂરની છે એ માટે અફીણ અગર ક્લોરલ (chloral) જાતના ઔષધો વાપરવા. વિશ્રાંતિ બાદ ગર્ભાશયની સંકોચન શક્તિ પાછી આવે એટલે જનતી ઉતાવળે પ્રસવ કરાવી લેવો ગૌણભાવે ગર્ભાશયનો થાક શરૂઆતથીજ માલમ પડે તો પરજન (version) અથવા ફોરશેપનો ઉપયોગ આસર ઉપયોગી નીવડે છે પરંતુ આ બધરસા ઘડતરે કરવાની છે.

(ગ) ગર્ભાશયનું તાણુયુક્ત સંકોચન:—

આ રોગની ઉત્પત્તિ વાયુરોગગ્રસ્ત અથવા રુનાયુપ્રધાન સ્ત્રીઓ કે જેઓ સાધારણ રીતે સારી સ્થિતિના લોકોની ભૈરીઓ હોય છે તેને થાય છે. જે જે ગર્ભિણી નિયમિત અને પરિમિત આહાર, વિહાર, પરિશ્રમ અને વિશ્રામ કરે છે, તેઓને આવો રોગ ભાગ્યેજ થાય છે. જેઓ પરિશ્રમવિમુખ, વિદાસી હોય છે તેઓજ આવો રોગથી કદાચ પામે છે. આ તાણુયુક્ત સંકોચન શરૂ થાય કે તરત બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં અરીણ અથવા મોર્ફિયાયુક્ત દવા પીવરાવી ગર્ભિણીને ઊંઘમાં નાખવાની વ્યવસ્થા કરવી. આથી ગર્ભાશયની પીડા નિયમિત બની પ્રસવને મદદદર્તા થઈ પડશે.

૨. પ્રસવમાર્ગની અસ્વાભાવિકતા : (Abnormalities of Passage)

પ્રસવમાર્ગ જે પ્રકારે તૈયાર થયેલો છે.

(ક) જે માર્ગ માંસ પેશીઓ વડે રચાયેલો છે જેવો કે ગર્ભાશયનું મુખ (Cervix), યોનીમાર્ગ (vagina) યોનિદ્વાર અને આણુખાણુનો પ્રવેશ (vaginal orifice and perineum)

(ખ) જે ભાગ હાડકાના બનેલો છે અને જેની અંદર ગર્ભાશયનો નીચલો ભાગ પ્રસવકાળ વખતે રહે છે, જેમકે બસ્તીપ્રદેશ (Pelvis).

આ માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારની અસ્વાભાવિકતા હોય તો પ્રસવમાં ખાસ કદાચ વેઠવું પડે છે.

(ક) ગર્ભાશયની શીવાની દૃઢપણા:—

આ સ્થિતિ પણ બે પ્રકારની હોઈ શકે.

(૧) લેની ક્રિયા સંબંધની (functional rigidity)

(૨) યાંત્રિક ખાસ સ્થિતિ (organic rigidity)

(૧) ગર્ભાશયની ક્રિયા સંબંધની દૃઢપણા:—

આ સ્થિતિ જનતાં સુધી હિમરે પહોંચેલી પહેલી વારની ગર્ભિણીઓમાં નજરે પડે છે ગર્ભાશયની ત્રીજા બે અંકરનાં પેશી સ્ત્રદ્વારા રચાઈ છે અને એ પેશીસ્ત્રમાં તાં જે તેના પર ગોળામરમા ધેરી વળ્યાં છે (Circular fibre) તે જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં સંકોચ પામ્યા હોય તો આ અવસ્થા થાય છે

(૨) ગર્ભાશયની યાંત્રિક કઠણતા—

ક્રોધ પણ પ્રકારના અભોપચારથી અગર કડકા ગુણવાળાં (Caustic drugs) ઔષધોના વપરાશથી આ પરિણામ આવે છે

સારવાર—જો વખતસર ગર્ભાશયની કીવાનું પ્રસારણ ન થાય તો દાકતરની જરૂર પડે છે અને એની સારવાર બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે

(૧) દવાદ્વારા સારવાર (medical treatment)

(૨) અભોપચારદ્વારા સારવાર (operative treatment)

(૧) દવાદ્વારા સારવાર (૧) ગર્ભિણીને તપાસી જોવું કે ક્રોધ પણ પ્રતિક્ષિત કારણને લીધે વેણે આછી તો થઈ નથી! એમ બન્યું હોય તો એ કારણો દૂર કરવાં

(૨) દર બે કલાકને અંતરે ગરમ પાણીના કૂશનો ઉપયોગ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે

(૩) ઓમાર્ક્ટ અને કલોરેલ જાતનાં ઔષધો આપવા સ્નાયુ-પ્રધાન શાગિણીને માટે અકીણની જાતનાં ઔષધો સાવચેતી રાખી આપવા

(૪) જો ઉપથી સારવાર છતાં ચાર કલાકમાં કંઈ ફાયદો ન થાય તો ર્નાં પૂમઘા ગ્લિસેરિનમાં બોળી ગર્ભાશયના મુખ પર પોલના રૂપમાં દાખી લેવા

(૫) જો ગર્ભાશયની ત્રીજા અંકર પાખી ગર્ભાશયના ભાગમા

મળી જાય છતાં તેનું મુખ યોગ્ય પ્રમાણમાં ન ઉઘડે તો આંગળીઓ અનુક્રમે એ મુખમાં પ્રવેશાવી એ મુખ ઉઘડવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(૨) અસ્ત્રોપચારની સારવાર:—એ હાથની આંગળી દ્વારા પશુ ગર્ભાશયની ઝીવા પડોળી ન કરી શકાય તો સારો દાકતર બોલાવી એ ઝીવા છરી દ્વારા ચીરવી અને પછી પ્રસવ કરાવવો.

(ખ) ચોનિદ્વારની આલુખાલુના પ્રદેશની કઠણતા:
(Rigidity of Perineum)

પ્રસવદ્વારની પાછલી બાલુ જરૂર કરતાં વધારે સખત હોય તો પ્રસવ વખતે મંતાન અટકી જાય છે. મોટી ઉમરે ગર્ભ રહ્યો હોય એવી પડેલી વારની ગર્ભિણીઓમાં આવી સ્થિતિ ક્રાઈ ક્રાઈ વેળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સંતાન બહાર આવવામાં વધારે વિઘ્ન ન થાય અને ચોનિનો નીચલો ભાગ ન ચીરાય તે રીતે અગાઉ કહેવાઈ ગયેલા ઉપાયો લેવા. આ પ્રદેશ પર ગરમ પાણીમાં બારિક કોટન બોળી શેક કરવાથી પણ પ્રસારણકાર્યમાં મદદ મળે છે.

જ્યારે એમ જણાય કે એ ભાગ ચીરાશેજ ત્યારે સારા દાકતરને બોલાવી એ ભાગ છરી વડે ચીરાવી લેવો. એ ભાગની એક બાલુએ ઉદ પાડવાથી સીવા આંતરકા કે મળલંકારનો બચાવ કરી શકાય છે.

ગર્ભિણીના બસ્તિપ્રદેશની અને ભૂલૂના મસ્તકની અસમાનતા:—

આ બાબતમાં ચર્ચા કર્યા પહેલાં બસ્તિપ્રદેશનો પ્રવેશમાર્ગ (Pelvic inlet) અને બસ્તિપ્રદેશમાંથી બહાર ગમન કરવાના માર્ગ સંબંધમાં ખાસ જણવાની જરૂર છે. કારણ કે આ માર્ગના માપ સાથે સંતાનના મસ્તકની લુદા લુદા માપને નજીકનો સંબંધ છે. આ માપની અસમાનતા જાણ મોટા પ્રમાણમાં હોય તો બાળકનું માથું નીચે આવી શકતું નથી. આ બાબતનો નિર્ણય કરવા માટે ગર્ભિણીને આઠમો માસ પુરો થવા આવે ત્યારે તેની બારીક

તપાસ કરી લેવી. મન્રોકર સાહેબના (Munro Kerr's Palpation) દર્શાવ્યા મુજબ પેટ ઉપર હાથ રાખી તપાસ કરવી. તપાસની પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે સ્વીકારવી:—

(ક) ગર્ભિણીને ઝડપિયાગ કરાવ્યા બાદ એક ખાટ પર સુવાડવી.

(ખ) ચત્તી સુવાડ્યા પછી તેના બંને પગે વળાવવા.

(ગ) આ પ્રમાણે તૈયારી કર્યા બાદ પોતાના બંને હાથ જંતુબ્ધ સોશન દ્વારા વિશુદ્ધ બનાવવા.

(ઘ) સ્પારબાદ એક હાથની આંગળી અને અંગુઠાદ્વારા પેટની અંદર ખાવી રહેલાં ઢૂણું માથું પકડવું અને તેને ધીમે ધીમે બસ્તિ-પ્રદેશની ગુફાના છેડાના ભાગ તરફ (Pelvic brim) ટેલી દેવું અને બીજા હાથની તર્જની અને મધ્યમા આંગળી ગર્ભિણીના યોનિ-માર્ગમાં નાખવી આ છેડા હાથનો અંગુઠો ઉપાસ્થિદ્વયના સંયોગ સ્થળે (Symphysis pubis) રાખવો. સ્પાર બાદ નીચે લખેલી આબતો તપાસવી.

(૧) જો મધ્યમાનો અગ્રભાગ બસ્તિપ્રદેશની ગુફાની પાછળ સેક્રમ નામક હાડકાના ઉંચા ભાગને સ્પર્શ કરે તો સમજવું કે બસ્તિપ્રદેશની ગુફાનું માપ અસમાન છે અને તરત જ એ આંગળી દ્વારા એ ઉંચા સ્થળથી (Promontary of sacrum) તે સંયોગ સ્થળના નીચલા ભાગ સુધીનું માપ લેવું.

(૨) હમેશાં યાદ રાખવું કે બાળકના માથાને જો બસ્તિપ્રદેશ-માંના પ્રવેશમાર્ગમાં પસાર થવા માટે ઠોઠ પશુ જતની અડચણ ન હોય તો પ્રસવ કષ્ટપ્રદ નીવડશે નહિ આ તપાસ દ્વારા સૌથી સારી સારવાર મળે તો સ્ત્રી મોકલો થાય છે.

(૩) પેટની ઉપર રાખેલી ત્રણ આંગળીના અમ ભાગ દ્વારા બસ્તિપ્રદેશની ગુફાના પ્રવેશમાર્ગની કિનારી સુધી જરાગર તપાસ કરી કે બાળકનું માથું અને આ કિનારીમાં ઠોઠપશુ પ્રકારની

અસમાનતા છે કે નહિ. જો હોય તો સમજવું કે પ્રસવ દૃઢપદ નીવડશે. આવી સ્થિતિમાં સારા અનુભવી દાકતરને ખતાવી અગાઉથી સાવચેતી રાખવી.

(૪) જો પહેલીવાર સુવાવઃ આવી હોય અને માપો વચ્ચેની અસમાનતા સામાન્ય હોય તો પ્રસવ વખતે ભૂણું માથું નાનું ખની પ્રસવ થાય છે. પરંતુ અસમાનતા મોટી હોય તો ઠી સહેલાઈથી પ્રસવ થઈ શકતો નથી. આ માટે આઠમે મહિને ગર્ભિણીને સારી રીતે તપાસી સારા દાકતરની સારવાર તજે રાખવી જોજી ઉત્તમ છે.

પ્રસવમાર્ગના મુસાફરની અસ્વાભાવિકતા

(Adnormalities of passengers)

સમગ્ર ભૂણુ થેલીમાં રહેતી વખતે ન્યારે ગર્ભાશયના સંકોચનને લીધે થતા દબાણને લીધે નીચે ધકેલાવા માટે ત્યારે આવી જાતની અસ્વાભાવિકતા જુદી જુદી રીતે જણાવા માંડે છે.

પ્રથમ સ્થિતિ—પાણીની થેલી (Bag of water)

બીજી સ્થિતિ—ભૂણુ (Foetus)

ત્રીજી સ્થિતિ—ફલ (placenta)

અસમયે ત્વચાવરણ ચિરાઈ જાય:—

પ્રસવ વખતે જો પાણીની થેલી પહેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે તો ચિરાવાનો અમુક સમય નિર્માણ થયો હોય છે. પરંતુ જો તે પહેલાં જો ચિરાઈ જાય તો તેને અસમયે થેલી ચિરાઈ ગઈ એમ કહી શકાય. આ સ્થિતિ જો કે વારંવાર જાણે છે, પરંતુ જો ઉપાધિ મુશ્કેલી ઉભી કરે તેવી છે. નીચેનાં કારણોથી આ ઉપાધિ પેદા થાય છે.

(૧) ગર્ભિણીના બસ્તિપ્રદેશની ગુણવત્તા માપ અને બાળકના માથાનું માપ અસમાન હોય.

(૨) બાળક અસ્વાભાવિક દેખાતું હોય (Malpresentation) અને ગર્ભમાં તે જ સ્થિતિમાં રહેલું હોય (Position).

(૨) બૂણના પડદાઓ ખરડ હોય.

(૪) ગર્ભાશયની અંદર ત્વચાવરણની બળતરા Endometritis) નામક રોગ હોય અને તેને લીધે ત્વચાવરણ ગર્ભાશયને વળગી રહે હોય.

(૫) પ્રસવવેદના જ્યારે તીવ્ર બને, ત્યારે તપામ કરવાથી થણુ આ ઉપાધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્વચાવરણ જોઈએ તે કરતાં વહેંધું ફાટી જાય તો પ્રકાશ પામતો ભાગ (Presenting Part) હજી પહોળો ન થયેલી ગર્ભાશયની ઝીવા ઉપર દબાણ કરે છે. આથી લોહી પુર પાડવામાં અકચણ નડે છે. પાણીની થેલી જે રીતે પ્રસવમાર્ગને પહોળો બનાવે છે તે રીત મુજબ તો સત્તાનું માર્યું એ એ માર્ગને માટે સર્વથી ઈશ રસ્તો પહોળો કરનાર ગણાય. પરંતુ બાળકનો નિર્તબ દેશ માથાની માફક માર્ગ પહોળો કરવા હમેશાં અસક્ત હોય છે. એ માટે જ જે માર્યું આગળ ન આવતાં બીજા ફાઈ ભાગ પ્રકાશ પામે તો પ્રસવનું કષ્ટ વધી જાય એ સ્વાભાવિક છે. આવી સ્થિતિમાં જે ફાઈ ઉપાધિઓ આવી પડે છે તેનાં નામ નીચે આપવામાં આવે છે.

(૬) ગર્ભિણી સંબંધની:—

(૧) લાંબો કાળ રહેતી પ્રસવવેદના.

(૨) ગર્ભાશયની ઝીવાના પ્રસારણમાં અકચણ નડવી.

(૩) પ્રસવમાર્ગના કામળ ભાગ ધીમે ધીમે નષ્ટ થાય છે.

(necrosis)

(૪) બૂણ બહાર આવ્યા પહેલાં નાના પ્રકારના રોગ લાગુ પડવા.

(ખ) બૂણ સંબંધની:—

(૧) નાભિરજ્જુની રચાનશ્યુતિ.

(૨) બૂણના માથા પર જોઈએ તે કરતાં વધારે દબાણ થવાથી એ માથાપર લોહી ચઢી આવવું.

(૩) બૂણનો આસ રૂધાઈ જાય.

ગર્ભાશય સંતાન ઉપર ભેદને તે કરતાં વધારે દબાણ કરે તો આ રિધતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સારવાર:—(૧) પ્રસવમાં મદદ કરવા માટે ઠીક પછી સમય વિના હાથ નાખવો નહિ. ગર્ભાશયનું મુખ સંપૂર્ણ પહોળું ન થયું હોય ત્યાં સુધીમાં આવી રીતે દસ્તાપ્રવેશ કરવાથી ત્વચાવરણ તૂટી જવાનો પુરેપૂરો સંભવ રહે છે.

(૨) ત્વચાવરણ તૂટી જાય તો પરીક્ષાદ્વારા તેનું કારણ નક્કી કરવું અને તે મુજબ તેની સારવાર કરવી.

(૩) જો બૂણ અગર પ્રસવમાર્ગની કોઈપણ પ્રકારની અવ્વાભાવિકતા નજરે પડે તો નીચે લખ્યા પ્રમાણે સારવાર કરવી.

(ક) ગર્ભિણીને ઉત્સાહ આપવો.

(ખ) ખાટલાના પગ તરફના પાયા અંકિત ઈંટ મૂકી ઉંચા કરવા.

(ગ) ગરમ પાણીનો કુશ આપી પ્રસવમાર્ગ ધોવો.

(ઘ) જરૂર પડે તો કોઈ સારા દાકતરના કહેવા પ્રમાણે દવા આપવી.

(ઙ) જો ઉપલા ઉપાયો કર્યા છતાં ગર્ભાશયનું મુખ પહોળું ન

થાય અથવા જો નાભિરજ્જી સ્થાનમ્યુત થાય તો ડી. રિડ બેગ

(De rids bag) નામની થેલી અંદર પ્રવેશ કરાવવી અને પછી

તેમાં પાણી પ્રવેશ કરાવી ગર્ભાશયનું મુખ પહોળું કરી પ્રસવ કરાવવો.

જો આવી બેગ ન મળે તો પ્રસવમાર્ગમાં ફેના પોલ મૂકી તેને બાધી

રાખવાથી ગર્ભાશયનું મોં પહોળું થાય છે. જો આવી આવી ક્રિયા

કરતા છતાં કંઈ પરિણામ ન આવે તો સમજી લેવું કે દાકતરની મદદ

વિના કંઈપણ બની શકશે નહિ.

બૂણ સંબંધીની અસ્વાભાવિકતા:—

બીજી રિધતિમાં બૂણ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે અસ્વાભાવિકતા

જણાય છે.

(૧) ભૂલુ નોંધએ તે કરતાં વિરુદ્ધ સ્થિતિમાં પ્રદાશ પામે (Malpresentation) અને એરવાજીની રીતે આવી રહે. (Mal-position.)

(૨) ભૂલુના માથાની ટોચ અગર પાછલા ભાગના પ્રકાર વખતે એ માથાના વગાડની ખામી.

(૩) બહિર્ગતિપ્રદેશની ગુફાની પહેાગાઈ અને ભૂલુના માથાના માપ વચ્ચે અસમાનતા

૨૫

ભૂલુનું અસ્વાભાવિક પ્રદર્શન કે અવસ્થાન

સામાન્ય રીતે સો પ્રકૃતિ દર્શિવાન ૯૫ માં પ્રસવ વખતે સંતાનનો માથાનો પાછનો ભાગ નીચે ઉતરે છે અને તેનું મુખ માથાની પાછી બાજુ અવસ્થાન કરે છે. અસ્વાભાવિક પ્રસવ વિષે ચર્ચા કરતાં મહેલાં અ્વાભાવિક પ્રસવ દર્ષ રીતે થાય છે તે પ્રત્યેક દાયણે એકવાર જરાજર તપાસી જોવાની જરૂર છે. ઉપર કહ્યું તેમ જો માથુ નીચે ન દોષ પરંતુ બાગાડના શરીરનો ખીલે કોઈ ભાગ પડે તો આવે તો તેને અસ્વાભાવિક પ્રસવ કહે છે. આ પ્રસવ સામાન્ય રીતે નીચે લખ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારનો દોષ શો

- (૧) મુખ કે દર્શિ
- (૨) કપાળ કે બોજા
- (૩) નિર્તન કે બોગ
- (૪) મુંબ કે ની.
- (૫) પગ કે પદ.

(૬) ખાંડા કે શેડર, હાથ કે આંખ.

(૭) નાડી કે ક્યુનિમ.

(૮) માથાની સાથે હાથ કે પગ બહાર આવે.

(૯) હાથ માથાની પાછલી બાજુએ હોય.

(૧૦) જોડકું અગર ૩-૪ બાળક સાથે પ્રસવે.

(૧૧) પાણીથી ભરેલ અગર “હાઇડ્રો ફેસિસ” માથું બહુ મોટું હોય છે અને તે પ્રવચારમાં આવી અટકી પડે છે.

ઉપરીમાંની કોઈ પણ એક સ્થિતિ જોતાં જ બાણી લેવું કે પ્રસવ કુદરતી નથી. આવી સ્થિતિમાં દાકતર સિવાય કોઈપણ દાખલો પ્રવચાર કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ.

(૧) મુખ કે ફેસિસ પ્રેઝન્ટેશન:—

હાડપચી જો સ્વાભાવિક પ્રસવની માફક જાતીને ન અડકી હોય પણ માથાની પાછળ ઉલટાઈ ગઈ હોય તો ગર્ભાશયના મુખ આગળ સંતાનની હાડપચી પહેલી દેખાય છે. આ દશાને અંત્રિજમાં ફેસિસ પ્રેઝન્ટેશન કહે છે. કલકત્તાની ઈડન ઈસ્પિતાલમાં ૩૦૦ ગર્ભિણીમાંથી એકને આ પ્રભાવે પ્રસવ થાય છે.

મુખ આગળ આવવાનાં કારણો:—

(૧) બસ્તિપ્રદેશની શુદ્ધતાં હાડકાં નાનાં હોય.

(૨) મન્તાનના માથામાં પાણી હોય.

(૩) સ્વાભાવિક પ્રસવમયની પહેલાં પ્રસવ થયો હોય.

આ સ્થિતિ અગાઉથી સમજવાની નિશાની:—પ્રથમ પેટની તપાસ કરવી. પેટ દાણી જોતાં હાથની નીચે મખત માથું અચકાશે. થેલી ચિગર્ધ જાય કે તરત મુખ કે ફેસિસ નક્કી કરી શકાય છે. આંગળી નાખી ગર્ભાશયના મુખમાં હાડપચી, નાક, નાકનાં ફોયર્સ, જીભ, મુખ અને જડા સ્પષ્ટ મળી આવે છે. ઘણી વેળા ઝાડ અને મોં ફૂલી જાય છે ત્યારે નિત્ય અગર ઓચ આગળ હોય એવો ભ્રમ થાય છે. પરંતુ ઓચમાં પેદાં જેવું કંઈ જ હોતું નથી.

વળી મળદાર પર આંગળી દબાતાં એક ભતનો કાળો મળ આંગળીને ચોટે છે. અને એ મળ જો બાળકની આંખને લાગે તો તેની આંખ નષ્ટ થાય છે. માટે આવી તપાસ બહુજ સાવચેતીથી કરવી. આવી તપાસ કાર્ષ વેળા બાળકની આંખ નષ્ટ કરવાને સાધનમૂલ નીવડે છે. વળી મોંમાં હાથ નાખવાથી સંતાન તરત જ શ્વાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરશે અને તે માથેજ મેયું ગળે ઉતારવા તત્પર થશે.

સારવાર:—ફેર્સ પ્રેક્ટેશનની ખાતરી થાય કે તરત દાકતર બોલાવવો, અને જે તરફ બાળકની પીડ હોય તે તરફ ગર્ભિણીને મુલાકારી હૃદયથી સામે રહે તો તેટલી બધી ઘીક રાખવાનું કંઈ કારણ નથી સંતાન જન્મ્યા પછી તેનું એ અત્યંત ફૂલેલું જણાય તો તે સોજે ઝોની મેજે ઝોડો થઈ જશે. તેને શોક કરવાની કંઈ જરૂર નથી નાક, મોં અતિશય બેડેગ દોષ તો તેનો ચહેરા તરત જ માને બતાવવો નહિ. નાક, જીભ ફૂલી ગયાં હોય તો સંતાન હાંસી જવાનો સમ્ભવ છે; ફેર્સ પ્રેક્ટેશનમાં પ્રસવદાર ચિતાર્થ જવાનો બહુ જ મંભવ રહે છે અને પ્રમુવ થતાં જો બહુ વાર લાગે છે તો સંતાન મરી જાય છે.

(૨) આઉ પ્રેક્ટેશન:—

આ સ્થિતિમાં ગર્ભાશયના મુખમાં કપાળનો હવે ભાગ જખાર આવે છે. તેની એક બાલુએ માથાનો આગળ વધેલો કામળ ભાગ કે એન્ટરિયર ફોન્ટેલ અને બીજી બાલુએ નાકનો અગ્રભાગ, આંખ અને ભમર જણાય છે. બાળકનું માથું જો નાનું દોષ અને ભમર સામે દોષ તો થોડી વાર ગદ્દ જોવાથી જણાશે કે માથું ને મુખ આવી પડ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રમવમાં વિલગ થાય તો દાકતરને બોલાવવો. કારણ કે આ સ્થિતિમાં માથાનો મોટો પેગવો અગર વચ્ચેનો મોટો ભાગ ગર્ભાશયના મુખદારમાં આવી અટકી પડે છે. અને તેથી પ્રમવ થયો નથી. આવી સ્થિતિમાં હાથ નાખી કપાળ

ધીમે ધીમે ઉપલી મેર ઢેલી ઈ સ્વાભાવિક પ્રસવમાં મદદ કરાવવાની જરૂર પડે છે.

(૩) ધ્રોવ પ્રેક્ષન્ટેશન:—

પહેલા નિર્તંબ, ઘુંટણ, પગ અગર નિર્તંબ પહેલાં પગ આવે તો ધ્રોવ પ્રેક્ષન્ટેશન કહેવાય.

આ સ્થિતિ સમજવાની નિશાનીઓ:—(૧) પેટ દાબતાં જો નીચલી મેર માથું ન મળી આવે; (૨) ઓસ અગર ગર્ભાશયનું મુખ જો બહુ ઉચું હોય (૬) મેખ્થેઈન અગર ત્વચાવરણ ચિરાય કે તરત જો ગાઢ કાળા રંગનો બહાર આવે; (૪) ગર્ભાશયના મુખમાં અંગુલિપ્રવેશ કરાવતાં તેને એક સખ્ત, મોટી ગોળાકાર વસ્તુ ન અડકે પરંતુ તેને બદલે નરમ, ગોળ ટોપીના જેવી અને તેની વચ્ચે એકાદ ખાડ હોય તેવી વસ્તુ મળી આવે. વળી એ ખાડમાં આંગળી નાખતાં આંગળીની ટાય પર કાળો મગ વળગી આવે. આંગળીની ટાયને મોનાં જડખાં, છલ વગેરેમાંનું કંઈ જ ન અટકે સ્વારે સ્પષ્ટ સમજવું કે સંતાનનું માથું નહિ પણ નિર્તંબ આગળ છે. (૫) સ્ટેથેસ્કોપ યંત્રમાં સંતાનના હૃદયનો શબ્દ જો ગર્ભિણીની ફૂટી અને સાથજ તથા કમરના સહિસ્થળ વચ્ચે ન સંભળાતાં તેથી સહેજ ઉપર ફૂટીની સીધી લીટીમાં સંભળાય છે. અને આમ અને તો સ્પષ્ટ સમજવું કે માથું ઉપર છે. (૬) પગ આગળ આવે તો તે હાય છે એવો પણ કદાચ ભ્રમ થાય. પરંતુ એ નીચલા ઉપાયે સમજી શકાય છે.

(ક) પગના અંગુઠાની ટચલી આંગળી સુધીનાં બધાં આંગળાં ક્રમેક્રમે નાનાં ચતાં જાય છે. સ્વારે હાયના અંગુઠાથી ગણતાં તેની પહેલી ત્રણ આંગળીઓ લાંબી હોય છે.

(ખ) હાયની આંગળીઓ તેનો અંગુઠો ખેંચી બધી આંગળીઓ સાથે એકત્ર કરી શકાય છે, પરંતુ પગની આંગળી તે પ્રમાણે કરી શકાતી નથી.

રાખી તેને જોરથી કરાંઝવાનું કહેવું. આ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરતાં છતાં મારું બહાર ન આવે તો બંને પગ ગરમ લુગડાંમાં વીંટાવી જમણે હાથે પકડી પેટ તરફ ઊંચા કરી રાખવા અને આસ્તે આસ્તે ખેંચવા. સાથે સાથે મદદનીશને ગર્ભાશય નીચે ઠેલવાનું કહેવું અને પોને બહુજ સાવચેતીથી બાળકને ખેંચવું ખેંચવાનું કાર્ય એટલી સાવચેતીથી કરવું કે બાળકનાં ગળાંને જરાપણ ધમ્મ ન ચાપ. આમ કરતાં છતાં જલદી પ્રમવ ન થાય તો હાથની તર્જની અને મધ્યમા આંગળી ગળાની બંને બાજુએ રાખી બીજા હાથ વડે વચનના ટુકડામાં વીંટાવેલા પગ પકડી વેણ આવે સારે નીચી બાજુએ ખેંચવું આથી માથાનો પાછળનો ભાગ નીચેના ભાગને આવી અડકશે. આ વખતે બાળકના પગ ગર્ભિણીના પગ તરફ ઊંચા કરી રાખવા અને એક હાથે ખભા અને બીજા હાથે પગ આગળે આગળે તાણવા. આ સમયે પણ મદદનીશને પેટ પગ નીચલી બાજુએ દબાણ કરવાનું જણાવવું. આ ઉપાયથી પણ મારું બહાર ન આવે તો હાથની તર્જની અને મધ્યમા બાળકના મુખ પર મૂકી તેના બંને પગ અને હાથ એક જ દિશામાં જુલાવી ગાંધવા. પછી જમણા હાથની તર્જની અને મધ્યમા ખભાની બંને બાજુએ રાખી આસ્તે આસ્તે પ્રથમ નીચલી બાજુએ અને પછી ઉપરની બાજુએ તાણવું આ સ્થિતિમાં પણ મદદનીશને પેટ નીચે ઠેલવાનું જણાવવું આ સ્થિતિ એવી છે કે જ્યોત્તી બાળક લાંબી જાય છે. મોટે અગાઉથી બે દબમાં એકમાં ગરમ ને એકમાં હું પાણી તૈયાર રાખવું. સામાન્ય રીતે આ સ્થિતિમાં સંતાનનું મુખ માના મુખની પાછલી મેર દોષ છે છતાં એમાં ફેરફાર પણ દોષ શકે. મુખ સામે દોષ તો આની સ્થિતિમાં કાળા હાથે બંને પગ પકડી માનાના પેટ તરફ ઊંચકવા અને જમણા હાથની આંગળી દ્વારા સંતાનના ગળાની ગરદન પકડી તાણવી.

ગ્રીય પ્રેક્ષકશનમાં નીચે લખેલી ઠેરઠીકે આચરણે આવી પડવાનો સંભવ રહે છે:—

(૧) દડી લાગવાથી સત્તાન ગર્ભાશયમા જ મો ઉધાડી શ્વાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરે અને તેથી લાનો મેનો લાગ ગળા નીચે ઉતારી હાંફી જાય

(૨) હાથ માથાની ઉપથી મેર પહોળા ચર્ધ જવાનો સભવ છે, એ મોટે દાયણે ખાસ સાવચેતી રાખી પ્રસવ કરાવવો

(૩) માથુ અટકી જાય એ મોટે પશુ ખાસ સારવારનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ

(૪) ફૂલ અગર સત્તાનની નાડી પર દળાણ થવાથી સત્તાન હાંફી જઈ મરણ પામે છે

(૫) બાળકના પગ વળેલા ન હોય તો જમ્બાર્થ ગએલા હોય છે, આથી પશુ પ્રસવમા વિલબ થાય છે દરેક કામમા સાવધાનતા રાખી પ્રસવકાર્ય પુરું કરવું પડે છે અને આથી જ ધીમ પ્રેક્ષન્ટેશનમા હમેશા સારા દાકતરની જરૂર પડે છે

(૬) શોલ્ડર કે આર્મ પ્રેક્ષન્ટેશન —

બાળક ગર્ભાશયમા આડુ હોય તો ખલા અગર હાથ ગર્ભાશયના મુખમા પ્રથમ દેખા દે છે આ પ્રમાણે બને તો ચાર પ્રકારની સ્થિતિ હોઈ શકે જેવી કે —

(૧) પીઠ સામે, માથુ ડાબી બાજુએ, પગ જમણી બાજુએ, જમણો ખભો કે હાથ પ્રથમ આવે

(૨) પીઠ સામે, માથુ ડાબી બાજુએ અને ડાબો ખભો કે હાથ પ્રથમ આવે

(૩) પીઠ પાછળ, માથુ ડાબી બાજુએ અને ડાબો ખભો કે હાથ પ્રથમ આવે

(૪) પીઠ પાછળ, માથુ જમણી બાજુએ અને જમણો ખભો કે હાથ પ્રથમ આવે.

આ સ્થિતિ નક્કી કરવાની નિશાનીઓ:—

(૧) ગર્ભાશય પેટમાં આકું પડ્યું હોય, ફન્ડસ ફૂટીની સીધી લીટીમાં કે નીચે હોય. (૨) પેટ દબાવી જોતાં માથું બરાબર નીચે જોવામાં ન આવે, પરંતુ એક બાજુએ મળા આવે. બીજી બાજુએ નિતંબ અગર ધીચ જોવામાં આવે. (૩) ત્વચાવરણ ઘાંતું થઈ ગર્ભાશયના મુખમાંથી બહાર પડે. ત્વચાવરણ ચિરાય એટલે ખભો કે હાથ સહેલાઈથી જોઈ શકાય. એ હાથ ડાબો છે કે જમણો તે નક્કી કરવું હોય તો શેકહેન્ડ કરતી વેળા રાખીએ તેરી રીતે તમારા હાથની હથેળીમાં બાજકનો હાથ રાખો. પછી તમારા જમણા હાથનો અંગુઠો બાજકના અંગુઠા સાથે મેળવી જુઓ. જો બંને અંગુઠા મળે તો જાણવું કે તે હાથ જમણો છે અને જો એવી રીતે ડાબા હાથ સાથે મુકાબલો કરી શકાય તો જાણવું કે હાથ ડાબો છે.

સારવાર:—આ સ્થિતિની જાણ થતાં જ સારા દાકતરને બોલાવી મંગાવવો. થેલીમાં જો પાણી હોય તો બાજકને સહેલાઈથી ફેરવી લેવાય છે. પ્રસવને વધારે વાર લાગતાં ગર્ભાશય ફાટી જઈ ગર્ભિણીને ભયંકર પ્રકારનો રક્તસ્રાવ થાય છે અગર સ્પતિકાનવર લાગુ પડે છે. આ બંને રોગ એવા હોય છે કે તેમાં ગર્ભિણીના જીવનનાશનો ખુશખુશ સંભવ હોય છે. વળી આવી સ્થિતિમાં સંતાન પણ યોગ્ય સારવાર ન પામવાથી મરી જાય છે. માટે જ્યાં સુધી દાકતર આવે ત્યાં સુધી બાજકનું માથું જે દિશામાં હોય, તે દિશામાં ગર્ભિણીને સુવાડી રાખવી અને કર્મજીવાની ખીલકુલ મનો કરવી. ત્વચાવરણ જો ચિરાઈ ગયું ન હોય તો તે ન ફાટે તેવા પ્રયત્નો કરવા. હાથ બહાર આવ્યો હોય તે અંદર પેસારવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ. પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો પણ તે અંદર રહેશે નહિ અને વધારે પડતું જોર વાપરતાં હાથ તે ભાંગી જશે. દાકતર આવી પગ ફેરવી બચ્ચું બહાર કાઢે એવો સંભવ હોવાથી શેગિણીને એકાદ ખાટલા પર

સુવાડવી અને ગરમ, પાણી, લોશન વગેરે જરૂરી વસ્તુઓ તૈયાર કરી રાખવી.

(૫) નાડી આગળ આવે અગર ફ્યુનિસ પ્રેક્ષન્ટેશન.

માથા અગર ખીજા કંઈ સાથે બાળકની નાડી અગર ફ્યુનિસ પ્રથમ દેખા દે છે. મેગ્નેટન ચિરાઇ જાય કે ફાટી જાય તે પહેલાં જો નાડી દેખાય તો તે સ્થિતિને ફ્યુનિસ પ્રેક્ષન્ટેશન કહે છે, અને નાડી પછી બહાર આવે તો તેને ફ્યુનિસ પ્રેક્ષેપ્સ કહે છે. આવી સ્થિતિમાં જો બાળક શ્વતું હોય તો આ નાલિરજ્જુ પર આંગળી મૂકવાથી તેના ધડકારા સ્પષ્ટ જણાશે.

સારવાર:—નાડી આગળ છે એવું માલમ પડે કે તરત દાકતરને બોલાવવો. કારણ કે આ નાડી ઉપર દબાવું થાય તો બાળકનું મોત નીપજે છે. દાકતર ન આવે ત્યાં સુધી નાડી જો બાળુ હોય તથા ઉલટી બાળુએ ગર્ભિણીને સુવાડી રાખવી. સામેનો અગર પ્રગટ થએલો ભાગ જો એ દાખી બેડી હોય અને ત્વચાવરણ ફાટ્યું હોય તો આવી એણે નકામી છે. જો નાડીના ધડકારા ન થતા હોય તો કંઈજ કરવાની જરૂર નથી, જો ધડકારા થતા હોય અને જે પ્રમાણે ઉપર કહ્યું તેમ ગર્ભિણીને સુવાડી છતાં નાડી અંદર ન પેસી જાય તો દાકતર આવે ત્યાં સુધી ગર્ભિણીને શાંતિથી સ્થિત રહેવાનું કહેવું. અને ગરમ લોશનમાં બીજવેલો એક ફમાલ નાળ પર વીટાળી રાખવો. જો આવી સ્થિતિમાં દાકતરી મદદ મળી શકે તેમ ન હોય તો હાથ સારી રીતે સ્વચ્છ કરી લોશન વડે ઘોર્ષ માથું અગર અંગ પ્રથમ આવતું હોય તેની ખાસે ચર્ષ કોઈ અથવા નાલિરજ્જુ આગળી ઉપર રાખી ઢેલી દેવું. અને બાળકના હાથની કાણી અગર ખીજો જે કાંઈ ભાગ આગળ માલમ પડે તેમાં ભરાવી દેવું. જ્યાંસુધી વેદના રહે ત્યાંસુધી હાથ સ્થિર રાખવો અને ખીજો હાથ ગર્ભિણીના પેટ ઉપર ચર્ષ ગર્ભાશયને નીચું ઠેલવામાં ઉપયોગમાં લેવો. સારખાદ ગર્ભિણીને એજ સ્થિતિમાં સુવાડી રાખી આસ્તે આસ્તે અંદરનો હાથ

બહાર આણવો પરંતુ એક બીજી વેણ આબ્યા સુધી ખીને હાય કે જે ગર્ભાશયને દબાણ કરતો હોય તેને ખસેડવો નહિ આ પ્રભાણે કરવાથી પ્રસવ નો જલદી થાય તો બાળક ખતી જાય છે

(૬) માથાની સાથે હાથ કે પગ

માથાની માથે કોઈ કોઈ વેળા હાથ કે પગ બહાર આવે છે આ બામતનું જ્ઞાન ત્વચાવરણ કાઢે તે પહેલાં થાય તો જે બાહ્યેથી હાથ કે પગ આવવાનો હોય તેથી ઉલ્લી દિશામાં ગર્ભિણીને સુવાડી રાખવી ત્વચાવરણ કાઢ્યા પછી પણ નો હાથ અગર પગ બહાર કોલાઈ આવે તો વેણ ચાલતી વેળા હાથ કે પગ ઉપર ઠેસી શકાય છે નો આ પ્રભાણેના પ્રયત્નો વ્યર્થ જાય અને પ્રસવ થવામાં વાર લાગે તો દાકતરને બોલાવવો એ જ હિતકર ॥

(૭) માથાની પાછળ આવેલો હાથ બહાર કાઢવાની રીત:

માથાની પાછળ હાથ આવેતો હોય એવી સ્થિતિ બહુ થોડી હોય છે નિતબ બહાર આબ્યા પછી કોઈ કોઈ વખતે આવી સ્થિતિ આવી પડે છે હાથ ગરદન પાછળ ઉલ્લીકાઈ જઈ કુખી પેઠે ભરાઈ રહે છે, અને વેણ જોરથી આવે છતાં મારું બહાર આવતું નથી આવી સ્થિતિ માલમ પડે કે તરત સારા દાખતરને બોલાવવો કારણ કે આવી સ્થિતિમાં દાયણ કોઈપણ રીતે પ્રસવ કરાવી શકતી નથી

(૮) બેડકું

જોડકાના સંતાનો હમેશા જુદા જુદા ત્વચાવરણમાં જુદાં જુદાં રહે છે વળી તેનાં કૂલ પણ જુદા જુદા હોય છે કાઈ કાઈ વેળા કૂલ એક પણ હોય છે, પરંતુ આવી સ્થિતિમાં તેઓના ત્વચાવરણ જુદાં જુદાં હોઈ બનેમંથી એક મોટું ને બીજું નાનું હોય છે આવી સ્થિતિમાં હમેશા બંનેનાં માર્યા નીચે જ હોય છે પ્રસવ પણ સગમગ સ્વાભાવિક પ્રસવ મુજબ જ થાય છે તો પણ સદેજ વિસંજ થાય છે ખરો પ્રથમ બાળક આબ્યા બાદ બીજું બાળક આવે છે,

અને સારનાદ પહેલા બાળકનું ફૂલ તથા ત્વચાવરણ અને સારનાદ બીજા બાળકનું ફૂલ અને ત્વચાવરણ બહાર આવે છે, આવી સ્થિતિમાં કોઈ કોઈ વેળા એકનું માથું ને બીજાના નિતંબ કે પગ નીચે હોય છે. આવી સ્થિતિમાં હેડલોકિંગ અગર માથાં ને જડાઈ જાય તો લાંબકર સ્થિતિ અર્થ પડે છે.

(૧) જો પહેલાં બાળકના નિતંબ પ્રથમ આવે તો ધડ સુધીનો ભાગ એકદમ બહાર આવશે. આવે વખતે જો બીજા બાળકનું માથું નીચે ઉતરી આવે અને બંનેની હડપચીઓ એક બીજાની હડપચી સાથે ભરાઈ જાય તો તેને “હેડ લોકિંગ” કહે છે. બંનેનાં માથાં નીચે હોય તો પણ આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા એકના નિતંબ આગળ વધે એટલે બીજાના પગ તેની છાતી સાથે લગાઈ ભરાઈ જાય તો પણ આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્થિતિમાં પહેલું બાળક તો લગભગ મરી જ જાય છે.

(૨) બાળક જો કદમાં નાના હોય તો એકી સાથે બહાર આવી શકે છે.

(૩) બંનેની નાકી પરસ્પર ગુંથવાઈ જાય તો બાળક મરણ-શરણુ થાય છે.

(૪) આવી સ્થિતિમાં ત્વચાવરણમાં વધારે પ્રમાણમાં પાણી પણ હોઈ શકે.

(૫) ફૂલનું આગળ આવવું પણ આવી સ્થિતિમાં સંભવિત બને છે.

(૬) પ્રથમ જાદ રક્તસ્રાવ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે.

(૭) વાર્ષિક કે એક્સામ્પ્શિયાનો રોગ પણ આવી સ્થિતિમાં લાગુ પડી જાય છે.

(૮) મોટું બાળક નાના બાળકને દાબી દઈ મારી નાખે એવું પણ સંભવ ઉભો થાય છે.

નિશાનીઓ —

પેટ બહુજ મોટું ને ભારે હોય અને દુ ખ વધારે પડે તો જોડકું હોવાની શકા પડે છે. વળી કોઈ કોઈ વેળા પેટના મધ્ય-ભાગમા ખાઓ દેખાય છે. પેટ દાખી જોતા બે માથા જણાય છે. હાલના શબ્દો પણ બે બાલુએ જુદે જુદે રચેને સહગાતા જણાય છે. બાળકનો પ્રસવ થયા બાદ જો હજુ પેટ મોટું હાગે તો તપાસ કરતાં જણાશે કે હજુપણ એક બીજું બચ્ચું પેટમાં બાકી રહ્યું છે.

સારવાર:—પ્રસવવ્યથા શરૂ થાય કે તરત બે બાળકને માટે જે જે સામગ્રી ઉપયોગી હોય તે સર્વે એકત્ર કરી રાખવી. આવી સ્થિતિમાં ગર્ભિણીને રક્તસ્રાવ વિશેષ પ્રમાણમા થાય છે માટે તે માટે સવળી તૈયારીઓ અગાઉથી કરી રાખવી. સામાન્ય નિયમો મુજબ પહેલું બાળક બહાર આવે એટલે તેનો નાળ બે બંધન બાંધી વધેરવો ત્યાર બાદ બીજા બાળકનું માથું કે નિર્તમ બનેમાથી શુ નીચે છે તે તપાસવું અને વેણ ન આવે લાસુધી રાહ જોવી. અર્ધો ક્ષાક વીતી જાય છતાં બીજી વાર વેણ ન આવે અને પહેલા બાળકનું કૂસ ન પડે તો બીજા બાળકના ત્વચાવરણને ચીગી નાખવું અને ગર્ભાશય ઉપર હાથ ફેરવી વેણ આણવાનો પ્રયત્ન કરવો. બીજું બાળક અવ-તર્થા પછી ગર્ભાશય સારી રીતે દખાવી રાખવું જ્યાસુધી બને કૂસ બહાર ન આવે લાસુધી આમ કરવું. બીજા સંતાનનું માથું અગર તેના નિર્તમ સિવાય તેનો બીજો કાઈ ભાગ પડેનો આવે અગર રક્તસ્રાવ થાય તો તરતજ દાકતરને બોલાવવો. જો પડેતું બાળક અવતર્થા પછી તરતજ કૂસ બહાર આવે તો વધારે રક્તસ્રાવ થવાનો સંભવ હોય છે. ધરણ કે આવી સ્થિતિમાં ગર્ભાશય રીતમર મંમેય પાળી શકતું નથી આવી સ્થિતિમાં પ્રમત્ર બાદ એક કામ અગર ૬૦ મિના ટિમર અર્જટ આપી રાહ જોવી અને જોતું કે ગર્ભાશય સંકાય પામે છે કે નહિ.

(૯) હાઈડ્રો કેફેલસ અગર બીજી જાતની વિકૃતિ. કોઈ કોઈ વેળા બાળકના માથામાં પાણી હોય છે. આ સ્થિતિને અંગ્રીજીમાં હાઈડ્રો કેફેલસ કહે છે. આવી સ્થિતિમાં માથાનો આકાર બહુ મોટો હોય છે અને માથાના હાડકાં જુદાં જુદાં જણાય છે. મારું એ ત્વચાવરણ હોય તેવો ભાસ થાય છે. તો પણ માથાના હાડકાંનાં સંયોગસ્થળો વચ્ચેનો ભાગ બહુ જ મોટો અને પાણીથી ભરપૂર જણાય કે તરત સારા દાકતરની મદદ લેવી એજ ઠીક ગણાય.

(૧૦) સખત મારું—

કોઈ કોઈ વેળા દશ માસ પછી સંતાન પેટમાં પડ્યું રહે તો અગર મોટી ઉંમરે ગર્ભ રહ્યો હોય તો સંતાનના માથાના હાડકાં જાડાં બની જાય છે અને માથાના હાડકાંનાં સંયોગસ્થળો ક્યાં જ તેનો પણ પતો લાગતો નથી. આવી સ્થિતિ માલમ પડે કે તરત સારા દાકતરને બોલાવવો.

કોઈ કોઈ વખતે અદ્ભુત આકૃતિવાળાં સંતાનો પણ પ્રસવદ્વાર દ્વારા આ દુનિયાના રંગ અનુભવવા આવે છે. અંગ્રીજીમાં તેને 'મન્ડર' કહેવામાં આવે છે.

૨૬

સુવાવડમાં પાળવાના નિયમો

પ્રસવ થયા બાદ દાયજે ૧૦ દિવસ સુધી નીચેની બાજતોના સમાચાર લેતા રહેવું

(૧) ઊંઘ બરાબર આવે છે કે નહિ ? જો કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ માલમ પડતી હોય તો તેનાં કારણો તપાસવાં. બારી બારણાં

ચોમેરથી બંધ કરી સૂત્ર એ ઠીક નથી. તેથી ચોરડાનો ખરાબ વાયુ બહાર નીકળી શકતો નથી. અને તે ખાતર ગર્ભિણીની ઉંઘને અડચણ પડે છે. વળી જો એ ચોરડામાં છાણું કે લાકડાનો અગ્નિ સળગાવી રાખ્યો હોય તો ચોરડાનો વાયુ એટલો બધો ખગળ બની જાય છે કે તેને શ્વાસમાં લેવાથી એક જાતની વિષક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વિષક્રિયા ગર્ભિણી અને બાળકને મૃત્યુસમાન નીવડે છે એ માટે સાવચેતી રાખી એ ચોરડામાં કદી પણ અગ્નિ સળગાવો નહિ તેમજ કડી તેલની બત્તી સિવાય બીજી કાંઈ પણ પ્રકારની ઉમ પ્રકાશવાળી કેરોસીનની બત્તી સળગાવવી નહિ જાણી ને બારી બારણાં એવી રીતે ખુલ્લાં રાખવા કે તેમાં ઘસને કાંઈ પણ જીવજતુ અંદર પ્રવેશ કરે નહિ અગર પવનનો કપાટો સુવાવડી કે બાળકના ચરીર પર લાગે નહિ રાતના દસ વાગ્યા પછી બાળકને ધવરાવવા માટે સુવાવડીને ઉંઘમાંથી ઉઠાડવી નહિ

(૨) ફરરોજ સુવાવડીને સારી રીતે તપાસી જોવી —તેનું ચરીર ધીમે ધીમે સુધરતું જાય છે કે નહિ તે ખાસ જોવું સુવાવડીનું મોં તથા આખા ખરાબ જણાય તો નક્કી માનવું કે તેને ઉંઘ બરાબર આવતી નથી. છતાં તે એમ કહે કે મારું ચરીર સાફ છે તો જાણવું કે સ્થિતિ ધારવા કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે આવે વખતે કપા કપા કારણોને લીધે આમ બને છે તેની કાળજીપૂર્વક તપાસ કરવી.

(૩) સુવા બેસવાનું કેમ બને છે. પ્રસવ બાદ ત્રણમાસ અડવાડીઆ સુધી સુવાવડીને પથારી પરથી ઉઠવા દેવી નહિ. કેવળ કોડોપિયાન કરવો હોય ત્યારે જ તેને ઉઠવા દેવી. પહેલા બે ત્રણ દિવસ તો બેસવા પણ દેવી નહિ ૪-૫ દિવસ પછી સદેજ સદેજ બેસવા દેવાનું શરૂ કરવું આ વખતે પણ જો સાવ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય તો જ તેને બેસવા દેવાની રજા આપવી

પ્રથમ તો એકાદ બે કલાક ચલાવવાનું કરેલું પછી બાકે

પણે થવાનું કહેવું પણ તે વખતે પેટ પકડી રાખવું. ૩-૪ દિવસ સુધી તદ્દન પચારી વશ રહેવું. આ વખતે જો ઝાડો પિશાબ કરવાનો હોય તો ‘બેડપેન’ અગર બીજી કોઈ વસ્તુમાં કરાવવો. ચારપાંચ દિવસ પછી જો હાથને આધારે સહેજ ઉઠ્યા થઈ ઝાડો પિશાબ કરવાનું કહેવું. પાંચેક દિવસ વીસા બાદ ઝાશીકાને અડીંગા થોડો વખત બેસવાની ટેવ પાડવી. ૬-૭ દિવસ પછી ઉઠવા બેસવાની રળ આપવી, પરંતુ તે બિછાના પર જ. આ પણ ક્રિયા થોડા વખતની જ છે એ બાબત ધ્યાન ખેંચવું. દિવસનો મોટો ભાગ આ વખતે પણ પચારીમાં સૂતાં સૂતાં જ પસાર કરવાનો છે. ૮-૧૦ દિવસ પછી બિછાના પરથી નીચે કિતરી શકાય એટલું જ. આ બધું ધીમે ધીમે અતિશય કાળજી રાખી કરવું. સૂતા રહેવાથી હાથ, પગ, કે કમરમાં લોહીનું ફરવું ઝાણું થાય છે. માટે એકાદ અઠવાડીયા પછી સુવાવડીના હાથ, પગ, કમર, પીઠ વગેરે દાખવાં અને તે પર શેક કરવો. પરંતુ પેટ કે સાથેજ પર દબાણ કરવું નહિ. દસ દિવસ પછી હાથ પર શરીર ટેકાવી સહેજ ચાલવું, પણ પગ પર આખા શરીરનું વજન આવે તેમ દદાર થઈ ચાલવું નહિ. માથું નીચું રાખી, અને હાથ પર શરીર ટેકાવી જો પગ સીધા રાખી સવાર સાંજ સહેજ ચાલવું. આમ કરવાથી મર્માશય ઉલટાઈ જવાની બીક રહેતી નથી. ૧૪ દિવસ પછી સહેજ ઉભા રહેવાની ટેવ પાડવી. અને ચાર અઠવાડીયા પછી અગર એક માસ બાદ ઝોરડો છોડી બહાર આવવું. પરંતુ ઉઝાસે ક્યાં પછી જો વળી રક્તસ્રાવ થાય તો ફરીથી પચારીમાં સુવાનું કહેવું. વળી જો પ્રસવદ્વાર ચિરાય તો વધારે દિવસ પચારીમાં સૂઈ રહેવાનું જણાવવું. ત્રણ માસ સુધી સાવચેતી રાખી પરિશ્રમનું કામ કરવું નહિ. ઘણી સુવાવડી સુતિકાગૃહમાં જ મહેનતનું કામ કરે છે, તેને પરિણામે તેને આકસ્મિક રક્તસ્રાવ થાય છે અને તેથી તેનું મૃત્યુ નીપજે છે.

(૪) પ્રસવ પછીની વેદના:—પ્રસવ થઈ ગયા પછીની પીડા

કેટલીક વેળા એવી જોરદાર હોય છે કે સુવાવડીને નિરાતે ઉધ પશુ બાવતી નથી. લોહીની ગાંઠો, પડાની કચરો કે કૂલના ટુકડા ને ઢાઢ પશુ કારણને લીધે ગર્ભાશયમાં રહી જાય તો આ પ્રકારની પીડા થાય છે, અને એ પીડાને લીધે એ બધું બહાર નીકળી જાય એવું પણ બને છે. આથી સુવાવડીને સાધારણ પીડા થાય છે ખરી, પરંતુ તેથી તેને આસ એકાદો કંઈ જ થતો નથી. ઉલટું આમ થવાથી સરવાળે ફાયદોજ થાય છે. આવે વખતે ગર્ભાશય બહુ જ ધીમેથી યોળવાથી તે સફાઈ પામશે અને અંદર લસારું રહેવો કચરો બહાર નીકળી આવશે. ને પીડા બહુ જ થાય તો દાકતરને બોલાવવો. ચેટ યોળતી વેળા ખાન રાખવું કે વધારે કબાણું કરવાથી અંદરનું ગર્ભાશય પાકી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં જે કંઈ કરવું તે સાવચેતી રાખી કરવું.

(૫) પ્રસવ થયા પછીનો પિશાબ.—પ્રસવ થયા પછી બીજો દિવસે જઈ તપાસ કરતા માલમ પડે કે સુવાવડીને ૧૦-૧૨ કલાક થયા પિશાબ થયો નથી, તો તેને ઉધા પડી પિશાબ કરવાનું કહેવું. ને આ રીતે પિશાબ ન થાય તો પેટપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો. બગર પિશાબદ્વાર ઉપર ગરમ પાણીની ધાર કરી શેક કરવો. કુશદ્વારા ઝાડો કરાવવાથી પણ પિશાબ થાય છે. ને તેમ ન બને અને દુઃખ વધતું જાય તો બીજા ૫-૬ કલાકે શેક જોયા બાદ શલાકા (કેચિટર) દ્વારા પિશાબ કરાવવો. વળી ને એમ જણાય કે સુવાવડી ન જાણે તે રીતે પિશાબ થઈ જાય છે, તો સારા દાકતરને બોલાવી આ દરદની ચિકિત્સા કરાવવી. કારણ કે પિશાબની નળી કે થેલી ફાટી ગઈ હોય તો પ્રમવના રસ્તા દ્વારા પિશાબ ઝરે છે.

(૬) બંધકોરા છે કે નહિ તે જાણવું:—બહુ જોર વાપરી ઝાડો કરવાની દબેચાં મના કરવી. કારણ કે એમ કરવાથી નાડી નીચે નથી પડવાનો સંભવ રહે છે. પ્રસવને બીજો દિવસે એકાદ

અધીજા ઐરદિયું તેલ પીવરાવી દેવું. જો તેનાથી ઝાડો ન થાય તો કુશનો પ્રયોગ કરી ઝાડો કરાવવો. ઝાડો જો અજ્ઞાન સ્થિતિમાં થાય અગર પ્રસવમાર્ગદ્વારા થાય તો સારી રીતે ખરીદ્યા કરી જોવું કે પ્રસવપથને મળદ્વાર એક તો થઈ ગયું નથી ? જો એવું જણાય તો તરત જ સારા દાકતરને બોલાવવો.

(૭) સ્ત્રાવ ખરાખર થાય છે કે નહિ તે ખરાખર તપાસવું:—

સ્તનસ્રાવ જો બહુ જ વધારે થાય અને જાગેલું લોહી હળવે હળવે બહાર પડે, વળી ૧૪-૧૫ દિવસ પછી પણ જો લોહીની ગાઠો પડે તો સારા દાકતરને તે બધું બતાવવું. સ્રાવ ધણી વેળા અંદર જામી જાય છે. આ માટે વખતો વખત સુવાવડીના ખલા ઉંચા કરી પકડી રાખવા. અથવા ઉંધા પાડી પિરાળ કરાવવો. આથી સ્રાવ ખરાખર પ્રુક્તાસે થઈ જશે. ઝોસીકાં તરફ એકાદ ઈંટ રાખી ખાટલો ઉંચો કરવાથી સ્રાવ સ્વાભાવિક નિયમ મુજબ બહાર પડી શકે છે. વળી સ્રાવ નિયમિત રીતે ધોઈ સ્વચ્છ રાખવામાં આવે છે કે નહિ તે વિગત ખરાખર તપાસવી. લાઈસોલ લોશનથી સ્રાવ વળગી રહ્યો હોય તે બાલ ભાગ ધોઈ નાખવો. ૨-૩ દિવસ પછી જો સ્રાવમાં દુર્ગંધ પેદા થાય તો કુશ વગેરે સાધનો ઉપયોગ પાણી વડે સ્વચ્છ બનાવી ટિયર આયોડિનના દ્રાવણ વડે કુશ આપી અંદરનો ભાગ સાવચેતીથી ધોઈ નાખવો. જેટલીવાર પિરાળ કે ઝાડો કરવો તેટલીવાર બેરિક કોટન લોશનમાં લાંબવી શુભ ભાગ લઈ નાખવો અને પછી એ રૂના થોલ વડે એ ભાગ બાંધી રાખવો. આ રૂનો પાટો પ્રથમ બાર દલાક બપોળે કલાકને આંતરે બદલાવવો. સાર બાદ દરરોજ ૪-૫ વાર બદલાવવો. સ્રાવમાં વધારે પ્રમાણમાં દુર્ગંધ છટે તો દાકતરને બોલાવવો.

(૮) ગર્ભાશય ધીમે ધીમે નારું થતું આવે છે કે નહિ તે જોવું:—દસ દિવસ દરમિયાન પણ પેટ દાબવાથી ગર્ભાશય જથ્થાઈ આવે

છે. ને તે ધીમે ધીમે નાનું ચતુ ન જાય તો તેને એક જાતનો રોગ સમજવો અને દાકતર દ્વારા તેની સારવાર કરાવવી.

(૯) બાળકને ધવરાવવા સુવાવડી નારાજ છે કે નહિ ?—જો નારાજ હોય તો એ સ્થિતિ કેવળ અસ્વાભાવિક જ ન ગણાય, પણ બાળક અને માતા બંનેને માટે અનિષ્ટકારક ગણાય. પહેલું તો બાળક ધાવવા મડિ એટલે ગર્ભાશય સખત ને નાનું ચાય છે. જ્યારે બાળક ન ધાવે ત્યારે એ કાયદો ચતો નથી. બીજું, બાળક ધાવે તો ધીમે ધીમે દૂધ આવે છે, અંદર જમા થઈ જતું નથી; વળી સ્તન બાળકના સુખમાં ન અપાય કે મોડું અપાય તો તે ફૂલે છે, તણાય છે અને કંઈક બની જાય છે તથા ડીટડી અંદર પેસી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં સ્તન તણાવવાથી ખૂબ પીડા ચાય છે ને ડીટડી પર ધા લાગે છે. ત્રીજું, જે માતાઓ બાળકને ધવરાવતી નથી તેઓ જલદીથી પાછી ગભિરૂં બને છે ચોથું, પહેલા બે દિવસ સ્તનમાં એક જાતનું લોટ જેવું પીળચટા રંગનું દૂધ આવે છે તે પીવાથી બાળકને દરત ખુશ થાય છે. મઝમો બાળકને ધવરાવતી નથી, પરિણામે ૧૦૦૦ બાળકોમાંથી ૧૩ કેવળ પેટમાંની પીડાને લીધે જ માર્યા જાય છે. પરંતુ આપણા દેશની માતાઓ જાણે છે કે માનું દૂધ એ બાળકને માટે અમૃતની ગરજ સાર છે, તેથી આવી સ્થિતિમાં પેટની પીડાને લીધે અત્રે ખૂબ ઓછાં બાળકો મરી જાય છે. પરંતુ આપણે ત્યાં હવે સુરોપનો પવન ફેલાવા લાગ્યો છે બાળકનો ધવગવવામાં ઉચ્ચ વર્ગનાનમ સમજવા લાગ્યો છે, અને તે પરિસ્થિતિ અનેક રોગથી ભગપૂર આપણા દેશને માટે વિષમ જનશે એમાં કંઈ શકા નથી. પાંચમું એ કે જે જે બાળક સ્તનપાન કરતાં નથી તેનાં જડખાં અને પેદાં મળતૂત ચતાં નથી. માટે દરેક માતાએ પ્રેતાનાં બાળકને સ્તનપાન કરાવવું જ ધટે.

(૧૦) સ્તનમાં દૂધ ઓછું હોય :—સુવાવડીને બાવી સ્થિતિમાં પ્રવેદી પરંતુ પ્રિયદ બીજો, ખાવા આપવી. ખામ કરીને દૂધનું

પ્રમાણ વધારવું. આ ન આપવી. દૂધ વધારવાનાં ખીજાં કેટલાંક ઔષધો છે કે જેની પોલિસ સ્તન પર જાંધવાથી અગર તે દવા સ્તન પર લગાડવાથી દૂધ વધે છે. તેનો સારા વૈદ દાકતરની સલાહ લઈ ઉપયોગ કરવો. કપાસીઆમાંથી એક પ્રકારનું ઔષધ તૈયાર થાય છે. એ ઔષધ દૂધ વધારે છે. માટે જે દાકતર સલાહ આપે તો તેનો ઉપયોગ કરવો. જે સુવાવડીનું દૂધ ઘર્ષ પશુ રોગને લીધે ઝાણું થઈ જાય, તો તે વધારવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં મૂળ રોગ મટાડવાના પ્રયત્નો કરવા.

(૧૧) જે વધારે દૂધ હોય:—આવી સ્થિતિ હોય તો જીલાબ આપવો. સ્તન પર ૩ વીંટાળી સહેજ ઊંચે જાંધી રાખવાં અને પાણીનું પ્રમાણ ઘટાડવું. આથી પશુ જે દૂધ વધતું ન અટકે તે સ્તન ડુધાં ન જ પડે તો વધારે પડતું દૂધ કાઢી નાખવું એજ દિલકર છે.

ખાળકને ધવરાવવા જતાં જે સુવાવડી અતિશય દુર્બળ બની જાય, આખે અંધારાં જીએ, તેનું માથું ફરેવા માટે, છાતી ધબકે, નિશ્વાસ મૂકતા કષ્ટ પડે, કમર કે પીઠ દુઝે, સારી રીતે ઊંધ ન લે, યાદશક્તિ ઝાણી થઈ જાય, નો માનવું કે સુવાવડી ખાઈ બચ્ચું ધાવે છે તે સહન કરી શકતી નથી. આવી સ્થિતિમાં તરત જ ખાળકને ધવરાવવાની ના પાડવી. વળી સુવાવડીને સતિકાજ્વર, ક્ષય, ગરમી વગેરે રોગ હોય તો પશુ ખાળકને ધવરાવવાની ના પાડવી. ખાળક ન ધાવે ત્યારે દૂધ સૂકવી નાખવું પડે છે. ખાળક ન ધાવે કે તરત દૂધ એની મેજે સૂકાઈ જાય છે. પરંતુ દૂધ જમી જાય તો તેને માળી નાખવું જોઈએ. ‘એસ્ટપમ્પ’ વડે આ કાર્ય કરી શકાય છે.

ખાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે, તેમ તેમ સ્તનમાંનું દૂધ પશુ વધતું જાય છે. આ કુદરતી નિયમ છે પરંતુ હાલમાં સી વર્ગ પોતાના શરીર પ્રત્યે બેદરકાર બન્યો છે અને તેથી ખાળકને જોઈએ તેટલું દૂધ પુરું પાડી શકતો નથી. આ માટે પ્રત્યેક માતાએ શરીર પોષવા પ્રત્યે ખાસ લક્ષ આપવું. કુદરતી નિયમોને અનુસરવું અને મૌલિક ખોરાક લેવો.

(૧૨) સ્તનમાં દૂધ ઓછું હોય તો ગાયનું દૂધ આપવું. ગાયનું દૂધ ક્યા નિયમ મુજબ પાવું તે આગળ આપવામાં આવશે.

(૧૩) બીજી સ્ત્રીઓના દૂધના સેવનથી બાળકને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીમાંથી પસાર થવું પડે છે. એ બાઈનામાં કંઈ કંઈ રોગ હોય, રક્તદોષ હોય તો તે બાળકનામાં પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે કરવાથી ઘણાં બાળકો મરમી ને સ્થળો ભોગ થઈ પડે છે.

(૧૪) ચોથે કે પાંચમે દિવસે દૂધનો તાવ આવી જાય છે. પરંતુ તેથી બહુ બીવાનું કંઈ કારણ નથી. પરંતુ તાવ વધારે પ્રમાણમાં હોય તો અવશ્ય સારા દાકતરને બોલાવવો.

(૧૫) પચ્ચઃ—આ બાળકમાં સુવાવડીની અવસ્થા મુજબ અવસ્થા કરવાની જરૂર છે. સુવાવડી ને તદુરસ્ત સ્થિતિમાં હોય અને બીજી કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ ન હોય તો દૂધ આવે ત્યાં સુધી અર્થાત્ પહેલા ત્રણ દિવસ સુધી માત્ર ચોખાની કાંજી આપવી. તીખું તમતમતું કંઈ પણ આપવું નહિ. કારણ કે તેથી તેના પેટમાં દુઃખાવો ઉપડે છે અને કદાચ મરડો પણ થઈ જાય છે. ત્રણ ચાર દિવસમાં દસ્ત ખુલાસે થાય ત્યારે ભાત, મળનું પાણી વગેરે આપી શકાય. ખોરાક કદી ભારે ન હોવો જોઈએ. જે સહેલાઈથી પચી જાય તે આપવું. તરસ લાગે તો પુરતા પ્રમાણમાં પાણી આપવું, પરંતુ જમતી વેળા વધારે પ્રમાણમાં પાણી પીવું નહિ.

(૧૬) નાવણુ નાતું:—જે આઠવાડીઆ બાદ અર્થાત્ પ્રસવ પછી ૧૫ દિવસ પછી સુવાવડીને નવશેઠ પાણીથી નવરાવવી. એક માસ સુધી આ પ્રમાણે નવશેઠ પાણીથી અગર ચરીરે સદન થઈ શકે તેવાં ઠંડા પાણીથી ધીમે ધીમે નવરાવવાનું ચાલુ રાખવું. માથું દબેલાં ઠંડા પાણીથી ધીવું અને ઓરડાની અંદરજ નંદાવાની અવસ્થા કોઈપણ બીજી જગ્યાએ જઈ નંદાવાની. રૂપિયા મના કરવી:

ધણી સુવાવડી સ્ત્રીઓ ૯-૧૦ દિવસે નદીએ નહાવા જાય છે અને પરિણામે જ્વરવિકાર ભોગવી મરણ પામે છે.

(૧૭) અંગોની કસરત:—કેવળ સ્વર્થ રહેવાથી આજસુ બની જવાય છે. તેથી એક અઠવાડીયું વીતી ગયા પછી હાથ પગ, કમર, પીઠ વગેરે યોગી સુકો રોક કરવો. સૂતાં સૂતાં પણ હાથ પગ વાળી હાંપા કરવાથી દીલું પડી ગએલું પેટ સખત થાય છે અને શરીરમાં જળ આવે છે. હાલ એસવાની ટેવ પાડવાથી માથું ફરતું બંધ પડે છે. આ પ્રમાણે કેટલીક વાર અંગ કસરત કરવાથી શરીર ધીમે ધીમે સુખ્ય બને છે. જેઓને જોડકું અવતરે છે, પેટમાં વધારે પાણી હોય, વરસે વરસે બાળક આવતું હોય અને તેને લીધે પેટ મોટું થઈ ગયું હોય, તેને માટે આ પ્રમાણે કરવાની ખાસ જરૂર પડે છે. પેટને, દુઃખાવો અગર બીજો કંઈ રોગ હોય તો આ પ્રમાણે કરવાની કંઈ જ, જરૂર નથી.

(૧૮) છેલ્લી તપાસણી:—ચોથું અઠવાડીલું પૂરું થયા બાદ અગર દોઢ માસ પછી એક વાર છેલ્લી તપાસ કરવી. ગર્ભાશય જે સરી ગયું હોય તો દાકતરને બોલાવી તેને તેની જગ્યાએ પેસરી વડે બેસાડી દેવું. જે સફેદ કે લાલ સાવ થાય, પિશાબ ને ઝાડો અબજુતાં થઈ જાય, યોનિમાં અવાજ થાય કે બીજી કોઈ જાતની ઉપાધિ હોય તો તરત જ દાકતરની સલાહ લેવી.

બાળકને ધવરાવવાના નિયમો

૧. બાળકને ધવરાવવાની ખરી કેળવણી — ખરી કેળવણીને અભાવે હાલની સ્ત્રીઓ સતાનપાલનના જરૂરી નિયમો પાળવા અસમર્થ બને છે માટે પ્રત્યેક સ્ત્રીએ આ નિયમો પાળવાના પ્રયત્નો કરવા સામાન્ય રીતે બાળકને ધવરાવવા સંબંધમાં નીચલા દોષો જોવામાં આવે છે.

૨. તરતનાં જન્મેલાં બાળકનો ખોરાક:—તાજાં જન્મેલાં બાળકને ટૂંકી રીતે ખોરાક આપવો તે ધણાખરા માણસો માણતા નથી. સતાન પ્રસવે એટલે પહેલાં એકાદ બે દિવસ સુવાવડીના સ્તનમાં દૂધ હોતું નથી. આવી સ્થિતિમાં કેટલાક ગાયતું દૂધ પીવારવે છે. પરંતુ તાજાં જન્મેલાં બાળકને માટે ગાયતું દૂધ એ સ્વાભાવિક ખોરાક નથી આવો ખોરાક આપવાથી તેના પેટમાં નાના પ્રકારની પીડા થાય છે. પ્રસૂતિમૂઢમાં બાળકને સાફ કપા બાદ તરતજ ધવરાવવું. આ વખતે ધાનમાં જે લોટની ઠણીઓ જેવું દૂધ હોય છે તેજ બાળકને માટે પુરતો ખોરાક થઈ પડે છે. અને તે પી બાળક મળેથી બચે છે આ વખતે ગાયતું દૂધ તેને માટે નકાર્યું છે તો પણ માતાનું દૂધ ન મળે તો ગાયતું દૂધ માતાના દૂધ જેવું બનાવી આપી શકાય. પ્રથમ દિવસે પ્રસવના બાર કલાક દરમિયાન ૬ કલાકને અંતરે બાળકને ધવરાવવું. આથી વધારે વખત ધવરાવવાથી બાળક અને સુવાવડી બંનેને કષ્ટ પડે છે પ્રત્યેક સ્તન ઝોજામાં ઝોજી ૧૦ થી ૧૫ મિનિટ પછી ધાવવા આવતું બાળક જો સારી રીતે ધાવી ન શકે તો ચાર કલાકને અંતરે ધવરાવવું બાળક જો વધારે ધાવવા માગે તો આ પીવાનો અમરો જરી ઉકાળેલું ને પછીને દૂધ પાડતું ખાણી આપવું.

આ સમયે આવાં બુબાળવાં સંતાનને થોડું થોડું મધ ચટાડવાની વ્યવસ્થા કરી શકાય. આ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો તેનું પરિણામ સારું આવે છે. કોઈ કોઈ ઉકળેલા સ્વચ્છ પાણી સાથે (૧ પાર્થન્ટમાં ૧ ચમચો) દૂધ સાકર મેળવી પીવરાવે છે. આ વ્યવસ્થા પણ મધ ન મળે તો સારી છે. માતાનું દૂધ એ બાળકને માટે કુદરતી ખોરાક છે. ૭ માસ સુધી માતાનું દૂધ પીનાર બાળક શરીરે બલિષ્ઠ બને છે. માતાનું દૂધ પીવાનો બાળકનો જન્મગત અધિકાર છે. અસવ બાદ પ્રથમ માતાના સ્તનમાં દૂધ આવે છે. આ દૂધ લોટના જેવું ને બહુજ નાકું હોય છે. આ દૂધના પાનથી બાળકને ઝાઝા પિશાબની કમબળિઆત રહેતી નથી. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા માતાના ગર્ભમાં જીવનું સર્જન કર્યા બાદ તેને માટે માતાના સ્તનમાં દૂધની વ્યવસ્થા કરી રાખે છે. એ ખોરાકની જ બાળકની સર્વાંગીન પુષ્ટિનું એક માત્ર સાધન છે. માટે માતાના દૂધ સિવાય બાળક સાચી પુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. ઇટાલિમાંના કોઈ કોઈ ગામના રહેવાશીઓ અતિશય અનારોગ્ય કૌટુંબિક વ્યવસ્થામાં વસતાં છતાં હાંના ખેડુ વર્ગમાં માતાના દૂધ પર ઉછરતાં બાળકો એટલાં રૂઝપુષ્ટ જણાય છે કે તેની પુલનામાં કૃત્રિમ ઉપાય દ્વારા ચત્તપૂર્વક ઉઠેરવામાં આવતાં અને આદર્શ આખોડવામાં રાખેલાં બાળકોની સ્થિતિ અતિશય હીન હોય છે. વિભાયતની લોકલ ગવર્નમેન્ટના રિપોર્ટ પરથી જણાય છે કે હાં ત્રણ માસની અંદરનાં બાળકો કે જેને આંશિક અગર સંપૂર્ણપણે કૃત્રિમ ખોરાક પર ઉઠેરવામાં આવે છે તેનું મૃત્યુપ્રમાણ માતાના દૂધથી ઉઠેરતા બાળકોના મૃત્યુપ્રમાણ કરતાં ૧૫ ગણુ વધારે હોય છે. આ પરથી હમેશાં યાદ રાખવાનું છે કે ધાવણુ પર ઉછરનારાં બાળકોને માટે ગાયનું દૂધ વગેરે કૃત્રિમ ખોરાક કદી પણ માતાના દૂધનું સ્થાન સર્પ શકતો નથી. બાલ્યાવસ્થામાં માતાના દૂધને અભાવે કૃત્રિમ દૂધ પર ઉઠેરવાનો દોષ મોટી ઉંમરે જે કંઈ રોગ થાય છે તેનું મોટે ભાગે કારણ બને છે.

૩. બાળક રડે છે કેમ ? ગમે તે કારણથી બાળક રડે તોપણ તેને સ્તન આપી શાંત કરાવવાની પ્રયાસ આપતી આવે છે. પરંતુ આમ કરવાથી સ્તનપાન કરાવવાને નિશ્ચિત સમય બરાબર જળવાતો નથી અને દૂધ હજમ થતું નથી. પરિણામે એ દૂધ પેટમાં નડે છે. અને બાળક વધારે ને વધારે રડે છે. પરંતુ એમ રડવાનું કંઈ કારણ ખ્યાલમાં ન આવવાથી તેને વારંવાર ધવરાવવામાં આવે છે. અને જો સ્તનમાં દૂધ ખૂટે તો છેવટે ગાયનું દૂધ પીવાવવામાં આવે છે. સાથે સાથે બાળકના પેટનું અસુખ વધતું જાય છે તથા સુવાવડી પણ ધીમે ધીમે દુર્બળ થતી જાય છે. બાળકના રૂદનનાં બીજાં પણ નાનાં પ્રકારનાં કારણો હોઈ શકે. તેના પેટમાં દુઃખાવો થતો હોય, શરીર પર કંઈ વાગતું હોય અગર પાછળનું ઊંચું બટન દબાતું હોય અગર ગરમી કે ઠંડી લાગતી હોય અને તેથી બાળકને અગવડ થતી હોય તો પણ તે રડે છે. કીડી કે બીજાં કંઈ જીવંતાં જીવંતથી પણ બાળક રડે છે. માટે બાળક રડે કે તરત પ્રથમ તેનું કારણ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો અને પછી એ કારણ દૂર કરવું. રડે કે તરત વારંવાર વધારે પ્રમાણમાં દૂધ પીવરાવવાથી બાળક ઝિલટી કરે છે. તેનું પેટ ચડે છે અગર તેને ઝાડા થાય છે. એ માટે બાળકને દરરોજ નિયમિત-પણે, વખતસર અમુક માપમાં દૂધ પીવરાવવું જોઈએ. સ્તનમાં દૂધ બરાબ લાગતી માંડીને પહેલાં બે માસ સુધી ત્રણ ત્રણ કલાકને અંતરે અને ત્યારબાદ ચાર ચાર કલાકને અંતરે બરાબર ધડિયાળમાં જોઈ બાળકને ધવરાવવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. અને સ્તન એક પછી એક સરખી રીતે વધારામાં ન આવે તો જો કે બાળકને તો પુરતું દૂધ મળે છે, પરંતુ બીજા સ્તનમાં દૂધ એકત્ર થવાથી તે ખેંચાય છે અને સુવાવડીને દુઃખ થાય છે. વળી એ સ્તનમાં દૂધ વધારે વખત એકઠું થઈ રહેતાં નાનાં પ્રકારનાં કારણોથી તે દુષિત બની જાય છે. અને એ દુષિત દૂધ બાળકના પેટમાં જતાં તેને પેટમાં દુઃખાવો ઉપડે છે.

સ્તનપાન કરાવ્યા પછી બાળકને વિધાંતિ આપવી. - સામાન્ય

રીતે એ વખતે બાળક ઊંઘી જાય છે. આવી રીતે વિશ્રાંતિ ન આપતાં તેને ઉત્તેજિત કરવામાં આવે તો તેની પાચનશક્તિને અક્યથુ પહોંચે છે. અને બાળક અસ્વસ્થ બની જાય છે. માટે ધવરાવ્યા બાદ બાળકને શાંતિમાં રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી.

ધણાખરાં બાળકને એક વરસ સુધી રાત્રે એકવાર દૂધ પીવાની જરૂર પડે છે. દૂધ પીવરાવવાનો સમય થાય ત્યારે બાળક ઊંઘતું હોય તો તેને જગાડીને પણ દૂધ પીવરાવવું. આ વ્યવસ્થા નિષ્કુર માનવાની કંઈજ જરૂર નથી. કારણ કે નિયમનું ઉલ્લંઘન થવાથી બાળકને જે રોગો લાગુ પડે છે, તે કરતાં તેની ઊંઘ ઉડાડવી એ ઓછું હાનિકારક છે.

નિયમિતપણામાં બાળક જોટલું ટેવાય તેટલું તેને માટે હિતકર છે. સુવાવડીના સ્તનમાં દૂધ અસ્વાભાવિક રીતે વધતું જાય તો, એ દૂધ કાઢી નાખવું અને ફરીથી સ્વાભાવિક ન બને ત્યાં સુધી બાળકને ધવરાવવું નહિ. આવી વ્યવસ્થા કરવાથી બાળકના પેટની પીડા દૂર કરી શકાય છે.

૪. દૂધની અસ્વાભાવિક વૃદ્ધિ:—કાઈ કાઈ વેળા સુવાવડીના સ્તનમાં દૂધ અસ્વાભાવિક પ્રકારે વૃદ્ધિ પામે છે. આવી રીતે પુષ્કળ પ્રમાણમાં વધી ગયેલું દૂધ ખાવામાં આવે તો બાળકને પેટમાં દુઃખે છે. આવી રિયતિમાં માતાએ વધારે સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

૫. સ્તનમાં દૂધ આવતું હોય ત્યારે માતાએ રાખવી જોઈતી સાવચેતી:—સ્તન દૂધથી ભરેલ હોય, બાળક તે દૂધ પર જ નભતું હોય, ત્યારે માતાએ બહુ બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. તે સમય દરમિયાન વધારે પડતો શ્રમ કરવો નહિ. મનની લાગણીઓ પર કાબૂ રાખવો. ગુસ્સો, વધારે પડતો શ્રમ, દૂધને દુષિત બનાવે છે. જગર શોષી નાખે છે એ ખ્યાલ રાખવું.

૬. સ્તનની ડીંટડી પર ઘા:—સ્તનની ડીંટડી પર કોઈ પણ પ્રકારનો ઘા પડે અગર કોઈપણ કારણને લીધે ત્યાં બળતરા થાય અગર ત્વરાદિ રોગ હોય તો બાળકને ધવરાવવાનું બંધ કરવું. જો કે આ નિયમ પાળવા તરફ બહુ જ બેદરકારી રાખવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે બાળકો પુષ્કળ દુઃખ વેડી રહ્યાં છે.

૭ બંને સ્તનનો ઉપયોગ:—બંને સ્તન પુરતા પ્રમાણમાં વપરાશમાં લેવાં. પરંતુ કેટલીક માતાઓ બેદરકારીથી આ નિયમ પાળતી નથી.

૮. ધવરાવ્યા પછીનું કર્તવ્ય:—ધણી માતાઓ સ્તનપાન કરાવ્યા પછી તરત જ બાળકને ઘોડીઆમાં નાખે છે અથવા જીંધા-કવા માટે હલાવી હલાવીને ધવરાવે છે, આ બાબતમાં ખાસ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. સ્તનપાન હમેશાં સ્થિર બની નિરાંતે કરાવવાનું છે. તે કંઈ જીંધાકવાનું ઔષધ નથી. આમ કરવાથી બાળક ધીમે ધીમે દુખાનું બનતું જાય છે.

૯. રાત્રે ધવરાવવું:—ધણી માતાઓ રાત્રે જીવતાં બાળકને વારંવાર ઉઠાડી ધવરાવે છે. આ ખરાબ રીત છે. આથી બાળકની વિશ્રાંતિને ઘેઝી પહોંચે છે, અને વિશ્રાંતિ મળવાને લીધે સ્તનમાં દૂધ ભરાતું નથી.

૧૦. ક્યારે ક્યારે સ્તનપાન ન કરાવવું:—અતિશય થાક અથવા હોય, રાત્રિજાગરણ અગર અનિશ્ચિત બોજન કર્યું હોય, ક્રોધ, રોષ, ભય વગેરે માનસિક ઉત્કેરણી થઈ હોય અગર ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન દૂધ વિકૃત થતું હોય તો બાળકને ધવરાવવાનું બંધ કરવું. કોરજીરે એ સમય દરમિયાન બાળકને ધવરાવવાથી તેના શરીરને તુકસાની પહોંચે છે. ધવરાવતી વેળા જો એમ જણાય કે માથું દુરે છે, આંખે અંધારા આવે છે, હૃદય જોરથી ધડકે છે, શ્વાસ લેવામાં અડચણ નડે છે અથવા રાત્રે પરસેવો વળવો વગેરે ઉપાધિઓ પેદા

થઈ છે, તો પછી સ્થિતિ સુધરે સાંસુથી સ્તનપાન મુલતવી રાખવું એજ ઉચિત છે. પરંતુ આ બાળકમાં કોઈપણ માતાને સાવચેતી રાખતાં આવડતું નથી. આ નિયમોનું પાલન ન કરવાથી માતા થોડા સમયમાં ક્ષયનો બોગ થઈ પડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતે તો ક્ષયનો બોગ થઈ પડે છે, સાથે સંતાનના શરીરમાં પણ તેનું ઝેર ફેલાવે છે.

૧૧. સ્તનની સારવાર:—દરરોજ સ્તનપાન કરાવ્યા પછી અને પહેલાં ગરમ પાણીમાં એક સ્વચ્છ કપડું બોળી સ્તનની ડીંટડી લૂછી નાખવી. અને તે પછી થોડું દૂધ પસાર થવા દેવું. આ નિયમનું પાલન કાર્ધક માતા બાએજ કરતી માલુમ પડે છે, અને તેને પરિણામે સ્તનની બળતરા થાય છે, અગર ધણી વેળા સ્તન પાકે છે અગર તેના પર ફેલ્લીઓ થાય છે. આનું કારણ એ છે કે અસ્વચ્છતાને કીધે દૂધની ધારાદ્વારા રોગનાં જંતુઓ અંદર પેસે છે, અને તેથી દૂધ બગડી જાય છે. આથી પોતાને તેમજ સંતાનને નાના પ્રકારની પીડા થાય છે.

૧૨. માતાએ રાખવી જોઈતી સાવચેતી:—ધણી વેળા એવું બને છે કે માતા બાળકને પડખામાં લઈ ધવરાવે છે અને તેજ સ્થિતિમાં તે નિદ્રાવશ થઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં સ્તનના દબાણથી બાળકનું નાક દબાઈ જાય છે અને તેનો શ્વાસ રૂધિર જાય છે. બાળક બિચારું સ્તનભાર દૂર કરવા જોઈથી શક્તિ ધરાવતું હોતું નથી અને પરિણામે તેનું મોત નીપજે છે. આ માટે સ્તનપાન વખતે ખાસ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. નિર્જન ઝોરડામાં બેસી, નિશ્ચિત ચિત્તે, સંતાનનું જલું ઈચ્છતાં ઈચ્છતાં, બહાવારિણી તાપસીની માફક નિષ્ઠાવાન બની સંતાનને સ્તનપાન કરાવવું. ધવરાવતાં ધવરાવતાં સંતાનને બોળા પરથી ઉતારી વારંવાર સંસારનાં ગળે તે કામ માટે દોડવું એ ન આવે. વળી કામ કરતા જવું ને બાળકને ધવરાવતા જવું એ પણ ઠીક નથી. કારણ કે તેમ કરવાથી શરીર સાથે બને સ્તનો પણ

ગતિમાન સ્થિતિમા હોય છે અને તેથી બાળકના મોમાંથી ડીંટડી બહાર ખસી પડે છે આવી પરિસ્થિતિ બાળકને બારે કટાણા ઉપજાવે છે તેમ તેનું અહિત કરનારી ઘર્ષ પડે છે આનું પરિણામ એ આવે છે કે બાળકનો સ્વભાવ ખીજા બની જાય છે બાળક પ્રત્યે માતાનો વ્યવહાર સારો હોય તો બાળકનો સ્વભાવ પણ તેવોજ બને છે.

૧૩ સ્તનપાનની મુદત:—૯ માસથી માઢીને ૧૨ માસ સુધીમા ધાવણુ ઊઘાવવાનો સમય આવી શકે એ સમય દરમિયાન બાળકને આગળના ૬-૭ દાંત આવ્યા હોય છે અને તે સમય ધાવણુ ઊઘાવવા માટે સૌથી સારો છે કાર્ષ ખાસ કારણુ ન હોય તો ૯ માઢીના પહેલાં ધાવણુ ઊઘાવવાની કમજ નર નથી નો દાંત આવતા વિષય થાય, બાળક બહુ દુર્બલ હોય અને માતાને બાળક ધવરાવતા ઠર્ષ કષ્ટ ન પાતુ હોય તો એક વરસ સુધી સ્તનપાન કરાવવામા ઠર્ષ અગ્રણુ નથી આ સમય પછી સ્તનમાંનું દૂધ ખરાબ ઘર્ષ જાય છે, અને ધવરાવવાનું ચાલુ રાખવાથી માતા દુર્બળ બની જાય છે દાંત આવતી વેળા બાળકના પેટમા દુ આવેા ઉપડે ૨ અને તેને લીધે તે બહુ દુખાનું બની જાય છે માટે દાંતનો એક જથ્થો આવી ગયા પછી બીજો જથ્થો આવવા માટે તે પહેલાં ધાવણુ ઊઘાવવુ એ વધારે સારું ૨

નવ માસ પહેલાં ધાવણુ ઊઘાવવાનાં કારણો નીચે મુજબ હોઈ શકે

૧. મેસેરિયા તાલની કૃપાથી અગર બીજા કાર્ષ પણ રાગને લીધે માતા અતિશય દુર્બળ બની ગઈ હોય.

૨ માતાને શ્વ, ગરમી વગેરે કાર્ષ એવી રાગ લાગ પડ્યો હોય.

૩. ગર્ભ રહ્યો હોય. કારણ કે ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન દૂધ દુધિત બને છે. આ સિવાય બીજાં કોઈ કારણોને લીધે જેવાં કે સ્તનમાં દૂધ ન હોય અગર સંતાનને દૂધ માફક ન આવતું હોય.

ઉપલાં કારણો ન હોય તો નવ માસ પહેલાં કદી સ્તનપાન છોડાવતું નહિ. વળી એકએક ધવરાવવાનું બંધ કરવું નહિ. પહેલાં રાત્રે ધવરાવવાનું બંધ કરવું. ફક્ત દિવસે જો ધવરાવવું. ત્યાર બાદ દિવસે ધવરાવવાનો સમય થટાકવો. આ પ્રમાણે કરવાથી દૂધ ઝેની મેળે સુકાઈ જશે. બાળક જો ઠાંઈ પણ રીતે ધાવવાનું ન છોડે, બીજું ઠાંઈ પણ ન ખાય, તો તેને ખૂખનું થોડું થોડું દુઃખ વેઠવા દેવું. એમ કરવાથી ખોરાક લેવાની ઈચ્છા ઝેની મેળે યશે. આ સમયે માતાએ ધીરજ રાખવી જોઈએ અને ખૂબ સાવચેતીથી વર્તવું જોઈએ. તેમ ન બને તો ધાવવાનું છોડી દીધા પછી બાળક દુર્બળ બની જાય અગર સામાન્ય કારણોને લીધે બીજો રોગ પણ લાગી પડી જાય એવો સંભવ છે. આ માટે માતાએ સર્વદા સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે.

૧૪. બાળકનું બીજાનું:—બાળકને સાધારણ રીતે સ્વતંત્ર બિજાનામાં રાખવું એજ ઉચિત છે. આથી આકસ્મિક દુર્ઘટનાનો સંભવ બહુ ઓછો રહે છે. માતાના નિશ્વાસ સાથે બહાર પડતા અરાબ વાયુદ્વારા એનો શ્વાસવાયુ દુષિત બનવાના સંભવ પણ એથી ઓછો થાય છે, અને માતાની પણ રાત્રે વારંવાર જાગી ધવરાવવાની ઈચ્છા પર અંકુશ પડે છે. માટે બાળકને જુદી પથારીમાં સુવાડવું અને રાત્રે નકી કરેલા સમયે ધવરાવવું.

૧૫. સ્તનપાન માટેનો સમય:—નીચે લખ્યા પ્રમાણે પ્રત્યેક માતાએ બાળકને ધવરાવવાના પ્રયત્નો કરવા.

બાળકની ઉંમર	દિવસમા કેટલી વાર	રાત્રે કેટલી વાર	ધવરાવવાના સમય વચ્ચેનું અંતર
૧. ૪-૬ બાલકની ૩ ત્રીજીવાસે	૪ વાર	૧ વાર	૪ કલાક
૨. ૭ માસ સુધી	૮ વાર	૨ વાર	૨ થી ૩ કલાક
૩. ૧૦ માસ સુધી	૬ વાર	૧ વાર	૨ ૩ કલાક
૪. એક વરસ સુધી	૫ વાર	૦	૪ કલાક

પ્રથમ વાર બચ્ચુ બાલક હોય એવી સ્ત્રીઓને ઉપર પ્રમાણે નિયમિત પોતાના બાળકને ધવરાવશે તો, પોતાના સતાનનું અને સમાનનું પુષ્કળ પ્રમાણમાં કસ્યાણુ સાધવાને સમર્થ બનશે માટે આ બાબતમાં કેળવણી આપ કરવા દરરોજ આનપૂર્વક અવલન કરવો બાલ-કસ્યાણુ અને માતૃકસ્યાણુ મમિતિઓ ઉથાપી દરરોજ શરીરો શરીરો અને ગામડે ગામડે બનુભવી સ્ત્રીઓએ એકત્ર થવું પોતપોતાના બનુભવો ઊગતી જીવાનીમાં મળ માણતી નવીન માતાઓને કહેવા અને સતાનપાલનની પ્રચસ્ત પ્રજ્ઞાવિધી તેને જાણીતી બનાવવી. કેવળ આ એકજ ઉપાયથી માતાઓ અને બાળકોના બાલક મરણના પ્રશ્નો તીવેડા આવી શકશે.

સ્તનમાં દૂધ ન હોય તો—

(૧) સ્તનમાં દૂધ સુકાઈ ગયું હોય અથવા કુષિત બની ગયું હોય તો, તેને બદલે ગાયનું કે બકરીનું દૂધ વાપરી શકાય. સ્વાભા-વિક સ્થિતિમાં ગાયનું દૂધ માતાના દૂધ કરતાં પચતાં વાર ઘણું છે.

માટે નીચે લેખ્યા પ્રમાણે તેને મોતાના દૂધ જેવું બનાવવાના પ્રયત્નો કરવા.

ગાયના દૂધ સાથે સમાન ભાગે પાણી મેળવવું. પછી એ મિશ્રણ ઉકાળવું. દૂધ પીવરાવતી વેળા તેમાં સહેજ સાકર અગર ખાંડ મેળવવી. આ મિશ્રણ સાથે દરેકવાર થોડાં ટીપાં કોડલિવર ઓઈલ અથવા મલાર્ક મેળવી પીવરાવવાથી ફાયદો થાય છે. કદી પણ દૂધમાં ઠંડું પાણી મેળવી પીવરાવવું નહિ.

(૨) પેટન્ટ ફૂડ આપવા એ કદી યોગ્ય ન ગણાય:—આવાં ખોરાકને લીધે બાળક જી ખાસતું થાય તે પહેલાં નાના પ્રમારના રોગથી ઘેરાઈ જાય છે. રિક્ટસ અને સ્ક્રિવિ નામના રોગ આવા ફૂડના જ પ્રતાપ છે. આ સિવાય બીજા અનેક પેટના રોગો આવા ખોરાકથી ઉદ્ભવે છે. જો કોઈ ખાસ કારણને લીધે એમ લાગે કે એવા પેટન્ટ ફૂડ ખવરાવ્યા વિના આતે તેમ નથી જ, તો એ સાથે સાથે થોડું કોડલિવર ઓઈલ આપતા જવું.

(૩) સામાન્ય રીતે બાળકના એક શેર વજનને અધોળ ગાયનું દૂધ વાપરવું અર્થાત્ બાળક બાર શેર વજનનું હોય તો તેને માટે પોણા શેર ગાયનું દૂધ જમ થઈ રહેશે.

બાળકને બદલુજની થાય છે કે નહિ તે કઈ રીતે સમજવું ?

૧. વધારે પડતું રેદન કરે અને હાથપગ વાળી રાખે.

૨. ખટાસવાળી અગર ફોદાફોદાવાળી હિલદી થાય.

૩. પેટમાં પીડા થાય. લીલા રંગના દુર્ગંધવાળા અગર કફવાળા ચીકણા ઝાડા થાય.

આવાં કંઈ ચિહ્નો જણાય કે તરત બાળકને ૪૮ કલાક દૂધ પાતું બંધ કરવું અને પાતળી બાલિ, સહેજ યુનાનું પાણી અથવા એઆ ઘોઈ તેનું પાણી આપવું. આથી પણ હિલ્લાં ચિહ્નો બંધ ન પડે તો પછી દાકતરની સલાહ લેવી.

ચુનાનું પાણી તૈયાર કરવાની રીત:—એકાદ સ્વચ્છ ઇનેમલ કંપો અગર કાચના પાત્રમાં થોડો ચુનો ચોક્કસ પાણીમાં પલાળી રાખવો. પછી એક સ્વચ્છ કપડાને વળ ચઢાવી તેનો એક છેડો એ વાસણમાં બોળી રાખવો અને બીજો છેડો પેલા પાત્રની સહેજ નીચી સપાટી પર રાખેલા તેવા જ ઇનેમલવાળા કે કાચના પાત્રમાં રાખવો. આ પદ્ધતિથી ચુનાનું પાણી ક્રમે ક્રમે કેશાર્ધચુને સીધે પહેલા નીચેની સપાટીએ રાખેલા ખાલી વાસણમાં એકત્ર થશે પછી આ પાણી અમુક માપમાં પથ્થ સાથે વાપરવું.

૨૮

પરિશિષ્ટ

દમ્પતી-જીવન

અગાઉ માતૃત્વની દશામાં પાળવાના બાળકનું સંવર્ધનના પ્રકરણમાં જુદા જુદા વિચારોના વિકાસ સાથે તેનું તાત્પર્ય વિચારી ગૃહસ્થાશ્રમ અવધિ કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. સ્વામીનાથ ગૃહસ્થાશ્રમમાં દમ્પતીયુગને ઈર્ષ રીતે જીવન ગુજારવું તે પણ દ્વંદ્વમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ બધા આશ્રમોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એ હિંદના પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ પોક્કારી પોક્કારીને કહ્યું છે. જીવ જગતમાં દહિપાત કરતા જ આપણને સમજાશે કે પૃથ્વી પર સામાન્ય રીતે કોઈ એકલું રહેવા હિતજનું નથી દરેક સોબતી માટે બાકુળ બની રહે છે. પ્રકૃતિનો આ નિયમ છે આ નિયમની ભાંગફોડ દ્વારા કુદરત પોતાના સરજનદારનો હેતુ પાર પાડવા સર્વ તાપર રહે છે.

મનુષ્ય પોતાની વિવેકબુદ્ધિદ્વારા સંવર્ધનો અભ્યાસ ન કરે તો તે ખરે મનુષ્ય બની શકતો નથી અને તેથીજ બાળકપાશ્રમમાં તેણે

ખરી સંયમશિક્ષા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. બાલક બાલિકાને બાળપણથીજ સંયમની ટેવ પાડવાનો શો હેતુ છે તે એક વખત વિચારી જોવાની જરૂર છે. સંયમ વિના દુર્લભ દમ્પતીજીવન કદી પણ સુખદાયક નીવડતું નથી. સુખ એ સાધનાની સામગ્રી છે. જો આ સંસારમાં અનંત સુખના અધિકારી ચતુ હોય તો તેને માટે જે કંઈ સાધના કરવી જોઈએ તે પ્રત્યેક મનુષ્યે કરવીજ જોઈએ. આ સાધના વળી તદ્દન કષ્ટસાધ્ય વસ્તુ નથી. તોપણ તે સાધવા માટે અમુક અભ્યાસ, અમુક ટેવની જરૂર તો અવશ્ય છે જ. જેઓ સંયમદ્વારા બાળપણથી કેળવાય છે તેઓને માટે સુખની સાધના કષ્ટસાધ્ય ચર્ષ પડતી નથી, અને તેઓજ આ મંસારમાં શાંતિ સ્થાપવા સમર્થ બને છે. દીર્ઘદષ્ટિ વિનાની યુવતી, એકવાર તું વિચાર કરી જો. તું સંસારમાં શાંતિ આહે છે કે અશાંતિ ? સુખ આહે છે કે દુઃખ ? જો શાંતિ હાથ પડતી હોય તો અધિવાક્ય યાદ કરી સાવિત્રી, દમયંતી સમાન બની, પતિના હિત માટે તારૂં ચારિત્ર નિર્ભજ બનાવી દે. પવિત્ર સ્ત્રી જ હમેશાં સુખની સાધનામાં સિદ્ધિ મેળવે છે. પોતાના પ્રિય સ્વામી અને સત્તાનને અકાળ મૃત્યુના કોળીઆમાંથી બચાવે છે.

ભ્રમમાં પડી કામજ્વાલામાં દગ્ધ બની, હમેશને માટે આ વૃથા, નશ્વર ભોગવિલાસમાં ફૂંટી, પાશાલ પ્રજ્વળા અનુરણથી જીવનને ધીમે ધીમે દગ્ધ બનાવશે નહિ. પરમાત્માની કૃપાથી તેની સૃષ્ટિનો રાધ કરવાની શક્તિ તમારામાં નથી. અકુદરતી ઉપાયો વડે ગર્ભનિરાધ કરવા જતાં તમે ન ટાળી શકાય તેવા બાલિકાને આમંત્રણ આપશો. માટે જરૂર પડે સારે સારા દાકતારની સારવાર સ્વીકારવા સિવાય બીજા કોઈપણ ઉપાયો આદરશો નહિ.

દામ્પત્ય પ્રેમ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેના ઉપર જ આ સંસારની સ્થાપના ચર્ષ રહી છે. ખરી રીતે કહીએ તો આ પ્રેમ નરનારીના હૃદયમાં ઉજળી રહી આ સંસારમાં નંદનવન સરળવે છે. મનુષ્ય

જ્યારે સંસારના નાના પ્રકારના દુઃખથી અકળાઈ, મુકાઈ, ઉન્મત્ત બની જાય ત્યારે આ દામ્પલ પ્રેમ જ તેને શાંતિ આપે છે

જેમનામાં ચિત્તસવન નથી, કામ પ્રવૃત્તિ જેમનામાં પ્રબળ છે, તેઓ કદી પણ દામ્પલ પ્રેમ જાગવી શકતા નથી અને અતિ અલ્પ દિનમાં કેટલાક અપાકુ રોગી, પુત્રકન્યાના માતાપિતા બની તેઓ સંસારના બધાં સુખોને સંગ્રામી બૂકે છે દામ્પલ પ્રેમનો મહાન હેતુ તો એ જ છે કે આ દુનિયા પર સૌંદર્યનો વિચાર કરી સુખ શાંતિ સ્થાપી સંસાર-નિર્વાહ ચલાવવો અને તે માટે જ આ પ્રેમમાં બધાઈ રહી સુખી સંસારનો પાયો નાખવાના પ્રયત્નો કરવા એજ સ્ત્રીપુરુષનું એક માત્ર કર્તવ્ય છે વિધાતાની મહાન ઇચ્છા પાર પાડવા માટે મનુષ્ય સમતોલ-પણું જાગવી શકતા નથી, અને તેથી જ તે હાથે કરીને કષ્ટ ભોગવે છે પરંતુ સમતોલપણું જાળવી રાખતાં આવડે, તો દામ્પલ પ્રેમ કદી જ્ઞાન થવાનો નથી કયા ઉપાયો આદરવાથી આ દામ્પલ પ્રેમ જાગવી શકાય તે દરેક નરનારીનો પોતાનો અમત પ્રશ્ન છે, અને તે પ્રશ્ન દરેક પોતપોતાના સંજોગો જોઈ હોડવાનો છે આ પ્રેમ જ્યાં સુધી જળવાઈ રહે છે ત્યાં સુધી મનુષ્યને દુઃખ સ્પર્શી શકતું નથી નરનારી જો સશક્ત હોય તો દામ્પલ પ્રેમનો વિકાસ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, અને મંસારમાં શાંતિ સ્થપાય છે દુર્બળ અને અશક્ત નરનારી માટે આ બધું લગભગ અશક્ય છે, અને તે માટે જ આપણા ઉપનિષદગરો પોઝારી ગયા છે કે નારયમાત્મા ચલદ્વીનેન લમ્ય : આપુર્વેદ પોઝારીને કહે છે કે શરીરમાયં ચલ્લુ ધર્મસાધનમ્ ।

ગૃહસ્થાશ્રમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી માનુષ્યની જ્ઞાનદારી અનુભવ્યા બાદ જે સ્ત્રીઓ વિવાહ કરે છે, તેઓ સામાન્ય રીતે સંસાર-ધુરા સારી રીતે ચલાવી શકે છે. કેટલાક મનુષ્યો એમ માને છે કે વરસે વરસે સંતાન પેદા કરવા એ જ સ્ત્રીની જવાબદારીનું કારણ છે પરંતુ સંતાન પેદા કરવા એ તો સુસ્થ અને સમલ નારીનો સ્વાભાવિક

શારીરિક ધર્મ છે. તેને ને વૃદ્ધત્વને કંઈજ સંબંધ નથી. અલગત શરીર ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે પણ સાધનાની જરૂર છે. માતાએ દારૂ તૃણાદિ ઉન્નત ખતી સસારમાં અશાંતિની આગ ફેલાવવી નહિ.

૪૦-૪૫ વર્ષ સુધી સુસ્થ અને સખળ નારીએ નિયમિતપણે ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કરવું પછી દાકતરી સલાહ મુજબ વાનપ્રસ્થ સ્વીકારવું.

૨૯

માતૃકલ્યાણ અને બાલકલ્યાણ સંસ્થા

સામ્રાજ્ય સમયમાં દેશની બાલિકાથી માંડીને વૃદ્ધા સુધીની દરેક સ્ત્રીઓએ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે કે, સમગ્ર દિવસ્યાનમાં ન્યારે દર વર્ષે ૬૦૦૦ સ્ત્રીઓ સુવાવડ દરમિયાન મરી જાય છે, ત્યારે સમગ્ર અમેરિકા ખંડમાં આ આંકડો હાલે જ ૨૦૦૦ જેટલો થાય છે.

વળી ઇંગ્લાંડમાં જે ઉંમરે હજાર બાળકોમાં ૭૦ બાળકો મૃત્યુના ખંજનમાં સપડાય છે ત્યારે આપણા દેશમાં એ આંકડો લગભગ ત્રણ ગણો ખતી જાય છે. જે દેશમાં બાર વર્ષના બાળકના, પિતા પહેલા મૃત્યુ થવા માટે ભગવાન રામચંદ્ર જેવાને જવાબ આપવો પડ્યો હતો તે દેશની આ કેવી દયાજનક સ્થિતિ ગણાય ! માતૃદેવીઓ, તમે તમારાં સતીનેના હિત માટે વિચાર કરો ! વિચાર કરશો તો જણાશે કે આ અવસ્થા માટે તમે જ જવાબદાર છો. તમે જે રીતે તમારા બાળકનું લાલનપાલન કરશો, તમારાં દેવ સમાન શિશુ તે પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામશે. તમારી જવાબદારી તમે સમજી લો, તમારું કર્તવ્ય તમે જ નક્કી

કરો. બાલમૃત્યુ અને માતૃમૃત્યુને અટકવવાનું કામ તમારી કેળવણી ને રીતભાત ઉપર જ આધાર રાખે છે.

બાળક એજ પ્રાણની જરૂરની કરોડ છે. દુર્બળ અને અપૂર્ણ દેહવાળાં બાળક પ્રાણનું કર્વક છે. પ્રાણના અપાર અકલ્યાણનું કારણ છે. દેશનો લાભ ન્યારે મધ્યાકાશમાં ઝળકતો હતો ત્યારે બાળકો દેવ જેટલું માન પામતાં અને એ ખાતર નારીજાતિનું પશુ ધેર ધેર આદરમહાન થતું. આજે વિકલાંગ બનેલી, રોગી, ક્ષીણ કાલાવાળી માતા આર્થ જાતિની વિશિષ્ટતા યુમાની બેઠી છે. તેમને તેમની વિશેષતાએ પાછી પહોંચાડવી જોઈએ, અને તેમ નહિ કરવામાં આવે તો તે પોતાની જવાબદારીનું કર્તવ્ય જાળવી શકવા અસમર્થ નીવડશે.

આપણા દેશમાં બાળકો જન્મે સારથી તે એક વર્ષ પુરું થાય તે દરમિયાન જન્મેલાં બાળકોના પ્રાયમા લાગનાં બાળક ખલાસ થઈ જાય છે. એક માસ દરમિયાન તેમાંનાં અર્ધાં ઉપર મૃત્યુ મુખમાં ઝડપાય છે. માતાએ પોતાનાં વડાલા બાળકોને મૃત્યુ મુખમાથી જવાવવા એક માસ સુધીમાં તૈયાર થઈ શકતી નથી તેનાં કાગળો અવશ્ય ખોળી કાઢવાં જોઈએ. એક માસ દરમિયાન બાળક માતા પાસેથી મૃત્યુ સામે લડવાનું બળ મેળવી શકતું નથી એ વાત ચોક્કસ છે જેઓ બાળકાપર રોડે રાખે છે, જેઓને હિંદની પ્રાણને છુટાડવી છે, તેઓએ અવશ્ય બાળકના મૃત્યુની સંખ્યા ઘટાડવી જ જોઈએ. કેળવાએલી સ્ત્રીઓની જવાબદારી મહાન છે. તેઓએ પોતાપોતાની શેરીની અંતર ગામડાંની અજુકિગવાએલી સ્ત્રીઓને અડવાડીઆમાં એકાદવાર ભેગી કરી માતૃ-કલ્યાણ અને બાલકલ્યાણની વાતો સ્વદજ્જમ લાવામાં ચર્ચવી જોઈએ, ને મદદ માટે સ્થાનિક આરોગ્યખાતાની મદદ લેવી જોઈએ. દાયજોનું કેન્દ્ર સ્થાપી પોતાનું અધ્યાન દૂર કરવું જોઈએ. સરકાર આ ખાતર થોડું થોડું ખર્ચ કરવા તૈયાર થઈ છે. આરોગ્ય ખાતાના અમલદારો આ કાર્ય માટે નીમાણેલા છે. જો આ બાબતમાં સરકાર કે એ અમલદારોનું જરાજર ધ્યાન ન હોય તો આપણે તેમનું

ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. ગમે તે રીતે પ્રસવવિદ્યા અને તે સંબંધીના નિયમો અમલમાં મૂકવા જેટલું જ્ઞાન પ્રત્યેક સ્ત્રીએ પ્રાપ્ત કરી લેવું જ ધટે.

પ્રત્યેક ગામડામાં જોછામાં જોછી ૧૦-૧૨ માતાઓ એકત્ર થઈ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે, એમને જ્ઞાન આપવા માટે, કોઈપણ સારા દાકતર અઠવાડીયામાં એકવાર ધાત્રીવિદ્યા અને બાળસંગ્રાપન સંબંધમાં બની શકે તેટલાં શક્ય સાધનોથી જ્ઞાન આપવા તૈયાર થાય, ગામની દાયણોને એકત્ર કરી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાં આવે, તો સ્ત્રી વર્ગ પોતાની જવાબદારી સમજતો થઈ જાય, અને પ્રજાનું જેટલું બધું કલ્યાણ સધાય ! ક્રમે ક્રમે આવા ૪-૫ નજીકનાં ગામડાંઓ પ્રયત્ન કરે તો પોતાનું મોટું મથક સ્થાપી શકે. આ મથકમાં ડુંગવાએલી દાયણદ્વારા પ્રસવ સંબંધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય. અને આ રીતે જ્ઞાન અને અનુભવવાળી દાયણો દેશ અને જાતિનું અંક કલ્યાણ સાધી શકે. આવાં મથકોને રેડક્રોસ સોસાયટી પણ મદદ કરવા તૈયાર થશે. પોતપોતાના જિહ્વા કે ચહેરાના હેત્ય આક્રિસરને પણ આ બાબમાં રસ લેતો કરી શકશે. દૂકામાં આંખો મીચી પૂર્વની મહત્તાના વિચારો કર્યા કરવાથી કઈજ નહિ વળે. પુરાતન પુરાણોના પાશુપતાશત્ર કે ધ્વજાશત્ર હવે તમારી મદદ નહિ આવે. દેવદેવતાની માનતા કરશો તોપણ તેઓએ હવે નિશ્ચય કર્યો છે કે, જે પ્રજા પોતાનું શ્રેય પોતે વિચારી શકતી નથી તેની મદદ જતું જ નહિ. માટે આપણે આપણું હિત આપણી મેજ સાધી લેવાનું છે એમ માની કર્તવ્ય બજાવવા મંડી પડવાનું છે.

